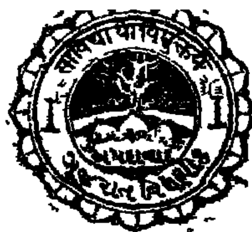
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ પુસ્તક ૨૪ મું

હિંદી તવારીખ

તુર્ક અને પઠાણ રાજ્યો

પ્રકાશક

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ,

અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પુસ્તક ૨૪ મું

હિંદી તવારીખ

તુર્ક અને પઠાણ રાજ્યો

લેખક,

નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકસી

અધ્યાપક, ભરૂચ કેળવણી મંડળ

સંપાદક,

શ્રી ભરૂચ કેળવણી મંડળ, ભરૂચ

પ્રકાશક,

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

કિંમત ૦—૧૦—૦

મુદ્રક:
વેણીલાલ છગનલાલ બૂચ
નવજીવન મુદ્રણાલય,
અમદાવાદ.

પહેલી આવૃત્તિ : પ્રત ૨૦૦૦
સંવત ૧૯૭૯ : ઇ. સ. ૧૯૨૩.

પ્રકાશક:
કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા
મહામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ.

વિજ્ઞાપન

પુસ્તકસમિતિના અષાડ સુદ ૧ સં. ૧૯૭૫ ને દિને થયેલા પહેલા કાર્યની રૂઇએ " હિંદી તવારીખ–તુર્ક અને પઠાણ રાજ્યો " નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય }
દરોરા, સં. ૧૯૭૯ } મહામાત્ર

પ્રસ્તાવના

દેશના રાષ્ટ્રીય જીવનની ખીલવણીમાં ઇતિહાસનું શિક્ષણ મોટો અને અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. હિંદુસ્તાન જેવા ઉન્નતિની ટોચેથી ગબડેલા દેશને માટે તો—ભૂતકાળની જાહોજલાલી અને મહત્તા ઉગતી પ્રજાના મનમાં ઠસી પૂર્વજો માટે માન અને શ્રદ્ધાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય, તથા તેમના જેવી કર્તૃત્વશક્તિનાં બીજ પોતાનામાં રહેલાં હોઈ પ્રયત્ન કરતાં ભૂતકાળની પેઠે ચાલુ જમાનામાં પણ જગતની મહાન પ્રજાઓમાં માનવંતું સ્થાન પોતાથી મેળવી શકાય તેમ છે, એવી આત્મશ્રદ્ધા બંધાય, તેમજ ભૂતકાળની ત્રુટીઓ સમજાતાં ભવિષ્યને માટે તેમાંથી બચી જવાની બુદ્ધિ ખીલે, અને ચાલુ જમાનાની રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને પોષણ મળી તેની સિદ્ધિને અર્થે થતા પ્રયત્નોમાં સર્વ પ્રકારે સહાયભૂત થવાના કામને હિંદી યુવાનો પોતાનું પરમ કર્તવ્ય સમજતા થાય—એ જ ઇતિહાસશિક્ષણનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. એને માટે પાઠ્ય પુસ્તકો પણ તેવી જ ભાવનાથી અને તેવા જ દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયેલાં હોવાં જોઈએ. આપણી શાળાઓ માટે એવાં પુસ્તકોની ખામી જણાયાથી આ પુસ્તક તે દિશામાં એક પ્રયત્નરૂપ છે.

આપણા દેશની શાળાઓમાં ઇતિહાસ જે રીતે શીખવાય છે, તેથી ઇતિહાસશિક્ષણનો ઉદ્દેશ ભાગ્યે સફળ થતો હોય! બાળક

ભરતખંડનો ઇતિહાસ શીખવાનો શરૂ કરે ત્યારથી તે છેક છેલ્લા ઉપલા ધોરણ લગી, મુસલમાનોના ઉદયથી તે ચાલુ બ્રિટિશ અમલ પર્યંતની, લગભગ તેની તે જ હકીકત ફરીને ફરી તેને શીખવાની હોય છે; માત્ર દર ઉપલા ધોરણમાં પાઠ્ય પુસ્તક અને તેની ભાષા તેમજ શૈલી નવાં હોય એટલું જ. અને તેમાંએ આપણા લોકો જંગલી હતા, તેમને રાજકાજનું પૂરૂં ભાન નહોતું, મુસલમાની અમલ જુલમી અને ક્રૂર હતો, એવી છાપ જાણે અજાણે પણ બાળકના મન પર પડે છે. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તે એક દોષ છે, અને તે દોષ દૂર થવો જ ઘટે. વળી, મુસલમાન સુલતાનોની કારકીર્દિને કેવી ટૂંકમાં આટોપી દેવામાં આવી હોય છે—જાણે તે અમલમાં કંઇ જ વિશેષ બનાવો બન્યા ન હોય કે તેમાંથી ઉગતી પ્રજાને કંઇ બોધ મેળવવાનો જ ન હોય! આવી રીતે એકને એક હકીકત ટૂંકમાં વખતો વખત શીખવાયા કરવાથી ઇતિહાસનો વિષય શુષ્ક બની શીખનારને તેમજ શીખવનારને તેમાં રસ પડતો નથી. વિગતો વિસ્તારપૂર્વક કહેવાથી વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે છે; એટલું જ નહિ પણ ઇતિહાસ શીખવાની તેમની હોંસ વધે છે, એ તો દરેક ઇતિહાસશિક્ષકના અનુભવની વાત હશે. એવા જ અનુભવથી અમારૂં માનવું થયું છે કે જો દેશના સમગ્ર ઇતિહાસના સમયવાર વિભાગ પાડી તેમાં તે સમયને લગતી વિદ્યાર્થીઓને જાણવા જોગ તમામ વિગતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે, અને પછી એક વિભાગ એક ધોરણમાં સાદ્યંત શીખવવાની વ્યવસ્થા થાય તો ઇતિહાસશિક્ષણનો ઉદ્દેશ સચવાતા ઉપરાંત એ વિષય ઘણો મનોરંજક પણ બને. ઇતિહાસ શીખતાં નવલકથાના વાચન જેવો આનંદ થવો જોઇએ. એ જ માન્યતાથી પ્રેરાઇ **શ્રી ભરૂચ કેળવણી મંડળના** અભ્યાસક્રમમાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છેઃ.

૧. તુર્ક અને પઠાણ રાજ્યો–વિનયમંદિરના ધોરણ ૪ થામાં

૨. મોગલ સામ્રાજ્ય—વિનયમંદિરના ધોરણ ૫ મામાં

૩. મરાઠા સામ્રાજ્ય—વિનયમંદિરના ધોરણ ૬ ઠ્ઠામાં

૪. પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય—વિનયમંદિરના ધોરણ ૭ મામાં

એને માટે જરૂરી પાઠ્ય પુસ્તકો રચવાની ગોઠવણ પણ સદરહુ મંડળ તરફથી થએલી હોઈ તે પૈકી આ પ્રથમ વિભાગ તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. એમાં ઉપર દર્શાવેલો ઉદ્દેશ યથાશક્તિ સાચવવા પ્રયત્ન થએલો છે. વળી, પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં દિલ્હીની સત્તાને કેન્દ્રસ્થ ગણી તેનો ઇતિહાસ સવિસ્તર આપવા સાથે દિલ્હીની સલ્તનતનાં સમકાલીન બીજાં સ્વતન્ત્ર રાજ્યોની હકીકત પણ આખી સંકલના જળવાય એવી રીતે આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે. દેશની ધાર્મિક અને આર્થિક સ્થિતિનું પણ યોગ્ય ઠેકાણે નિદર્શન કરાવવામાં આવેલું છે. એ કામમાં સફળતા કેટલે અંશે મળી છે તે તો અનુભવ ને અંતે જ જણાય.

ખલિફાત, સિંધમાંના આરબ અમલ તથા ગીજની અને ઘોરી વંશોને લગતી, તેમ જ મહમદ ગીજનીના યુગનાં હિંદુ રાજ્યોની હકીકત ઘણાકને પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં વધારે પડતી અને વિદ્યાર્થીઓ માટે બીનજરૂરી લાગવા સંભવ છે. પરંતુ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ અને ઇસ્લામીઓની કર્તૃત્વશક્તિનો, તથા પ્રાચીન ભારતના ગૌરવ અને તેની અંતરંગ સ્થિતિનો યથાર્થ ખ્યાલ આવવા માટે તેમ કરવું ઇષ્ટ ગણ્યું છે. વળી પ્રસ્તુત પુસ્તક મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓ માટે લખાયું છે, છતાં તે શિક્ષકબંધુઓ અને ઇતિહાસરસિક મોટેરાંઓની પણ થોડી ઘણી સેવા બજાવે એ પણ લેખકનો એક હેતુ છે. તેથી બાળકોને ખાસ યાદ ન રખાવવા જેવી બાબતો ઝીણા ટાઇપમાં છાપી છે. તેવી બાબતો બાળક વિદ્યાર્થીઓ પાસે યાદ રખાવવાનો આગ્રહ શિક્ષકે અલબત્ત ન ધરવો, તથાપિ વર્ગમાં તેનું

એક વાર વાચન થાય એ ઇચ્છવાજોગ છે. બીજી બાબતો પણ ખાસ મોટે કરાવવાનો કે પુસ્તકની ભાષામાં જ વિદ્યાર્થી લખી શકે તેવી રીતે તૈયાર કરાવવાનો આગ્રહ ન રહેવો જોઇએ. તેનો ભાવ માત્ર બાળકોના હૃદયપટ પર અંકિત થઇ રહે એટલે બસ. ગોખણપટ્ટી એ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ નથી, એ તત્ત્વ આ પુસ્તકની યોજનામાં ખાસ લક્ષમાં રાખેલું છે. શિક્ષણમાં પણ એ તત્ત્વને અનુસરાય તો બાળકની સ્મરણશક્તિ પર વિશેષ બોજો પડવાની ફરિયાદ ઉઠવાનો સંભવ નહિ રહે. સિવાય, આપેલી વિગતોમાંથી કઇ અને કેટલી ખાસ યાદ રખાવવા જોગ છે તેનો વિવેક શિક્ષક પોતે પણ વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ અનુસાર કરી લેશે. ફુટનોટમાં ભલામણ કરેલાં પુસ્તકો તરફ વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન ખેંચી તે વાંચવા તેમને ઉત્તેજવા.

આ પુસ્તકની યોજનામાં નીચેના ગ્રંથોની સહાય લેવામાં આવી છે, જે માટે તેમના વિદ્વાન કર્તાઓનો આભાર માનવામાં આવે છે:—

Elphinstone's History of India
Lane Poole's Medieval India
Havel's History of Aryan Rule in India
Taylor's Student's Manual History of India
Dutt's History of Ancient and Modern India
Hindu Superiority by Har Bilas Sarda
Short History of Saracens by Ameer Ali

સર દેસાઈ કૃત—મુસલમાની રીયાસત ભાગ ૧ લો
સસ્તાસાહિત્યવાળો રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ

મ. ન. પટેલ કૃત—મહાજન મંડળ

ભટ નૃસિંહપ્રસાદ કાળિદાસ કૃત—હઝરત મોહમ્મદ પયગમ્બર

પીરઝાદા મોટામીયાં સાહેબ કૃત—રસુલે અરબી

વિ. ધ. પટેલ કૃત—ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ

મ. છ. ભટ કૃત–પૃથુરાજ ચોહાણુ અને ચંદ બરદાઇ

चिं. वि. वैद्य कृत—मध्य युगीन भारत भाग—१ ला

પ્રસ્તુત પુસ્તકની યોજના, વિગતો તેમજ શૈલી સંબંધી ઇતિહાસરસિક બન્ધુઓ તરફની સૂચનાઓ સાભાર સ્વીકારવામા આવશે, અને યોગ્ય લાગતાં બીજી આવૃત્તિમાં ઘટિત સુધારો વધારો કરવા તજવીજ થશે.

આશ્વિન સુદ ૧ સં. ૧૯૧૯ — ના. નં. ચોકસી, અધ્યાપક, ભરૂચ કેળવણી મંડળ.

———

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ ૧ લું

ઇસ્લામનો ઉદય—પૃષ્ઠ ૧-૮

પ્રકરણ ૨ જું

ખલિફાત અને ઇસ્લામનો ફેલાવો—પૃષ્ઠ ૯-૧૪

પ્રકરણ ૩ જું

મુસલમાનોનો હિંદમાં પગપસારો—પૃષ્ઠ ૧૪-૨૨

પ્રકરણ ૪ થું

ગીજનીના તુર્ક રાજા—પૃષ્ઠ ૨૩-૨૬

પ્રકરણ ૫ મું

મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં હિંદની સ્થિતિ

રાજકીય સ્થિતિ—પૃષ્ઠ ૨૬-૪૪

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું

મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં હિંદની સ્થિતિ

(ચાલુ)—પૃષ્ઠ ૪૪–૫૧

પ્રકરણ ૭ મું

ગીજનીના તુર્ક રાજા—(ચાલુ) પૃષ્ઠ ૫૧–૬૭

પ્રકરણ ૮ મું

ગીજની વંશની પડતી અને આખર—પૃષ્ઠ ૬૮–૭૨

પ્રકરણ ૯ મું

બારમા સૈકામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિ

પૃષ્ઠ ૭૨–૮૦

પ્રકરણ ૧૦ મું

ઘોરી વંશ—પૃષ્ઠ ૮૧–૯૦

પ્રકરણ ૧૧મું

ગુલામ વંશ—પૃષ્ઠ ૯૦–૧૦૭

પ્રકરણ ૧૨મું

ખીલજી વંશ—પૃષ્ઠ ૧૦૮–૧૨૮

પ્રકરણ ૧૩ મું

તઘલખ વંશ—પૃષ્ઠ ૧૨૯–૧૪૩

પ્રકરણ ૧૪ મું

સૈયદ વંશ—પૃષ્ઠ ૧૪૪–૧૪૫

પ્રકરણ ૧૫ મું

લોદી વંશ—પૃષ્ઠ ૧૪૬–૧૫૦

પ્રકરણ ૧૬ મું

સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો—પૃષ્ઠ ૧૫૧-૧૬૪

પ્રકરણ ૧૭મું

સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો—(ચાલુ) ૧૬૫-૧૭૭

પ્રકરણ ૧૮ મું

તુર્ક-પઠાણ અમલમાં દેશની સ્થિતિ—પૃષ્ઠ ૧૭૭-૧૮૮

પ્રકરણ ૧૯ મું

ઉપસંહાર—પૃષ્ઠ ૧૮૮-૧૯૫.

હિંદી તવારીખ

તુર્ક અને પઠાણ રાજ્યો

હિંદી તવારીખ

(તુર્ક અને પઠાણ રાજ્યો)

પ્રકરણ ૧ લું

ઇસ્લામનો ઉદય

[હિંદુસ્તાનની લગભગ ૩૩ કરોડની વસ્તી હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે જુદી જુદી કોમોની બનેલી છે. તેમાં હિંદુ અને મુસલમાન એ બે મુખ્ય કોમો છે. તુર્કસ્તાન અને ઇરાન જેવા ઇસ્લામી દેશોમાં મુસલમાનોની સંખ્યા અઢી કરોડથી વધારે નથી, ત્યારે આપણા દેશમાં તેમની વસ્તીનું પ્રમાણ સાત કરોડ જેટલું છે. આ ગંજાવર સંખ્યાબળ હિંદી મુસલમાન ભાઇઓને હિંદુસ્તાનમાં તેમજ કુલ ઇસ્લામી આલમમાં અગત્યનું સ્થાન અપાવે છે. આ બધા હિંદી મુસલમાનો કંઇ બહારથી આવેલા નથી. હિંદુઓ કરતાં તેમનો ધર્મ જુદો હોવા છતાં તેઓનો મોટો ભાગ મૂળથી જ પરદેશી નહોતો. અને હાલતો બધા જ આ દેશના વતની છે. હિંદુસ્તાન દેશ હિંદુઓના જેટલી જ મુસલમાન વગેરે બીજી કોમોની માતૃભૂમિ છે. માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર માટે મથવું એ હિંદવાસી દરેક કોમનો સમાન હક છે. એકવાર એવું હતું કે હિંદુ મુસલમાનોને ઉભા રહે નહોતું બનતું. પરંતુ હવે વખત બદલાયો છે. બંને કોમના લોકો હવે સાથે હળી મળીને રહેતા થયા છે, એટલું જ નહિ પણ માતૃભૂમિના કલ્યાણ માટે સઘળી કોમો વચ્ચે ગાઢો સંપ થવાની જરૂર છે એમ પણ સમજવા લાગ્યા છે. આવા સંપ માટે સૌથી પ્રથમ ધર્મસહિષ્ણુતાની ખાસ જરૂર છે; અને તેટલા સારૂ જુદી જુદી કોમોના લોકોએ એક બીજાના ધર્મ

વિષે જાણકાર થવું, ઘણું જરૂરનું છે. તેથી આ પ્રકરણમાં આપણે ઇસ્લામનો ઉદય અને તેના રહસ્યની ચર્ચા કરીશું.]

૧. ઇસ્લામના ઉદય પહેલાં અરબસ્તાનની સ્થિતિ:— જગતના સઘળા મહાન ધર્મો એશિયાખંડમાં ઉત્પન્ન થયા છે. મુસલમાન ધર્મનું મૂળ સ્થાન અરબસ્તાન દેશ છે. એ દેશ હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્રની પેલી બાજુએ આવેલો છે. એની ઉત્તરે સિરિયા તથા એશિયાઇ તુર્કસ્તાન છે, અને ઇશાનમાં મેસોપોટેમીયા, ઇરાનનો અખાત અને ઇરાન દેશ છે.

અરબસ્તાનના અસલ વતનીઓ જંગલી દશામાં આમતેમ ટોળી બંધ ભટક્યા કરતા હતા. રહેવાને વાસ્તે તેમને ઘર નહોતાં, તેમ તેમનાં પહેરવા ઓઢવાનાં પણ કંઇ ઠેકાણું નહોતાં. પાછળથી સુધારો દાખલ થતાં તેઓ ઉનના વણેલા જાડા ટાટીઆના તંબુમાં રહેતા તથા ભરવાડનો ધંધો કરતા થયા. અરબસ્તાનના રેતાળ વેરાનમાં ખોરાકની છત પ્રમાણે તેઓ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે પોતાનાં ઢોરઢાંક સાથે ભટકવા લાગ્યા, શરીરે ચાદર વીંટી પોતાની આબરૂનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા, તથા માંસ, સાંઢણીનું દૂધ અને ખજૂર ખાઇને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા થયા. તે પછી વધારે સુધારો થતાં ભરવાડના ધંધા ઉપરાંત તેમણે તેજાના, હાથીદાંત, અખનુસ મોતી, લોબાન વગેરેનો દેશ પરદેશ સાથે વેપાર ખેડવા માંડયો.

આરબોની ધર્મ—માન્યતા અસલ અનેક વિચિત્ર વહેમોથી ભરપૂર હતી. તેઓ મૂર્તિપૂજક હોઇ મક્કામાં આવેલું 'કાબા' તેમનું મુખ્ય મંદિર હતું. એ મંદિરમાં ૩૬૦ મૂર્તિઓ હતી, અને રોજ એક એક મૂર્તિને તેઓ પોતાની ખાસ ઢબે પૂજતા. અરબસ્તાનના સઘળા ભાગોમાંથી આરબ લોકો આ 'કાબા'ના દેવોનાં દર્શન કરવા આવતા.

અસલના આરબોની સ્ત્રીઓ વિષેની માન્યતા બહુજ હલકા પ્રકારની હતી. સ્ત્રીઓને તેઓ દાસી કે ગુલામડી ગણી તેમની પાસે

ખૂબ વૈતરૂં કરાવતા, તથા તેમની સાથે બહુ અણુઘટતું વર્તન ચલાવતા. સ્ત્રીઓને વારસો મળતો નહોતો, કે તેમને ધનસંચય કરવાનો અધિકાર નહોતો. ધણીને સ્હેજ વાંકું પડતાં તે તેને ઘરમાંથી કાઢી મેલતો, અને તે બિચારીને કંઈ પણ આધાર વિના રખડવું પડતું. સ્ત્રી જાતની આવી ખરાબ સ્થિતિ હોવાથી જેને ઘેર છોકરીનો જન્મ થતો, તે આદમી ઘણો દુઃખી થતો; અને છોકરીને દુઃખમાથી બચાવવા તથા તેના પાલનપોષણના ખર્ચમાંથી ઉગરવા, તેમજ આબરૂ રક્ષણની વ્હેમી માન્યતાના કારણે છોકરીને બચપણમાં જ જીવતી દાટી દેવાનો દુષ્ટ રિવાજ અરબસ્તાનમાં હતો. એ દુષ્ટ રિવાજને લીધે દેશમાં સ્ત્રીઓની હમેશાં અછત રહેતી અને તેથી ઘણા ભાઈઓ વચ્ચે એક સ્ત્રી પરણવાનો દુષ્ટ રિવાજ પણ ચાલતો હતો. પુરુષો ઘણા વ્યસની હોઈ પુષ્કળ નિશાબાજી કરતા, જુગાર ખેલતા, વાતવાતમાં ટંટા ફિસાદ કરતા, અને અનીતિનું જોર એટલું બધું હતું કે મેળાઓની અંદર પણ સ્ત્રીપુરુષો ભેગાં મળી છાકટાં બનીને ગમે તેમ અનીતિથી વર્તતાં.

અર્થાત્ કે ઇસ્લામના ઉદય પહેલાં અરબસ્તાન દેશ અજ્ઞાન અંધકારમાં ડૂબેલો હતો. બૌદ્ધ, યાહુદી કે ખ્રિસ્તી ધર્મનો એ દેશની ભટકતી પ્રજા પર કંઈ જ પ્રભાવ પડયો નહોતો. કુસંસ્કારી આરબોને એ અજ્ઞાન અંધકારમાંથી બહાર કાઢી તથા ઐક્યની દોરીથી ગુંથી એક મહાન અને સંસ્કારી પ્રજા બનાવવા માટે કોઈ ખાસ મહાપુરુષની આવશ્યકતા હતી. તે આવશ્યકતા ઇશ્વરે હઝરત મહંમદને પેગંબર તરીકે મોકલી પૂરી પાડી.

૨. હઝરત મહંમદ પેગંબર સાહેબ:—'ઇસ્લામ' ધર્મ ચલાવનાર હઝરત મહંમદ પેગંબર સાહેબનો જન્મ ઇ. સ. ૫૭૦ માં મક્કા શહેરમાં થયો હતો. એમના દાદા અબ્દુલ મુતાલિબ આરબોની અનેક જાતો પૈકી 'કોરેશ' જાતિના આગેવાન હતા. એમના પિતા અબ્દુલ્લા તેઓ શ્રીના જન્મ પહેલાં જ મરણ પામ્યા

હતા. તેમની માતા આમીના બીબી પણ તેમને છ વર્ષના મૂકી ગુજરી ગયાં. તેથી હઝરત સાહેબને તેમના દાદા અને તે પછી તેમના કાકા અબુતાલિબે ઉછેરીને મોટા કર્યા. એમના કાકા મોટા વેપારી હતા. તેઓ ઘેટાં રાખતા અને ઉંટોના કાફલા સાથે વેપાર ખેડતા. મહંમદ સાહેબે પણ મોટા થતાં તે મુજબ વેપાર કરવા માંડ્યો. તેમની નેકી અને પાકદાનતનાં જ્યાં ત્યાં વખાણ થવા લાગ્યાં. એ વખતે મક્કામાં 'ખદીજા બીબી' નામની એક અત્યંત ધનાઢ્ય વિધવા રહેતી હતી. તેણે મહંમદ સાહેબની કીર્તિ સાંભળી તેમને પોતાના મુનીમ તરીકે વેપાર કરવા સારૂ રોક્યા. મહંમદ સાહેબની હુશિયારીથી ખદીજા બાનુને પુષ્કળ લાભ થયો, અને તેમના સદાચારથી ખુશ થઈ તેમની સાથે છેવટે તેમણે લગ્ન કર્યું. આ વખતે મહંમદ સાહેબની ઉમર ૨૮ વર્ષની અને ખદીજા બીબીની ઉમર ૪૦ વર્ષની હતી.

હઝરત સાહેબનું વલણ નાનપણથી જ ઇશ્વરભક્તિ તરફ વિશેષ હતું. તે વખતે અરબસ્તાનમાં મૂર્તિપૂજાનું જોર ઘણું જ હતું અને લોકો અનેક દેવદેવીઓને માનતા. મહંમદ સાહેબ પણ કાબાના મંદિરમાં દર્શન કરવા જતા, તથા ભજન, ઉપવાસ વગેરે ઘણાં કરતા; પણ પછી વિચાર, મનન અને કુદરતના અવલોકનથી તેમના વિચારોમાં ફેર પડવા માંડ્યો અને તેઓ 'ઈશ્વર એક છે' એવું માનતા થયા. પ્રભુ માટે તેમના ચિત્તમાં જબરી તાલાવેલી ઉત્પન્ન થઇ. તેઓ ઘણો વખત એકાંતમાં બેસી તથા દેહભાન ભૂલી ગાંડાની માફક રહેવા લાગ્યા. આખરે એક દિવસે 'હેરા પહાડ' ની ગુફામાં તેમને ફિરસ્તાનો સાક્ષાત્કાર થયો અને તેના દ્વારા ખુદાઇ ફરમાન મળ્યું કે 'ઇશ્વરના ખરા ધર્મને લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તને નીમલો છે.' તે મુજબ તેઓએ ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તેમનાં પત્ની, તેમનો પિત્રાઇ ભાઇ તથા જમાઇ અને કાકા હઝરત સાહેબનાં પ્રથમ શિષ્ય થયાં. મહંમદ સાહેબ મૂર્તિપૂજાને ધિક્કારવા લાગવાથી તેમની

જાતના લોકો તેમની સામે થયા અને તેમને તથા તેમના ચેલાઓને ઘણી રીતે હેરાન કરવા લાગ્યા. તેમને મારી નાખવા માટે પણ કેટલાંક કાવતરાં રચાયાં. તેથી આખરે તેમને મક્કા છોડીને ઉત્તરમાં આશીસેં માઇલ દૂર મદીને નાસી જવું પડ્યું. અરબી ભાષામાં આ નાસી જવાની ક્રિયાને 'હિજરા' કહે છે અને તેથી એ વખતથી ચાલુ થયેલો શક 'હિજરીસન' કહેવાય છે. એ બીના ઇ. સ. ૬૨૨ માં બની.

૬

મહંમદ સાહેબ પોતાનો ઉપદેશ પ્રથમ તો શાંત રીતે કરતા હતા. પરંતુ તેમની જાતિના લોકોએ તેમને તથા તેમના શાગીર્દોને પુષ્કળ ત્રાસ આપવા માંડ્યાથી આખરે તેમણે, આપણે અહિં થઇ ગયેલા શીખ ગુરુ ગોવિંદસિંહની પેઠે પોતાના શિષ્યોને હથિયાર સજાવ્યાં, અને શાંત પ્રચારની સામે થનારને તરવારથી વશ કરવાનો બોધ આપ્યો. હઝરત સાહેબના આ નવા ઉપદેશથી તેમના શિષ્યોમાં કેવળ ધાર્મિક વૃત્તિને બદલે લશ્કરી ઝનુન દાખલ થવા પામ્યું. આખરે મક્કાના વિરોધીઓ નમ્યા અને મહંમદ સાહેબને તેમણે પેગંબર તરીકે કબુલ કર્યા. મક્કા કબજે કરી તેમણે કાબાના દેવળમાંની સઘળી મૂર્તિઓને ભાંગી નાખી, અને ત્યાં નવીન ધર્મની જાહેર પ્રાર્થના ચાલુ કરી. એ વખતથી કાબા મુસલમાનોનું પ્રાર્થના મંદિર અને જગતના સઘળા મુસલમાનોનું પવિત્ર જાત્રાનું સ્થાન બન્યું. કાબાની પાસે 'ઝમઝમ' નામનો કૂવો આવેલો છે, તે પણ બહુ પવિત્ર મનાય છે. હજ જનારા લોકો તેનું પાણી હિંદુઓના ગંગાજળની પેઠે ચંબુઓમાં ભરી લાવે છે. મહંમદ સાહેબ ઇ. સ. ૬૩૨માં એક શુક્રવારને દિવસે મરણ પામ્યા. તેમના શબને ત્રણ દિવસ સુધી લોકોને દર્શન કરવા માટે ખુલ્લું રાખી મદીનામાં તેમણે પોતે બંધાવેલી 'ઉલનબી મસીદ'માં દફનાવવામાં આવ્યું. એથી મદીના પણ ઇસ્લામ ધર્મનું પવિત્ર સ્થાન મનાય છે.

હઝરત મહંમદ સાહેબ મહા બુદ્ધિમાન, શૂરા, બળવાન, શાન્ત, કદી ડગે નહિ તેવા અને ઘણા સાદા પુરુષ હતા. આખા અરબસ્તાનના રાજા થયા છતાં તેઓ હમેશાં ફકીરી હાલતમાં જ રહેતા, સાદાં કપડાં પહેરતા, ખજુર જેવો સાદો ખોરાક ખાતા અને એક માત્ર સાદડી પર સૂતા. પોતાનાં કપડાં તથા જોડા પણ તેઓ જાતે જ સાફ કરતા હતા. રેશમી કપડાં અને દાગીના પહેરવાની એમની સખ્ત મના હતી. ખદીજા બીબીના મૃત્યુ પછી એમણે હઝરત અબુબકરની દીકરી 'આયેશા બીબી' સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એ સિવાય પણ એમને બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ હતી. હઝરત સાહેબની ઇશ્વર ભક્તિ અપાર હતી. ન્યાયમાં કડક હોવા છતાં તેઓ ઉદાર અને દયાળુ હતા. હઝરત મહંમદ પેગંબર સાહેબે ધર્મસત્તા સાથે રાજ્યસત્તા પણ પોતાને હાથ કરી લીધી હતી. તેથી આજે પણ મુસલમાન ધર્મના વડા ગુરૂ 'ખલિફા' ને સ્વતંત્ર રાજ્યસત્તા હોવાની અગત્ય મનાય છે.*

૩. ઇસ્લામના મુખ્ય સિદ્ધાંતો:—હઝરત મહંમદ પેગંબરે સ્થાપેલો ધર્મ **ઇસ્લામ** ધર્મ કહેવાય છે. ઇસ્લામનો અર્થ તારનાર. ઇસ્લામના મુખ્ય ગ્રંથને કુરાન કહે છે. એના (૧) **દીન** અને (૨) **ઇમામ**—એવા બે ભાગ છે. **ઇમામ**માં ધર્મનાં તત્ત્વો વર્ણવેલાં છે, અને દીનમાં મુસલમાનોએ શું કરવું અને શું ન કરવું તે કહેલું છે. એ ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો એ છે કે (૧) મનુષ્યને પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી, (૨) ઇશ્વર એક છે અને તેના સિવાય બીજો કોઇ દેવ નથી. ઇસ્લામ ધર્મના મુખ્ય મંત્રને 'કલમા' કહે છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે 'ઇશ્વર એક છે, અને મહંમદ તેનો પેગંબર છે.' હિન્દુઓમાં જેમ જનોઈ દેવાનો રિવાજ છે, તેમ

* વધુ માહિતી માટે વાંચોઃ—પીર મોટા મીયાંસાહેબકૃત '**રસુલે અરબી**' તથા ભટ નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ કૃત "**હઝરત મોહમ્મદ પયગમ્બર.**"

મુસલમાનોમાં તેટલી જ ઉમરે કલમાની દીક્ષા આપવામા આવે છે. 'સત્ય બોલવું', ન્યાયથી વર્તવું, ગરીબોને ભિક્ષા આપવી, સર્વ મનુષ્યો પ્રત્યે સમાન ભ્રાતૃભાવ રાખવો, કપટ કે ચોરી કરવાં નહિ, મૂર્તિની પૂજા કરવી નહિ, દારૂ કે એવી બીજી કોઇ પણ કેફી ચીજનો ઉપયોગ કરવો નહિ—એવાં એવાં સુંદર ફરમાનો કુરાનમાં છે. વળી રેશમી કપડાં અને દાગીના પહેરવાની, તથા વ્યાજ ખાવાની પણ એમાં સખત મના કરેલી છે. બ્રાહ્મણોને જેમ ત્રિકાલ સંધ્યા કરવાની હોય છે, તેમ મુસલમાનોને રોજ પાંચ વખત નમાઝ પઢવાની હોય છે. ઇસ્લામમાં 'જીન્નત એટલે સ્વર્ગ' અને 'દોજખ એટલે નર્ક' ની ભાવના હોઇ એમ માનવામાં આવે છે કે 'કયામત'—એટલે કે પ્રલયકાળને અંતે થનારા ઇન્સાફ—ને દિવસે ખુદા સર્વ મરેલાં સ્ત્રી પુરુષોને જીવતાં કરી તે દરેકને પોતપોતાનાં સારાં બુરાં કર્મ અનુસાર જીન્નતનું સુખ કે દોજખનું દુઃખ આપશે.

૪. શિયા અને સુન્નીના ભેદ—બીજા ધર્મોની પેઠે મુસલમાન ધર્મમાં પણ મતભેદને લીધે 'શિયા' અને 'સુન્ની' એવા બે પંથો પડયા છે. સુન્ની લોકો અબુબકર, ઉમર, અને ઉસ્માન—એ પહેલા ત્રણ ખલિફાઓને ઇમામ તરીકે માને છે, ત્યારે શિયા લોકો એ ત્રણને ઇમામ તરીકે કબૂલ નહિ રાખતાં હઝરત અલીને જ પહેલા ઇમામ ગણી બીજા અગીઆર મળી કુલ બાર ઇમામ ગણે છે. શિયાપંથી વહોરા વગેરે પુનર્જન્મ અને ઇશ્વરના અવતારમાં પણ માને છે. શિયા લોકો તાબુતને માનતા નથી. આ બે મુખ્ય ભેદો સિવાય 'સુફી,' 'વાહબી' વગેરે બીજા પણ કેટલાક પંથો મુસલમાનોમાં છે.

૫. તાબુતની ઉત્પત્તિઃ—હઝરત મહંમદની ગાદીએ ચોથા ખલિફ હજરત અલી થયા. એમના વખતમાં મુસલમાનોના માંહોમાંહેના ઝગડા બહુ વધી ગયા. પરિણામે મુઆવીઆ નામના ગૃહસ્થે

હઝરત અલીનું ખુન કરી ખલિફાતની ગાદી પચાવી પાડી. તેની સાથે હઝરત અલીના હસન અને હુસેન નામના પુત્રો થયા. પણ મુઆવીઆ બહુ બળવાન અને ક્રૂર હોવાથી તથા હસન-હુસેન શાંતિપ્રિય હોવાથી તેમણે છેવટે 'મુઆવીઆ પોતાની હયાતિ પર્યંત ખલિફાતની સત્તા ભોગવે' એવી શરતે સલાહ કરી; અને પોતે છાના બેસી રહ્યા. પરંતુ તે પછી મુઆવીઆએ ઉપલા તહનામાથી વિરૂદ્ધ વર્તી ખલિફાત પોતાના જ વંશમાં ચાલુ રહે તેવી વેતરણ કરવા માંડી, અને હઝરત હસનને છુપી રીતે ઝેર દઈ માર્યા. એ જ અરસામાં મુઆવીઆ મરણ પામ્યો અને તેનો પુત્ર યઝીદ ખલિફાની ગાદીએ બેઠો. એવી રીતે તહનામાનો ખુલ્લો ભંગ થયેલો જોઈ હુસેને ફોજ જમાવી લડાઈ જાહેર કરી. પણ લડાઈ થતાં યઝીદે યુક્તિપૂર્વક હુસેનને ઘેરી લીધા, અને તેમનો પાણીનો વહેવાર કાપી નાખી તેમને પાણી વગર રીબાવી રીબાવીને મારી નાખ્યા. આ કરપીણ બનાવની યાદગીરી સુન્ની મુસલમાનો આજ પણ તાબુત કાઢી તાજી કરે છે. છતાં તાબુતનો રિવાજ હિન્દુસ્તાનમાં જ છે, હિન્દુસ્તાન બહારના દેશોમાં નથી.

આ હસન હુસેન, હઝરત પેગંબર સાહેબનાં પુત્રી ફાતમા બીબીના પુત્રો હતા. તેમના વંશજો સૈયદ કહેવાય છે. સૈયદ લોકો મુસલમાનોમાં શ્રેષ્ઠ મનાતા હોઈ, સામાન્ય રીતે માથે લીલી પાઘડી બાંધે છે.

પ્રકરણ ૨ જું

ખલિફાત અને ઈસ્લામનો ફેલાવો

૬. ખલિફાત અથવા ખિલાફત:—મુસલમાન ધર્મના મુખ્ય આચાર્યને 'ઈમામ' અને પેગંબરની ગાદી ઉપર થયેલા પુરુષોને 'ખલિફા' (અનુયાયી) કહેવામાં આવે છે. 'ખલિફા' યાને ઇસ્લામના મુખ્ય ધર્મગુરુની ગાદીને 'ખલિફાત' કિંવા 'ખિલાફત' કહે છે. મુખ્ય ખલિફાત નીચે પ્રમાણે થઇ:—

		રાજધાની
૧. મદીનાની પ્રજાસત્તાક ખલિફાત	ઈ. સ. ૬૩૨ થી ૬૬૧	મદીના
૨. ઉમયાદ ખલિફાત	ઈ. સ. ૬૬૧ થી ૭૫૦	દમાસ્કસ
૩. અબ્બાસી ખલિફાત	ઈ. સ. ૭૫૦ થી ૧૨૫૮	બગદાદ
*૪. સ્પેનની ઉમયાદ ખલિફાત	ઈ. સ. ૭૫૬ થી ૧૦૩૧	કોર્ડોવા
*૫. ઉત્તર આફ્રિકાની ફાતિમીદ ખલિફાત	ઈ. સ. ૯૦૯ થી ૧૧૭૧	મહમદીઆ
૬. ઇજીપ્તની અબ્બાસી ખલિફાત	ઈ. સ. ૧૨૪૨ થી ૧૪૭૯	કેરો
૭. ઓટોમન ખલિફાત	ઈ. સ. ૧૫૧૭ થી ચાલુ—	કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ

૭. મદીનાની પ્રજાસત્તાક ખલિફાત:—હજરત મહંમદ સાહેબના મૃત્યુ પછી મુસલમાનોએ મદીનામાં ભેગા થઇ વૃદ્ધ સરદાર હજરત અબુબકરને પોતાના ખલિફા તરીકે ચુંટી કાઢયા. એવી રીતે મદીનામાં કુલ ૪ ખલિફા થયા (૧) અબુબકર, ઈ. સ. ૬૩૨–૬૩૪, (૨) ઉમર ઈ સ. ૬૩૪ થી ૬૪૪, (૩) ઉસ્માન ઇ. સ. ૬૪૪ થી ૬૫૬ અને (૪) અલી ઇ. સ. ૬૫૬ થી ૬૬૧. એ ચારે ખલિફાઓ સમગ્ર મુસલમાનોના મતથી

---

* બગદાદથી સ્વતંત્ર

ચુંટાઇને અધિકાર પર આવેલા હોવાથી એમની કારકીર્દીના સમયને 'આરબોની પ્રજાસત્તાક ખલિફાત' એવું નામ ઇતિહાસમાં આપવામાં આવે છે. હઝરત અબુબકરના અમલમાં દમાસ્કસ શહેર મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યું. તેમ ખલિફા ઉમરના વખતમાં સિરિયા, જેરૂસલેમ અને મિસર દેશો રોમન બાદશાહો પાસેથી, અને ઈરાન દેશ જરથોસ્તીઓ પાસેથી આરબોએ જીતી લીધા. ઈરાન જીતાતાં ત્યાંની લગભગ આખી વસ્તીએ ઈસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો. જે થોડાઘણા ધર્મચુસ્ત લોકો પોતાના આતશ બહેરામ સાથે હિંદ તરફ નાસી આવ્યા તેમને સંજાણના રજપૂત રાજાએ આશરો આપ્યો. એ નાસી આવેલા જરથોસ્તી ઇરાનીઓના વંશજો તે આપણા પારસી ભાઇઓ છે. ઉમર પછી થયેલા ખલિફ ઉસ્માને દરિયાઇ કાફલો તૈયારી કરી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આરબોની ધાક બેસાડી, અને માલ્ટા, ગ્રીસ, રૂહોડસ વગેરે કિનારાના પ્રદેશો ઇસ્લામી સત્તા તળે આણ્યા. ચોથા ખલિફા અલી હઝરત મહંમદ પેગંબર સાહેબના જમાઇ થતા હોઇ બહુ ભલા અને દયાળુ હતા. એમના વખતમાં મુસલમાનોમાં માંહોમાંહેના ઝઘડા બહુ વધી ગયા, આખરે મુઆવીઆ નામના એક મહત્ત્વાકાંક્ષી ગૃહસ્થે હઝરત અલીનું ખૂન કરી પંડે ખલિફાનો અધિકાર ભોગવવા માંડયો. મુઆવિઆએ દમાસ્કસને રાજધાની કરી ખલિફાતને વંશપરંપરાની બનાવી. આ દમાસ્કસની ખલિફાત ઉમયાદવંશી ખલિફાત તરીકે ઓળખાય છે.

૮. **ઉમયાદવંશી ખલિફાત:**—ઇ. સ. ૬૬૧ થી ૭૫૦ સુધી દમાસ્કસ શહેર ખલિફાતનું પાયતખ્ત રહ્યાથી તે શહેરની શોભા ઘણી જ વધી ગઇ. દમાસ્કસ પૃથ્વી પર એ જમાનામાં પહેલા નંબરનું શહેર થઇ પડયું. ત્યાંના 'ઘેરઘેર પાણીના નળ' ની વ્યવસ્થા આજ પણ જોનારને છક કરે છે.

આ વંશમાં મુઆવીઆ અને યઝીદ નામના ખલિફાઓ બહુ પરાક્રમી નીવડયા એમના વખતમાં ઉત્તર આફ્રિકાના પ્રદેશો મુસલમાનોએ જીતી કબજે કર્યા. આ વંશના અબ્દુલ મલિક નામના ખલિફાની કારકીર્દીમાં તેના તરીક નામના સરદારે સ્પેનનો દક્ષિણ ભાગ જીતી લઇ ત્યાં પોતાના નામથી એક જબરદસ્ત કિલ્લો બાંધ્યો, જે આજે જીબ્રાલ્ટર (જેબલ તરીક= તરીકે બાંધેલો કિલ્લો) નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઇ. સ. ૭૧૧ માં આખો સ્પેન દેશ ખ્રીસ્તિઓ પાસેથી જીતી લઇને યુરોપીઅન રાજ્યોને તેમણે ગભરાવી દીધાં. પશ્ચિમ બાજુએથી બોસ્ફરસની સામુદ્રધુની લઇ યુરોપી

તુર્કી પર પણ આરબોએ સ્હે પાડી. એ રીતે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્ને બાજુઓથી દબાણ કરતાં કરતાં મુસલમાનો સમગ્ર યુરોપમાં ફરી વળવાની તૈયારીમાં હતા, એવામાં ફ્રેન્ચ સેનાપતિ માર્ટેલને હાથે આરબોનો, ટૂર્સની લડાઇમાં સંપૂર્ણ પરાભવ થતાં સ્પેનની બાજુએથી તેઓ આગળ વધતા અટક્યા. આ ટૂર્સની લડાઇ પછી ૧૮ વર્ષે ઉમયાદ વંશની ખલિફાતનો પણ અંત આવ્યો, ઇ. સ. ૭૫૦.

૯. અબ્બાસી ખલિફાતઃ—ઉમયાદ વંશી ખલિફાઓ અને અલીના વંશજો વચ્ચેનો અણબનાવ ચાલ્યા જ કરતો હતો. ઇ. સ. ૭૫૦ માં અલીના વંશજોએ ફરીને માથું ઉચક્યું, અને ઉમયાદ વંશની આખર આણી ખલિફાતની ગાદી બગદાદમાં આણી. પેગંબર સાહેબના એક કાકાનું નામ અબ્બાસ હતું. તેમના નામ પરથી બગદાદના ખલિફાઓ પોતાને 'અબ્બાસી ખલિફા' કહેવડાવવા લાગ્યા. આ વંશનો અમલ ૫૦૦ વરસ ચાલ્યો. એમાં હારૂન-અલ-રશીદ અને મામૂન નામના ખલિફા બહુ પ્રસિદ્ધ થયા. એમની કારકીર્દીમાં આરબોએ વિદ્યાકળામાં બહુ સારી પ્રગતિ કરી. ગ્રીક, ખાલ્દી અને સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોમાંથી અરબીમાં તરજૂમા કરાવાયા. ગણિત, વિજ્ઞાન, ખગોળ અને વૈદક વગેરે વિદ્યામાં આરબ વિદ્વાનોએ ઘણી શોધખોળ કરી. ખલિફા હારૂન-અલ-રશીદ મહાપ્રતાપી અને દયાળુ રાજકર્તા થઇ ગયો. અરેબિયન નાઇટ્સ નામના વાર્તાઓના ગ્રંથથી એની કીર્તિ અમર થયેલી છે. હારૂન મનનો સાદો હોવા છતાં શૂરો, રાજ-કાજમાં કુશળ અને પ્રજાહિતેચ્છુ હતો. પ્રજાના કલ્યાણ માટે તેણે નિશાળો, દવાખાનાં, સડકો, પૂલો વગેરે અનેક કામો કર્યાં હતાં, તથા તે પોતે રાજ્યમાં ફરી લોકોની ફરિયાદ જાતે સાંભળતો હતો. પૃથ્વી પર થઈ ગયેલા મહાન નરપતિઓમા હારૂનની ગણના થાય છે.

હારૂન પછી થયેલા એના પુત્ર મામૂનની કીર્તિ પણ ઉજ્જવળ છે. એણે દરેકને મનગમતો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપેલી હોવાથી એના વિશાળ રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી, પારસી અને યાહુદી લોકોનાં અનેક દેવળો ઉભાં થયાં હતાં. આ સમયમાં ખલિફાઓની સત્તા ભૂમધ્ય સમુદ્રથી તે સિંધુ નદી સુધી ફેલાઇ હતી. પણ તે પછીના ખલિફાઓ એશઆરામ અને વિલાસ-માં પડી જવાથી તેમની સત્તા દિવસે દિવસે નબળી પડવા માંડી. નવા થયેલા તુર્કી સરદારોનું જોર વધ્યું અને છેવટે આઘેના પ્રાંતોમાં એ તુર્કી

સરદારોએ સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં. આવી ફાટફુટથી ઈ. સ. ૯૪૫ના અરસામાં બગદાદની ખલિફાત વિસ્તારમાં છેક જ ઘટી ગઇ અને તે પછી રાજ્ય તરીકે ઝાઝો મુલક રહ્યો નહિ. માત્ર મહેલ અને દરબારનો થોડો-ઘણો ઠાઠ ઇ. સ. ૧૨૫૮ સુધી ચાલુ હતો, તેનો પ્રસિદ્ધ મોગલ બાદશાહ તૈમુરલંગે અંત આણ્યો. આ ખલિફાઓની પડતીના વખતમાં પણ જુદા જુદા ભાગના મુસલમાન સુલતાનો ગાદીએ બેસતી વેળા આ નામધારી ખલિફાઓની પાસેથી પણ પોતાની પદવીની મંજુરી અને પોશાક મંગાવવામાં મોટું ભૂષણ સમજતા.

૧૦. સ્પેનનો ઉમયાદ વંશઃ—દમાસ્કસના ઉમયાદવંશી ખલિફાની કારકીર્દીમાં સ્પેન દેશ જીતાયા પછી આરબ સરદાર અબ્દુર રહેમાને કેર્ડોવાને રાજધાની કરી સુલતાનની પદવી ધારણ કરી. તે પછી દમાસ્કસ-ની ખલિફાતનો અંત આવતાં ઇ. સ. ૯૨૯માં સુલતાન અબ્દુર રહેમાન બીજાએ બગદાદના અબ્બાસી ખલિફાની સત્તામાંથી નિસરી જઇ પોતે ખલિફાનું પદ ધારણ કર્યું. આ ખલિફાઓના અમલમાં અરબસ્તાન, સિરિયા, ઉત્તર આફ્રિકા વગેરે સ્થળેથી અનેક મુસલમાનો સ્પેનમા આવી વસ્યા. ત્યાં તેમણે મહેનત કરી ખેતી વગેરે કળાઓની સારી ખીલવણી કરી. રસાયણ, ગણિત, એલ્જીબ્રા, ખગોળ વગેરે ઉપયોગી વિદ્યાકળાનું જ્ઞાન યૂરોપીઅનોને મુખ્યત્વે એમના દ્વારા જ મળ્યું. આ આરબ સત્તાને યૂરોપી-અન રાજ્યસત્તાઓ સાથે સતત ઝઝુમવું પડતું હતું. એમ કરતાં છેવટે ઇ. સ. ૧૦૩૩માં આલ્ફેન્ઝો નામના ખ્રિસ્તી સરદારે સ્પેનમાંથી તેમની સત્તા ઉખેડી નાખી.

૧૧. ઉત્તર આફ્રિકાની ફોતિમીદ ખલિફાતઃ—બગદાદના ખલિફાઓની પડતીના વખતમાં ઉત્તર આફ્રિકાના સુબેદારોએ સ્વતંત્ર થવાની ખટપટ શરૂ કરી. પરિણામે ઇ. સ. ૯૦૯ માં ત્યાં ફોતિમીદ વંશની સ્થાપના થઇ. આ ફોતીમીદ વંશી ખલિફાઓની રાજધાની ટયુનિસ પાસે અલમહીઆ શહેરમાં હતી. આ ખલિફાઓના જવાન નામના એક સરદારે 'કાહિરા' નામે એક કિલ્લો બાંધ્યો, જે આજે 'કેરો' નામે ઈજીપ્તની રાજ-ધાની તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ખ્રિસ્તીઓ સાથેના ધર્મયુદ્ધમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા સલાદિન નામના તુર્કી સરદારે આ ખલિફાતનો ઇ. સ. ૧૦૭૧માં અંત આણ્યો.

૧૨. ઇજિપ્તની અબ્બાસી ખલિફાત:—ઉત્તર આફ્રિકાના ફેટિમીદ ખલિફાતના નાશ પછી ઇજિપ્ત દેશ મામલુક સરદારોના અધિકાર-માં આવ્યો. આ સરદારો પણ 'કૈરો'માં રહી ખલિફાનો અધિકાર ભોગવતા હતા. બગદાદની નામધારી ખલિફાતના અંત પછી તો જગતુના સર્વ મુસલમાનો તરફથી તેમને ખલિફા તરીકેનું માન મળ્યું હોય એમ લાગે છે. હિંદુસ્તાનના તઘલખ વંશી સુલતાનોએ આજ ખલિફાઓ તરફથી પોશાક મેળવ્યા હતા. કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલના તુર્કી સુલતાન પહેલા સલીમે ઇ. સ. ૧૫૧૭માં ઇજિપ્તને તાબે કરી આ ખલિફાતની આખર આણી.

૧૩. ઓટોમન તુર્કી ખલિફાત:—મૂળ અફગાનિસ્તાન તરફના વતની તુર્ક લોકો, ઉસ્માન નામના પરાક્રમી સરદારના નામ પરથી ઓસ્માન તુર્ક કહેવાયા, જેનો અપભ્રંશ થઇ તેઓ હાલ ઓટોમન તુર્ક તરીકે ઓળખાય છે. આ ઓટોમન તુર્કોએ સુલતાન બીજા મહમદ ની સરદારી તળે ઇ. સ. ૧૪૫૧ થી ૧૪૮૦ના વચગાળામાં ખ્રિસ્તીઓ પાસેથી કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલ જીતી લઇ ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી. તે પછી એ વંશમાં સલીમ પહેલો નામનો સુલતાન બહુ પરાક્રમી થયો. એણે ઇજિપ્ત દેશ જીતી લઇ, હઝરત પેગંબર સાહેબના અસ્થિનો કબજો મેળવી ખલિફાનું પદ ધારણ કર્યું. તે વખતથી ખલિફાની ગાદી આ ઓટોમન તુર્કી સુલતાનોના વંશમાં જ અદ્યાપિ પર્યંત ચાલી આવી છે. જગતુના સર્વ મુસલમાનો તુર્કી સુલતાનને જ પોતાનો ખલિફા માને છે.

સુલતાન સુલેમાનના સમયમાં ઇસ્લામની સત્તા યૂરોપમાં ખૂબ આગળ વધવા પામી. યૂરોપીઅન રાજાઓને હરાવી ર્‌હોડ્સ, હંગેરી વગેરે દેશો તુર્કોએ જીતી લીધા. પરંતુ તે પછી તેમની પડતી બેઠી. સત્તરમા સૈકામાં યૂરોપનો ઘણો પ્રદેશ તેમના તાબામાંથી જતો રહ્યો, અને રૂશિયાએ તો તેમને સમૂળગા ક્ચરી નાખવાની બાજી રચી. ઓગણીસે પછી તો તેમનું નામ નિશાન ભુંસાઇ જવાના પ્રસંગ ઉભા થયા હતા. પરંતુ તુર્કોની બહાદુરીથી તુર્ક જુવાનીઆઓમાં પ્રગટેલા નવીન ચેતનથી ઇ. સ. ૧૯૦૮માં તુર્કીમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ નિયંત્રિત રાજ્યપદ્ધતિ શરૂ થઈ. તે પછી ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં પ્રગટેલા યૂરોપીઅન મહાભારત યુદ્ધમાં જર્મનો સાથે તુર્કોની પણ હાર થતાં જીતનારાં યૂરોપીઅન રાજ્યોએ તેનું નામ

નિશાન ઉખેડી નાખવાની બાજી રચી, પણ જુવાન તુર્કોની કુશળતા અને બહાદુરી ભરી લડતથી તુર્કીનું માથું અદ્યાપિ ઉંચું રહી શક્યું છે.

૧૪. હિંદમાંની ખિલાફત ચળવળઃ—યૂરોપીય વિગ્રહ વખતે વિલાયતની બ્રિટિશ સરકારે પોતાના સામ્રાજ્યમાં વસતા મુસલમાનોને શાંત રાખી પોતાના પક્ષમાં ખેંચવાના હેતુસર એવું જાહેર વચન આપેલું કે "વિગ્રહને અંતે તુર્કીના રાજ્યને તથા ખલિફાતને લેશ પણ આંચ નહિ આવવા દેવામાં આવે." છતાં વિગ્રહને અંતે એ વચનનો બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ તરફથી છડેચોક ભંગ થવાથી મુસલમાનોમાં ખિલાફતની તીવ્ર ચળવળ ઉભી થઈ, જેને મહાત્મા ગાંધીજીની સરદારી તળે હિંદુઓએ પણ ટેકો આપ્યો. આ હિંદી ખિલાફત ચળવળ તુર્કી પ્રશ્નોના ઉકેલમાં ઘણી સહાયકારક નીવડી હિંદીઓની એ દીલસોજી માટે તુર્કી પ્રજાએ હિંદી પ્રજાનો આભાર માન્યો છે.

પ્રકરણ ૩ જું

મુસલમાનોનો હિંદમાં પગપેસારો

[મુસલમાન ધર્મના ઉદય તથા વિસ્તાર વિષે જરૂર જોગી માહિતી પાછલા પ્રકરણોમાં અપાઇ ચૂકી છે. આ પ્રકરણમાં આપણે હિંદમાં તેમના પ્રવેશ તથા રાજ્ય સ્થાપવાના પ્રયત્નોનું વિવેચન કરીશું.]

૧. અરબી રાજ્યવિસ્તાર અને હિંદઃ—હઝરત મહમદ પેગંબર સાહેબ પાસેથી મેળવેલા નવીન ધર્મ ઝનુન સાથે આરબો એક વારકા અરબસ્તાન છોડીને જે નીકળ્યા, તે પાણીના રેલાની માફક થોડાજ વર્ષોમાં પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગ પર ફરી

વળ્યા. એશિયામાં તેમણે ઈરાન, તુર્કસ્તાન, સિરિયા, તથા એશિયા માઇનોર જીતી યુરોપમાં પગ પેસારો કર્યો, અને યુરોપી તુર્કસ્તાન ગ્રીસ, માલ્ટા વગેરે દેશો જીતી યુરોપીઅન પ્રજાઓને ચમકાવી મૂકી. પશ્ચિમ બાજુએથી તેમણે મિસરમાં પેસી મોરોક્કો સુધીના આખા ઉત્તર આફ્રિકાને ઇસ્લામની સત્તા તળે આણ્યો. ત્યાંથી જીબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની ઓળંગીને તેઓ યુરોપના સ્પેન દેશમાં પેઠા, ને કોર્ડોવાને પાયતખ્ત બનાવી યુરોપમાં એક મજબુત આરબ રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ રાજ્ય આગળ જતાં બગદાદની ખલિફાતથી છૂટું પડી પશ્ચિમની આરબ સત્તાનું એક જુદું જ કેન્દ્ર થઇ પડયું.

એ રીતે દિનપ્રતિદિન વધતા જતા ઇસ્લામી પૂરને રોકવા રણ કે મહાસાગર જેવી કુદરતી અડચણો સિવાય તે સમયમાં કોઇજ સમર્થ નહોતું. ઇરાન જીત્યા પછી તેઓ બલુચિસ્તાન અફઘાનિસ્તાન ને તાર્તરીમાં પણ ફેલાવા પામ્યા હતા. અર્થાત્ કે ઈ. સ. ના આઠમા સૈકાની શરૂઆતમાં ઇસ્લામી પૂરનાં પ્રચંડ મોજાં ભારતખંડની ઉત્તર સરહદની પર્વતમાળાને જોસથી અફળાવા માંડયાં હતાં. નિશદિન બરફથી ઢંકાયલી એ અભેદ્ય પર્વતમાળાને લીધે જ હિંદુસ્તાન અત્યાર લગી મુસલમાનોના હુમલાથી બચવા પામ્યું હતું. ઉત્તરે એ અભેદ્ય પર્વતમાળા અને દક્ષિણે ઘુઘવતા અગાધ સમુદ્રો તે સમયે હિંદુસ્તાનના કુદરતી બચાવનાં સાધનોની ગરજ સારતા. આરબો પાસે તે સમયમાં એવડું નાકાબળ હતું નહિ, કે બોલન, ખૈબર જેવા ઘાટ માર્ગો તેમને હાથ લાગ્યા નહોતા. તેથીજ હિંદુસ્તાન આટલો વખત તેમના જગદ્વ્યાપી ઝનુની ઝપાટામાથી સલામત રહી શકયું હતું.

૨. **આરબોની જળમાર્ગે સ્વારીઓ:**—કુદરતી અડચણોને લીધે આરબો હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક કે રાજકીય જીવન પર કંઇ અસર નીપજાવી શકયા નહોતા, એ વાત ખરી. તથાપિ એ પરથી એમ માની લેવાનું નથી કે હિંદ સાથે તેમનો કોઇ જાતનો સંસર્ગ-

જ નહોતો. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરોથી આરબ લોક કંઈ જમાના થયાં ભોમીયા હતા. આરબ વેપારીઓ આ સમયમાં પણ ખંભાત, ભરૂચ, સુરત, સોપારા, કાલિકટ ઇત્યાદિ હિંદનાં બંદરો સાથે વેપાર ખેડતા હતા. આ વેપારીઓને મોંઢે હિંદની જાહોજલાલી અને વૈભવનાં વર્ણન સાંભળી આરબ સૈનિકોની દાઢ કોઇ કોઇ વાર સળકી આવતી. હિંદુસ્તાનનો અખૂટ ધન ભંડાર લુંટી તાલેવર થવાના, તથા હિંદુ દેવળોની મૂર્તિઓ ભાંગી કીર્તિ ખાટવાના લોભથી પહેલવારકા તેઓ ઇ. સ. ૬૩૭માં થાણા પર જળમાર્ગે ચઢી આવ્યા.

આ વેળા ખિલાફતની ગાદીએ હઝરત મહમદથી બીજી પેઢીએ થયેલા ખલિફા ઉમર હતા, અને હિંદુસ્તાનમાં જગમશહૂર મહારાજા હર્ષની આણ વર્તી રહી હતી. આ ચઢાઇમાં તેમજ તે પછીની ગુજરાતના બંદર ભરૂચ અને પશ્ચિમ કિનારાનાં બીજા બંદરો પરની ચઢાઈઓમાં તેમનું કંઇ ન વળવાથી તેમને નિરાશ થઇ પાછા ફરવું પડયું હતું. ઇ. સ. ૬૫૪ ની તેમની સિંધ, પરની સ્વારી પણ એટલી જ નિષ્ફળ નીવડી. આરબોની આ દરિયાઇ સ્વારીઓનું રાજકીય દૃષ્ટિએ હિંદના ઇતિહાસમાં ઝાઝું મહત્વ નથી; કારણકે તેમની એ સ્વારીઓની મતલબ હિંદુસ્તાનની જગવિખ્યાત અઢલક દોલત લુંટી જઈ માતબર થવા પૂરતી જ હતી.

૩. મહમદ કાસમની સિંધ પર સ્વારીઃ—શરૂઆતની આરબ સ્વારીઓની મતલબ લુંટફાટ કરી હિંદુસ્તાનની દોલત ઘસડી લઇ જવા પૂરતીજ હતી એ ખરૂં, પરંતુ વખત જતાં તે સ્થિતિ પલટાઈ ગઇ. બલુચિસ્તાનમાં મુસલમાન સત્તા જામતાં આરબ સામ્રાજ્યની સરહદ હિંદુસ્તાનની સરહદને અડોઅડ લાગી રહી. પરિણામે આરબ ફોજને સરહદપરના હિંદુઓ સાથે વખતોવખત અથડાવાના પ્રસંગ ઉભા થવા લાગ્યા. પરંતુ ખલિફાનું ધ્યાન તે વારે બીજી બાજુએ લાગેલું હોવાથી હિંદ તરફ ઝાઝું લક્ષ આપી

શકાય તેમ નહોતું. તેવામાં બનાવ એવો બન્યો કે આરબોનું એક વહાણ કેટલાંક માણસો સાથે સિંધ પ્રાંતના દેવળ બંદરમાં કેદ પકડાયું. સિંધ પ્રાંતના કેટલાક ભાગ પર એ વેળા દાહિર નામના રજપૂત રાજાનો અમલ હતો. ખાલ્દીઆના સુબા હજાજે દાહિર રાજા પાસે એ વહાણ તથા માણસો પાછાં માગ્યાં. પરંતુ દેવળ બંદર દાહિર રાજાની સત્તામાં ન હોવાથી તેનાથી મુસલમાન સુબાની એ માગણી પુરી પડાય તેમ નહોતું. એ પરથી ખરૂં કારણ ધ્યાનમાં લીધા સિવાય ઝનુની સુબાએ તત્કાળ દાહિર રાજા પર સ્વારી મોકલવાની પેરવી કરવા માંડી. ખલિફા વલીદની મરજી આ કામમાં ખાસ નહોતી, પણ તેને આડું અવળું ગમે તેમ સમજાવી હજાજે તેની મંજુરી મેળવી લીધી. પછી તેણે એક જબરૂં અને ઝનૂની સૈન્ય જમાવી મહમદ કાસમ નામના એક જુવાન શૂરા સરદારની સરદારી તળે સિંધ પર રવાના કરી દીધું. કાસમનું સૈન્ય ખલિફના પોતાના કસાયલા લશ્કરમાંથી ચુંટી કાઢેલા ૭ હજાર ઘોડેસ્વાર, તેટલા જ ઉંટસ્વાર, અને ત્રણ હજાર ભારવાહી ઉંટોનું બનેલું હતું. તે ઉપરાંત બલુચિસ્તાનના હાકેમને પોતાના લશ્કર સાથે રસ્તામાં કાસમ સાથે જોડાઇ જવાનો હુકમ હતો. વળી ઘેરાના કામમાં ઉપયોગી થઇ પડે તેવી પત્થરના ગોળા ફેંકનારી પાંચ તોપોને પણ જળમાર્ગે દેવળ બંદરે મોકલી આપવાની ગોઠવણ થઈ હતી.

દેવળનું યુદ્ધ અને કાસમની જીત

દડ મજલ કુચ કરતાં મહમદ કાસમ ઇ. સ. ૭૧૨ ની વસંત ઋતુમાં લશ્કર સહિત દેવળ બંદર આવી પહોંચ્યો. મુસલમાનોને આમ એકાએક છેક જ નજીક આવી પહોંચેલા જોઇ કિલ્લેદારોએ કિલ્લાના દરવાજા ફટાફટ બંધ કરી દીધા. આથી કાસમને ઘેરો ઘાલવાની ફરજ પડી. દેવળ નગરની અંદર એક ઉંચું દેવાલય હતું, તેની ટોચ પર ફરફરી રહેલી લાલ ધજા જ્યાં લગી સાબુત હશે ત્યાં લગી નગરને તથા ત્યાંના રહેવાસીઓને ધોકો પહોંચવાનો નથી, એવી ત્યાંના લોકની માન્યતા

હતી. એ વાત કાસમને કાને જતાં તેણે પોતાની તોપોનાં મોઢાં તે ધજા તરફ ફેરવ્યાં. તોપચીએ એવી તો આબાદ નેમ સાંધી કે એક જ ગોળે ધજા કડડભૂસ કરતી જમીન પર તૂટી પડી. આ બનાવથી દેવળ-વાસીઓ બહુ ખિન્ન થયા, ને તેમની સઘળી હિંમત છૂટી ગઇ. એ જ અરસામાં મુસલમાનોએ નીસરણીઓ મૂકી કિલ્લો કબજે કર્યો. નગરનો હાકેમ નાસી છુટયો, ને કાસમ પોતાનો જયવંત ઝંડો ફરકાવતો શહેરમાં દાખલ થયો. દેવળ એ ગુજરાતના સોમનાથ પાટણની પેઠે સિંધનું તે વખતનું જાત્રાનું ધામ હોઈ બ્રાહ્મણોની વસ્તી ત્યાં વિશેષ હતી. કાસમે એ બ્રાહ્મણોને મુસલમાન થવાનું કહ્યું. પણ બ્રાહ્મણોએ તે વાત ન સ્વીકાર્યાથી કાસમે ૧૭ વર્ષની ઉપરના તમામ બ્રાહ્મણોની ક્રૂરપણે કતલ કરાવી, અને બાકીનાઓને ગુલામ તરીકે પોતાને દેશ મોકલી આપ્યા. ત્યારબાદ દેવળમાં એક મસ્જીદ બંધાવી તથા ત્યાંના રક્ષણ સારૂ ૪૦૦૦ ની આરબ ફોજ રાખી બાકીની ફોજ સાથે તે દાહિરને જીતવા નીકળ્યો.

મહમદ કાસમ દેવળથી નીકળી સિંધુ નદીને જમણે કાંઠે ઉપ-લાણ તરફ આગળ વધવા લાગ્યો. થોડે દૂર જતાં જ સામે કાંઠે રજપૂતોનું લશ્કર તેની નજરે પડયું. કારણકે દેવળની દુર્દશા સાંભળી દાહિર રાજા પોતાના સમસ્ત સૈન્ય સાથે સજ્જ થઇને આવ્યો હતો.

દાહિરનો રણસંગ્રામ

દાહિરને જોતાં જ કાસમે પોતાની ગતિ રોકી, અને હોડીઓનો પૂલ બાંધી યુક્તિપૂર્વક પોતાના લશ્કરને સામે કાંઠે ઉતાર્યું. ઘોર યુદ્ધ થયું; તેમાં દાહિરે પુષ્કળ પરાક્રમ કર્યું. પણ અંતે તેના હાથીઓ શત્રુઓનાં સળગતાં બાણોથી ભડકી જઇ નાસવા લાગ્યાથી તેની હાર થઇ. દાહિર લડતાં લડતાં રણમાં પડયો, ને તેનો પુત્ર તથા બાકીનું સૈન્ય નાસી ગયું. નાસી આવેલા લશ્કરને ફરી જમાવી દાહિરની શૂરી રાણીએ શત્રુઓને ખાળવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેને યશ મળ્યો નહિ. તેનાં માણસો માર્યાં ગયાં ને તે પોતે તથા બીજી હજારો રજપૂત

સ્ત્રીઓ ચિતા ખડકી જીવતી બળી મૂઇ. કુલીન હિંદુ સ્ત્રીઓને પોતાના સતીત્વની તે વેળા કેટલી કિંમત હતી તે આ પરથી સહજ સમજી શકાશે. રાણી તથા તેના લશ્કરનો નાશ થતાં, કાસમની ગતિને રોકનાર સિંધમાં કોઈ જ રહ્યું નહિ. દાહિરનો એક પુત્ર સિંધમાંથી નાસી ચિતોડના મોરી રાજાને આશ્રયે જઈ રહ્યો. દાહિરનું સઘળું રાજ્ય ધીમે ધીમે કાસમે હસ્તગત કર્યું, અને દાહિરના બ્રાહ્મણ પ્રધાનને જ પોતાનો વજીર બનાવી સિંધમાં આરબસત્તા જમાવી; ઇ. સ. ૭૧૨.

૪. **સિંધમાં આરબ અમલ:**—આરબોને સિંધમાં પગભેર થયેલા જોઇ, રજપૂત અમલથી કંટાળી ગયેલી બૌદ્ધ માર્ગી, જાટ, મીડ વગેરે જાતો આનંદ દર્શાવવા લાગી. સિંધી પ્રજાની માંહોમાંહેની બેદીલી અને ઉગતા સૂર્યને વધાવી લેવાની દાનતથી, સિંધમાં આરબ સત્તાની બરાબર જમાવટ કરવાના કાસમના પ્રયત્નને ઘણી મદદ મળી. ધન તેમજ અધિકારની લાલચ બતલાવી કાસમ આ ભેદભાવને વધારવા ચૂકે તેમ નહોતું. વળી શરૂઆતમાં તેણે નિર્દોષ, નિઃશસ્ત્ર પ્રજાની કતલ ચલાવવાની જે નીતિ ધારણ કરી હતી તે ખલિફાના ફરમાનથી તેણે બદલી. ખંડણી અથવા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં સામાન્ય રીતે પ્રસિદ્ધ થયેલો 'જજીયા વેરો' ભરનારને હેરાન નહિ કરવાનો તેણે હુકમ ફેરવ્યો. તેમજ હિંદુઓના ધર્મ તથા દેવાલયોને પણ હાડછેડ કરવાનું તેણે છોડી દીધું. રાજકાજ માટે ભણેલા બ્રાહ્મણોની મદદની મુસલમાનોને અનિવાર્ય જરૂર હતી. તેથી એક માત્ર મુખ્ય રાજ્યસત્તા અને લશ્કરી અધિકાર વગર રાજ્યનો સર્વ કારભાર પહેલાંની માફક દેશીઓને હસ્તક જ ચાલતો હતો. વળી કાસમે રૈયત અને સરકાર વચ્ચેનો વહેવાર પ્રમાણિકપણે ચલાવવાનું તથા મહેસુલ ખેડુતના ગજા મુજબ ઠેરવવાનું પોતાના અધિકારીઓને ફરમાવ્યું હતું. આથી કરી જીતાયલી પ્રજા કંઇક શાંત પડી, અને પરદેશી અમલનો કડવો ઘુંટડો તુરત માટે ગળી ગઇ.

આ પ્રમાણે કાસમે સિંધમાં આરબ રાજ્ય જમાવ્યું અને મુલતાન સુધી વધાર્યું. પણ આરબ અમલ હિંદુસ્તાનમાં ઝાઝો સમય ટકવા સર્જીત નહોતો. કાસમને મોકલનાર ખલિફ તથા હજાજ બન્ને મૃત્યુ પામ્યા હતા. દાહિરની પુત્રીઓ કે જેમને કાસમે દમાસકસ મોકલી આપી હતી તેમની ભંભેરણીથી નવા થયેલા ખલિફાની ઇતરાજી કાસમ પર ઉતરી, ને તેણે કાસમનું કમકમાટીભરી રીતે મોત નીપજાવ્યું. કાસમના મરણથી સિંધમાંની આરબસત્તા દોદળી થઇ ગઇ; રજપૂતો જોરપર આવ્યા અને આરબસત્તાને સિંધમાંથી ઉખેડી નાખી. એ પછી પણ બસેં વર્ષ લગી આરબોનાં રડયાં ખડયાં સંસ્થાનો મુલતાન વગેરે સ્થળે રહેવા પામ્યાં હતાં. પણ હિંદના સમગ્ર ઇતિહાસમાં તેનું વિશેષ મહત્ત્વ નથી. આરબો અને હિંદુઓ વચ્ચે થોડા જ સમયમાં સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને તેઓ બન્ને એકબીજા સાથે ઘણી મિત્રતાથી વર્તતા હતા. છતાં ધર્મ-ઝનૂનથી ઉશ્કેરાઇ કોઇ કોઇએ કેટલીકવાર અત્યાચાર પણ ગુજાર્યા છે. એવા અત્યાચારીઓને હાથે થયેલો નાશ અત્યારે પણ જોનારનું ધ્યાન ખેંચે છે.

(રાજકીય દૃષ્ટિએ હિંદ સાથેનો આરબોનો સંબંધ આટલો જ હતો. હિંદમાં કાયમનો ઇસ્લામી દોર જમાવવાનું કામ તેમના પછી લગભગ ત્રણસેં વર્ષે આવવા માંડેલા તુર્ક અને મોગલ લોકોએ કર્યું છે. આ બન્ને જાતિઓ સુધારણા તેમજ સંસ્કારમાં આરબો કરતાં ઘણે દરજ્જે ઉતરતી હતી. એ વાત મુસલમાન સમયનો હવે પછીનો ઇતિહાસ શીખનારે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે.)

૫. મહમદ કાસમનો કરુણાજનક અંત:—હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની સત્તા સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર આ પહેલા શૂરા સરદારનું મોત બહુ કમકમાટી ભરી રીતે નીપજ્યું છે. કહે છે કે દાહિર રાજાને બે પુત્રીઓ હતી, દૈવયોગે તે કાસમના હાથમાં જીવતી કેદ પકડાઇ; કાસમે તેમને ખલિફાના જનાનાને લાયકની ધારી દમા-

સ્કસ મોકલી આપી. ત્યાં મોટી છોકરીનાં રૂપગુણથી પ્રસન્ન થઇ ખલિફાએ તેને બેગમ તરીકે પોતાના જનાનામાં દાખલ કરવાની એકવાર મરજી બતાવી. તે પ્રસંગે એ છોકરીએ અત્યંત દીનભાવે અરજ ગુજારી કે "જહાંપનાહ ! હું આપના પવિત્ર જનાનાને લાયક-ની રહી નથી. દુષ્ટ કાસમે અમને અહિં મોકલતાં પહેલાં અમારા સતીધર્મનો બળાત્કારે નાશ કર્યો છે." એ સાંભળતા જ ખલિફા-નો કોપાગ્નિ ભભુકી ઉઠયો. કોપમાં ને કોપમાં તેણે મહમદ કાસમને 'જ્યાં હોય ત્યાંથી ગંધાતા ચામડામાં શીવાઇને' દમાસ્કસ આવવાનું ફરમાન મોકલી આપ્યું. કાસમ ખલિફાનો ચુસ્ત ભક્ત હતો. તેથી ખલિફાના ફરમાનનો તેણે બિન તકરારે અક્ષરે અક્ષર અમલ કર્યો. પોતે જીવતાંજીવત બળદના ચામડામાં પેઠો અને ઉપરથી તે શીવ-ડાવી લીધું. એ સ્થિતિમાં ત્રણ દિવસ રહીને તેનો પ્રાણ પંખી ઉડી ગયો. કાસમનું મુડદું દમાસ્કસ આવી પહોંચતાં ખલિફે પેલી છોકરી-ને તે બતાવ્યું. એટલે તે છોકરી આનંદથી બોલી ઉઠી "હાશ ! હવે મને ટાઢક વળી. મારા બાપના કુટુંબનો નાશ કરનાર દુષ્ટ પર વેર લેવાની દાનતથી જ મેં તેના પર આ આરોપ મેલ્યો હતો. ખરી રીતે હું ભ્રષ્ટ થઇ નથી." એ સાંભળીને તો ખલિફા પશ્ચાત્તાપ અને ક્રોધથી રાતોપીળો થઈ ગયો. મોહવશ થઈ કાસમ જેવા પોતાના શૂરા સરદારનો આવી ઘાતકી રીતે ઘાત કરવા માટે તેને અત્યંત પસ્તાવો થયો. પણ હવે પસ્તાવો કર્યાથી શું વળે ? તેથી પોતાનો સઘળો ગુસ્સો તેણે પેલી બંધી છોકરીઓ પર ઠાલવ્યો; ને તેમને ઘોડાને પૂંછડે બંધાવી, આખા શહેરનાં ઘસડાવીને ભૂંડે હાલે મારી નખાવી. એ રીતે એક ક્રૂર કૃત્યને બીજા ક્રૂર કૃત્યથી ધોઇ નાખવાનો ખલિફાએ નિષ્ફળ પ્રયત્ન આદર્યો !

સાચી હકીકત કહી દેવાથી ખલિફા પોતાના પર ગુસ્સે થશે અને દેહાંત દંડ દેશે, એ વાત તે છોકરીઓથી કંઇ અજાણી નહોતી. પરંતુ પોતાની પવિત્રતાનો નાશ થવા દેવા કરતાં પ્રાણત્યાગ કરવાનો

તેમનો નિશ્ચય હતો. તેથી આ વિલક્ષણ યુક્તથી તેમણે કાસમ પરનું વેર તથા પોતાનો ટેક એ બન્ને વાનાં એકી વારે સાધી લીધાં! આ પરથી પવિત્રતાની કિંમત તે વખતની સ્ત્રીઓ કેટલી આંકતી તે સમજી શકાશે.

૬. **હિંદમાં આરબસત્તા નહિ જામવાનાં કારણ:**—સિંધની જીતથી મુસલમાનોને હિંદુસ્તાનમાં પગ મુકવાનું સ્થાન થયું ખરૂં, પણ તેમની સત્તા આગળ ફેલાવા પામી નહિ. આનાં કેટલાંક કારણો છે. પ્રથમ તો તેઓ તદ્દન ઉંધે રસ્તે હિંદુસ્તાનમાં પેઠા. બીજું અતિ અગત્યનું કારણ એ કે હિંદના રજપૂત રાજાઓનું મંડળ તે વખતે પૂર જોરમાં હતું; એટલું જ નહિ પણ તેમનામા સંપનો પણ છેક અભાવ નહોતો. આ બળવાન અને સંપીલા રાજાઓને જીતવાને કાજે જરૂર પૂરતી ફોજ ખલિફા તરફથી આવી શકી નહિ. વળી સિંધ પ્રાંત વિસ્તારમાં જો કે ગુજરાત કરતાં કંઇક મોટો છે, તોપણ ત્યાંની જમીન મોટે ભાગે રેતાળ હોવાથી ખલિફાઓને તે વિશેષ લાભદાયક નીવડયો નહોતો. આથી કરી ખલિફાના દરબારમાં સિંધના આરબોની કુમક માટેની માગણીને ઝાઝું વજન મળતું નહિ. આ બધાં કારણો ઉપરાંત મહમદ કાસમ જેવા શૂરા સરદારના ઘાતથી સિંધમાંની આરબસત્તા પણ છેક ખખળી ગઇ. તેમાં વળી કેટલાક ધર્માંધ આરબોએ હિંદુઓ પ્રત્યે ધર્મની બાબતમાં જુલમ ગુજારવા માંડયો. આથી કરી હિંદુ પ્રજા છેડાઇ પડી અને પરિણામે આરબસત્તા આગળ વધવાને બદલે તેના મૂળમાંથી જ ઉખડી ગઇ.

પ્રકરણ ૪ થું

ગીજનીના તુર્ક રાજા

૧. **અલપ્તગીન:**—ખલિફાતની પડતીના વખતમાં જે અનેક રાજવંશો અસ્તિત્વમાં આવ્યા તેમાં સામાની રાજવંશ મુખ્ય હતો. તેમની રાજધાની બુખારામાં હતી. આ સામાની વંશના પાંચમા સુલતાન અબ્દુલ મલિક અને અલપ્તગીન નામનો એક તુર્કી ગુલામ હતો. સુલતાનની તેના પર મહેરબાની થતાં સુલતાને તેને ખુરાસાન પ્રાંતની સુબાગીરી આપી. પણ ત્યાર પછી સુલતાન અબ્દુલ મલિકના મરણ બાદ બુખારાની ગાદી તેના પુત્ર મન્સુરને ન મળે તેવી ખટપટ અલપ્તગીને ચલાવી. આથી મન્સુર અલપ્તગીન પર ક્રોધે ભરાયો, અને ખુરાસાનની સુબાગીરી પરથી તેને દૂર કર્યો. જાનની સલામતી માટે અલપ્તગીન ૨૦૦૦ અનુયાયીઓ સાથે કાબુલ તરફ નાસી ગયો અને ગીજનીને નધણીયાતું જોઇ ત્યાં તેણે સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું; ઇ. સ. ૯૬૨.

આ વખતે આ રાજ્યની પૂર્વ સરહદ હિંદુસ્તાનના પંજાબ પ્રાંતને લાગી હતી. પંજાબમાં તે વખતે જયપાળ નામનો રજપૂત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ બે રાજ્યની વચ્ચે માત્ર સિંધુ નદી જ આવેલી હોવાથી થોડા જ વખતમાં એ બે રાજ્યો વચ્ચે ખટપટ ઉભી થઇ પરંતુ અલપ્તગીનની કારકીર્દીમાં લડાઇનો પ્રસંગ ન આવતાં તે સન ૯૭૬માં મરણ પામ્યો.

૨. **સબક્તગીન:**—એ પણ અલપ્તગીનનો તુર્કી ગુલામ હતો. એની બહાદુરી તથા ચાતુરીથી મોહિત થઇ અલપ્તગીને તેને પોતાની છોકરી પરણાવી હતી. અલપ્તગીન પછી ગીજનીની ગાદી પણ એને જ મળી.

સબક્તગીન વિષે એક એવી દંતકથા ચાલે છે કે, તે પહેલાં જ્યારે સ્વારની નોકરી કરતો હતો ત્યારે એક વાર તે શિકાર કરવા ગયો હતો. ત્યાં જંગલમાં એણે એક હરણીનું બચ્ચું પકડ્યું અને તેને ઘોડા પર લઈ આગળ ચાલવા માંડ્યું. થોડેક દૂર જઈ તેણે પાછળ નજર ફેંકી તો તે બચ્ચાની મા તેના ઘોડાની પાછળ પાછળ આવતી જણાઈ. હરણીનો કરુણામય દેખાવ અને બચ્ચા માટેનો તેનો પ્યાર જોઈ સબક્તગીનનું હૃદય દયાથી પીગળી ગયું, અને તેણે બચ્ચાને તેની મા પાસે જવા છોડી દીધું. હરણી જાણે આભાર માનતી હોય તેમ વારંવાર સબક્તગીન તરફ નજર કરતી પોતાના બચ્ચા સાથે જંગલ તરફ દોડી ગઇ. રાત્રે સબક્તગીનને સ્વપ્નું આવ્યું. તેમાં જાણે પેગંબર સાહેબે આવીને તેને કહ્યું કે, "આજે તેં જે દયાનું કામ કર્યું છે તે ખુદાને મંજૂર છે, અને તે માટે ખુદા તને રાજગાદી આપશે. રાજા થયા પછી પણ તારી રૈયત પ્રત્યે તું એવી જ દયા બતાવનો રહેજે."—અને ખરેખર! સબક્તગીન એક દયાળુ રાજા નીવડયો.

જયપાળ સાથેનો ઝઘડો

સબક્તગીને અફગાનિસ્તાનનો ઉત્તર ભાગ જીતીને પોતાના રાજ્યમાં વધારો કર્યો. આથી હિંદુસ્તાનની છેક પડોશમાં તુર્કી રાજ્યને જામતું જોઇ લાહોરના રાજા જયપાળ અને બીજાઓને ડર પેઠો. તેથી તેમણે બધાએ એકસંપ કરી એ 'તુર્કી રાજ્યને ઉગતાં જ ડામી દેવાના ઇરાદાથી જયપાળની આગેવાની તળે એક મોટા લશ્કર સાથે અફગાનિસ્તાન પર ચડાઇ કરી. સબક્તગીન પણ તેના પુત્ર મહમૂદ સાથે સામે લડવા આવ્યો. પરંતુ બનાવ એવો બન્યો કે બન્ને લશ્કરો વચ્ચે લડાઇ જામે તે પહેલાં એકાએક ભારે વાવાઝોડા સાથે વરસાદ થયો. આ તકનો લાભ લઈ મહમૂદે રજપૂતોનો પાછા ફરવાનો માર્ગ આંતર્યો. આથી જયપાળે સલાહ કરવાને મરજી બતાવી. પણ 'મહમૂદ રજપૂતોની પૂરેપૂરી ખબર લેવાનો છે' એવી

બાતમી જ્યારે જયપાળને મળી ત્યારે તેણે દઢતાપૂર્વક જણાવ્યું કે "અમે પણ અમારા સર્વસ્વનો નાશ કરી રણભૂમિમાં દુશ્મનને મારતા મરીશું." એ પરથી શાણા સબક્તગીને પચાસ હાથી તથા અઢી લાખ રૂપીયા દંડના લેવાના કરી તથા દર સાલ ખંડણી મોકલવાનું જયપાળ પાસે વચન લઇ તેની સાથે સલાહ કરી, ને રજપૂત ફોજને સહીસલામત જવા દીધી.

પરંતુ સ્વદેશ પહોંચ્યા પછી બ્રાહ્મણોની સલાહથી જયપાળે પોતાનું વચન પાળ્યું નહિ. ખંડણી પોતે ન મોકલી તો ન મોકલી, પણ તે લેવા આવેલા સબક્તગીનના માણસોને તેણે કેદમાં પૂર્યા. આથી સબક્તગીન ખૂબ ખીજવાયો ને જયપાળને સજા કરવા ચઢી આવ્યો. જયપાળ પણ હાથપગ જોડી બેસી રહ્યો નહોતો. તેણે પણ દિલ્હી, અજમેર, કનોજ, કલિંજર વગેરે સ્થળના રાજાઓની મદદ મેળવી, એક લાખની ફોજ સાથે સબક્તગીન સામે કૂચ કરી. પરંતુ હિંદુસ્તાનનું ભાગ્યચક્ર હવે પલટાયલું હોવાથી આ લડાઇમાં પણ તેને યશ મળ્યો નહિ. સબક્તગીને પોતાના લશ્કરનાં પાંચ પાંચસેં માણસનાં ટોળાં કરીને હિંદુઓને થકવી નાખવાની યુદ્ધનીતિ ચલાવી. આથી રજપૂત લશ્કર હેરાન હેરાન થઇ ગયું. તેમના સરદારોમાં ફૂટ પડી ને સઘળા નાસી ગયા. સબક્તગીન પુષ્કળ લૂંટ મેળવી તથા સરહદના બંદોબસ્ત માટે ખૈબર ઘાટના મુખ આગળ ૧૦૦૦૦ પઠાણોનું જબરું થાણું બેસાડી પાછો ફર્યો. આ પ્રમાણે બબ્બે વાર મુસલમાનોને હાથે પરાજય પામતાં જયપાળ ઘણો શરમીંદો બની ગયો.

એ પછી બારે ડહાપણ અને ન્યાયથી વીસ વર્ષ રાજ્ય કરી

મૃત્યુ સબક્તગીન ઇ. સ. ૯૯૭ માં મરણ પામ્યો.

૩. **મહમૂદનું રાજ્યારોહણઃ**—સબક્તગીને મરતી વખતે પોતાના હકદાર પુત્ર ઇસ્માઇલને ગાદીવારસ ઠરાવ્યો હતો. પણ મહમૂદ નામના તેના એક દાસીપુત્રે ઇસ્માઇલને કેદ કરી ગીજનીની

ગાદી પોતે બથાવી પાડી. આ મહમૂદ બહુ પરાક્રમી અને સાહસિક હતો. તેણે ઈ. સ. ૯૯૯માં અત્યાર લગી કોઇ તુર્ક રાજાએ ધારણ નહિ કરેલી સુલતાનની પદવી ધારણ કરી, અને ગીજનીની ઉત્તર પશ્ચિમે આવેલાં રાજ્યો જીતી લઇ ગીજનીમાં તુર્ક બાદશાહી સ્થાપી. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં એનું નામ 'મહમૂદ ગીજની' તરીકે અદ્યાપિ મશહૂર છે.

પ્રકરણ ૫ મું

મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં હિંદની સ્થિતિ

[સુલતાન મહમૂદ ગીજનીએ હિંદુસ્તાન પર સ્વારીઓ કરવા માંડી તે સમયે હિંદની રાજકીય, ધાર્મિક તથા વિદ્યાહુન્નર બાબતમાં સ્થિતિ કેવી હતી તે જાણવાની જરૂર હોવાથી હવેનાં બે પ્રકરણોમાં આપણે તેનું વિવેચન કરીશું.]

૧. **રાજકીય સ્થિતિ**:—મહારાજા હર્ષના મૃત્યુ પછી તેનું સામ્રાજ્ય નાનાંમોટાં અનેક રાજ્યોમાં વહેંચાઇ ગયું. તે પછી આઠમા સૈકામાં કનોજના રાજા યશોવર્મા તથા કાશ્મીરના રાજા લલિતાદિત્યે ભરતખંડના ચક્રવર્તી પદ માટે હરીફાઇ માંડી હતી. પરંતુ તેમના એ પ્રયત્નને ઝાઝો કિંવા બાથુકનો યશ મળ્યો હોય તેમ લાગતું નથી. બૌદ્ધ ધર્મના લોપ સાથે પ્રચારમાં આવેલા બ્રાહ્મણધર્મમાં દેશના જુદા જુદા રાજવંશો 'રાજપૂત' નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. આ રાજપૂત રાજ્યોમાં નવીન ધર્મના પ્રતાપે ક્ષાત્ર-તેજ પુનઃ ચમકવા લાગ્યું હતું; અને સુલતાન મહમૂદે સ્વારીઓ કરવા માંડી ત્યાં સુધીમાં તો આમાંનાં કેટલાંક બળવાન પણ થવા

પામ્યાં હતાં. આ રાજ્યોને પરસ્પર ચડસાચડસી ચાલ્યા કરતી હોવાથી તેમની સરહદો હારજીતને સબબે સદા બદલાયા કરતી. આમ છતાં પરદેશી શત્રુ સામે સંપી જવાના ગુણનો તેમનામાં તે વખતે છેક અભાવ નહોતો.

સુલતાન મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં નાનાંમોટાં જે અનેક રાજ્યો હતાં, તેના આપણે સોઇની ખાતર આઠ જૂથ પાડી શકીયેઃ—

(૧) **પશ્ચિમહિંદનાં રાજ્યઃ**—જેમાં ગુજરાત, રજપૂતાના, સિંધ અને પંજાબનો સમાવેશ થતો હોઇ નાનામોટા રજપૂત રાજાઓ અને ઠાકોરોનો અમલ હતો.

(૨) **મધ્યહિંદનાં રાજ્યઃ**—જેમાં માળવાનું રાજ્ય ધારાનગરીના ભોજ રાજાની કારકીર્દીમાં ખુબ પ્રખ્યાતિએ પહોંચ્યું. આ ભોજ રાજા મહમૂદ ગીજનીનો સમકાલીન હતો.

(૩) **ઉત્તરહિંદનાં રાજ્યોઃ**—જેમાં કનોજનું રાજ્ય મુખ્ય હતું.

(૪) **હિમાલય પ્રદેશનાં પહાડી રાજ્યોઃ**—જેમા કાશ્મીર, કાબુલ, નેપાળ અને આસામના રાજ્યો મુખ્ય હતાં.

(૫) **બંગાળાઃ**—એમાં બે રાજ્યો હતાં. પશ્ચિમમાં પાલકુલના રાજાનો અને પૂર્વમાં સેન વંશના રાજાનો અમલ ચાલતો.

(૬) **ઓઢીયાનું રાજ્યઃ**—એમાં પહેલાં કેસરી વંશના રાજા હતા; પણ પાછળથી તે ગંગ વંશના રાજાઓના તાબામાં આવ્યું હતું.

(૭) **દખ્ખણઃ**—જેમાં કલ્યાણ અને રાજમાંદ્રીના ચાલુક્ય રાજાઓનો અમલ હતો.

(૮) **દક્ષિણાંત રાજ્યોઃ**—જેમાં પાંડય, ચોલ અને ચેરા વંશના રાજાઓનો અમલ હતો.

હવે પછીનો ઇતિહાસ બરોબર સમજાય તે માટે એ આઠ જૂથનાં મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યોની હકીકત આપણે પ્રથમ જાણી લેવાની જરૂર છે.

(૧) પશ્ચિમ હિંદનાં રાજ્યો:—

(ક) ગુજરાત—દ્વારિકાના યાદવો પછી ઘણા વખત સુધીનો આ દેશનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે. તે પછી ગુજરાત અશોકના તાબામાં ગયું, અને તે પછી કેટલેક વર્ષે તેના વંશજો પાસેથી શક લોકોએ તે જીતી લીધું. આ શક લોકો પાછળથી બૌદ્ધ ધર્મી થયા. તેમની રાજધાની શિહોરમાં હતી, અને તેમના રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણમાં કોલ્હાપુર અને સતારા સુધી હતો. આ રાજવંશ ઇતિહાસમાં શાહકુળને નામે ઓળખાય છે. આ શક રાજ્યની જાહોજલાલીના સમયમાં અયોધ્યાના પ્રખ્યાત સૂર્યવંશના કનકસેન નામના પુરુષે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા વીરનગરના પરમાર રાજ્યને જીતી લીધું. અને ત્યાં શકરાજાના માંડલિક તરીકે પોતાની ગાદી કરી; ઇ. સ. ૧૪૪. કનકસેનની ચોથી પેઢીએ થયેલા વિજયસેને વિજયપુર અથવા હાલનું ધોળકા વસાવ્યું. શક લોકોનું રાજ્ય નાશ પામ્યા પછી ગુજરાતમાં કનોજના ગુપ્ત વંશની સર્વોપરી સત્તા સ્થપાઇ, એટલે કનકસેનના વંશજો ગુપ્ત મહારાજાઓના માંડલિક બન્યા. સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં (ઇ. સ. ૬ઠ્ઠા સૈકામાં) આ વંશમાં સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક નામનો પુરુષ થયો. ગુપ્ત સમ્રાટ વતી સોરઠનો સઘળો કારભાર તેના હાથમાં આવ્યો એણે વલ્લભીપુર વસાવી ત્યાં રહેવા માંડ્યું. આ સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક જ વલ્લભી વંશનો મૂળ પુરુષ ગણાય છે. ગુપ્ત સામ્રાજ્ય નબળું પડતાં ભટ્ટાર્ક અને તેના વંશજો ધીમે ધીમે સોરઠનો કારભાર સ્વતંત્રપણે કરવા લાગ્યા; અને ગુપ્ત સામ્રાજ્યના લોપ પછી તો વલ્લભીપુર પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં એક જબરૂં મહારાજ્ય થઇ પડ્યું.

એ પછી કનોજના મહારાજા હર્ષવર્ધને વલ્લભીપુરના રાજા ધ્રુવસેન અથવા ધ્રુવભટને તથા ભરૂચના ગુર્જર રાજાને હરાવી ગુજરાતને કનોજનું ખંડીઆ બનાવ્યું હતું. આ ધ્રુવસેન અથવા ધ્રુવભટે પાછળથી હર્ષની કુંવરી સાથે લગ્ન કરી હર્ષની મહેરબાની મેળવી હતી. હર્ષના મૃત્યુ પછી વલ્લભી રાજ્યે પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી મેળવી હતી. એ વંશનો છલ્લો રાજા શિલાદિત્ય હતો. આ વલ્લભી રાજાઓના વખતમાં દેશની

આબાદી પુષ્કળ વધી, વેપારનો સારો ફેલાવો થયો અને ઠેઠ મિસર સુધી ગુજરાતનાં બંદરોનો વેપાર ચાલવા લાગ્યો. વલભી રાજ્યના નાશ પછી ગુજરાતમાં ચાવડા જાતના રજપૂતોનું જોર વધ્યું. એમની રાજધાની પંચાસરમાં હતી. એ પંચાસરનો છેલ્લો રાજા જયશિખર કલ્યાણિના રાજા ભુવડ સોલંકીને હાથે હાર્યો અને માર્યો ગયો, ઇ. સ. ૬૯૬. એટલે ગુજરાતમાં કલ્યાણિના સોલંકી સુબાઓનો અમલ શરૂ થયો. પરંતુ તે પછી બરાબર પચાસ વર્ષે જયશિખરના પરાક્રમી પુત્ર વનરાજે સોલંકીઓને ગુજરાતમાંથી હાંકી કાઢયા, અને ઉત્તર ગુજરાતમા અણહિલપુર પાટણ વસાવી બળવાન ચાવડા રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરી, ઈ. સ. ૭૪૬. ચાવડા વંશ શુમારે બસેં વર્ષ ચાલ્યા પછી ઈ. સ. ૯૪૨માં છેલ્લા રાજા સામંતસિંહને મારી તેના ભાણેજ મૂળરાજે સોલંકી વંશની સત્તા સ્થાપી. સુલતાન મહમૂદે હિંદ પર સ્વારીઓ કરવા માંડી ત્યારે અણહિલપુરની ગાદીએ મૂળરાજનો પુત્ર ચામુંડ હતો અને તેની સોમનાથની સ્વારી વખતે ભીમ બાણાવળી હતો. આ ભીમદેવ અને તેના પૌત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહની કારકીર્દીમાં ગુજરાતની સત્તા ગુજરાત બહાર ઘણે દૂર લગી ફેલાવા પામી, અને ગુજરાતના સોલંકીઓની કીર્તિ હિંદુસ્તાનના રાજવંશોમાં, નક્ષત્રમંડળમાં સૂર્યની માફક ઝળકી રહી. સોલંકી પછી ગુજરાતમાં વાઘેલાનું રાજ્ય થયું. એ વંશના છેલ્લા રાજા કરણ પાસેથી દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ઈ. સ. ૧૨૯૭માં ગુજરાત જીતી લીધું, ત્યાં લગી ગુજરાતમાં રજપૂત રાજ્ય રહ્યું.

(ખ) રજપૂતાના:—ભીનમાલના ગુર્જરો—આર્યોની લીલાભૂમિ પંજાબમાં શક, યવન વગેરે પરદેશી જાતિઓનું જોર વધતાં આર્ય લોકો રજપૂતાનાના તે વખતના નિર્જન સ્થાનમાં આવી વસ્યા. એ પૈકી ભીનમાલનું ગુર્જર રાજ્ય આગળ જતાં બહુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. એના રાજા ચાપોત્કટ વંશના અસલ ક્ષત્રિય * હતા. આગળ જતાં ગુજરાતમાં પંચાસર અને

* યૂરોપીઅન વિદ્વાનો આ ગુર્જર લોકોને શક અને હૂણ ટોળાંઓ સાથે હિંદમાં આવેલા માને છે. પણ તે માન્યતા ખોટી હોવાનું રા. ચિં. વિ. વૈદ્ય પોતાના 'मध्य युगिन भारत भा.१.' નામના પુસ્તકમાં સાબીત કર્યું છે. જુઓ म. यु. भा. પુ. ૧નાં પૃષ્ઠ ૧૧૮ થી ૧૨૫ તથા પુ. ૨ નાં પૃષ્ઠ ૩૦૩ થી ૩૦૪.

અણહિલવાડનાં રાજ્યો સ્થાપનાર ચાવડા લોકો આ જ કુળના હતા. મહમદ કાસમે સિંધ જીત્યું તે વખતે આ ભીનમાલનું ગુર્જર રાજ્ય પૂર બહારમાં હતું.

આરબોની ગતિને પૂર્વની બાજુએ આગળ વધતી અટકાવવામાં ભીનમાલના રાજાઓને સંપૂર્ણ યશ મળ્યો હતો. ભીનમાલમાં ચાપોત્કટ રાજાઓનો અમલ શુમારે બસેં વર્ષ ચાલ્યા પછી ત્યાંની રાજ્યસત્તા ગુર્જર લોકની પ્રતિહાર શાખાના હાથમાં આવી. આ પ્રતિહાર વંશના નાગભટ નામના રાજાએ ધર્માકુળના વજ્રાયુદ્ધ નામના રાજા પાસેથી કનોજ જીતી લઇ કનોજમાં પ્રતિહાર ગુર્જર સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.

(ગ) ચિતોડના ઘેલોટીઓઃ—મહમદ કાસમની જીત વખતે ચિતોડમાં મોરી વંશના પરમાર રાજાનો અમલ હતો. આ મોરી રાજાને સિંધના દાહિર રાજા સાથે દોસ્તી હતી. તેથી દાહિરનો પુત્ર ચિતોડના મોરી રાજાના આશ્રયે આવી રહ્યો હતો. એ મોરી વંશનો છેલ્લો રાજા માનસિંહ કરીને હતો. મેવાડના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા બાપ્પા-રાવળનો તે મામો થાય. માનસિંહથી નાખુશ થયેલા સરદારોની મદદથી બાપ્પાએ મોરી વંશના એ છેલ્લા રાજાનો વધ કરી ચિતોડમાં ગહિલોત અથવા ઘેલોટી વંશની સ્થાપના કરી; ઇ. સ. ૭૨૮. એ ઘેલોટી વંશમાં ખુમાન રાવળ નામનો રાજા બહુ નામાંકિત થઇ ગયો. એના વખતમાં ઘેલોટીઓની સત્તા રજપૂત રાજ્યમંડળમાં સર્વોપરી હતી. પણ પાછળથી અજમેરના ચોહાણો સર્વોપરી બન્યા હતા. મહમૂદ ગીજનીની સ્વારીઓ વખતે ચિતોડમાં ચરોવર્મા નામનો રાજા હતો. મેવાડના હાલના સીસો-દીઆ રાણા આ જ ઘેલોટી વંશના છે.

(ઘ) અજમેરના ચોહાણઃ—અજમેર * અથવા સાંભરમાં ચોહાણોની

---

* પ્રાચીન અહિચ્છત્ર (હાલના બરેલી પાસે)માં ચાહુમાન નામનો એક ચંદ્રવંશી રાજા બહુ પ્રખ્યાત થઇ ગયો. એના વંશને એના નામ પરથી 'ચાહુમાન' અથવા 'ચહુઆણ' નામે ઇતિહાસમાં ઓળખાયા. આ વંશમાં ઇ. સ. છઠ્ઠા સૈકામાં (ઇ. સ. ૫૫૧) વસુદેવ નામનો રાજા થયો. તે પરદેશી હુમલાઓ સામે ટકી નહિ શકવાથી અહિચ્છત્રમાંથી ખસી સાંભરમાં આવી વસ્યો. એના પૌત્ર અજયપાળે એક દુર્ગ બાંધ્યો. તે તેના નામ પરથી 'અજય મેરૂ' અથવા અજમેર નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

સત્તા હતી. આ ચોહાણ રાજાઓને ધોલાટીઓ સાથે સર્વોપરી પદ માટે ચડસાચડસી ચાલતી હતી. ચોહાણોમાં વિશળદેવ નામનો રાજા બહુ પ્રખ્યાત થઇ ગયો. મહમૂદ ગીજનીની સ્વારીઓ વખતે આ વિશળદેવ જ રજપૂત રાજ્યમંડળમાં મુખ્ય ગણાતો હતો. સોમનાથના બચાવ માટે મહમૂદ સામે લડવામાં એ પણ શામેલ હતો. મહમૂદના મરણ પછી મુસલમાનોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવા સારૂ એણે જબરો પ્રયત્ન કર્યો હતો. અને તેમાં તેને જશ પણ મળ્યો હતો. તેના આ પ્રયત્નમાં ગુજરાતનો ભીમદેવ શામેલ થયો નહિ. તેથી વિશળદેવે ગુજરાત પર સ્વારી કરી ભીમદેવને હરાવ્યો, તથા જીતને ઠેકાણે વીસનગર નામનું શહેર યાદગીરી માટે વસાવી તે અજમેર પાછો ફર્યો.

(ડ) **જેસલમેરના ભાટી**—ઉપર જણાવેલા મુખ્ય રાજ્યો ઉપરાંત રજપૂતાનાની પશ્ચિમના ભાગમાં યાદવ કુળના ભાટી રાજાઓ આવી વસ્યા હતા. યાદવાસ્થળી પછી બચેલા યાદવોએ જબૂલિસ્થાન (ગીજની)માં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. પણ આગળ જતાં ઈસ્લામનું જોર વધતાં તેઓ જબૂલિસ્થાન છોડી શિયાળકોટમાં આવ્યા હતા. ત્યાંથી પણ મુલતાન અને તાનોટમાં ખસતાં ખસતાં તેમની ભટ્ટી નામની એક શાખા રજપૂતાનાના લોહરવા સ્થાનમાં આવી વસી હતી. મુસલમાન સાથેનો તેમનો ઝગડો ત્યાં પણ ચાલુ જ હતો. વિજયરાય નામનો રાજા મહમૂદની સામે લડયો હતો. એ જ ભાટી રજપૂતોએ આગળ જતાં જેસલમેર વસાવ્યું. જેસલમેરમાં હાલ પણ ભાટી રાજાઓ રાજ્ય કરે છે.

(ચ) **સિંધ**—આ રાજ્ય મહાભારતના સમયમાં પણ પ્રસિદ્ધ હતું. મહાભારતમાં વર્ણવેલા સિંધુ, સૌવીર અને શિબી—એ ત્રણ રાજ્યો હર્ષના સમયમાં પણ અલોર, બ્રાહ્મણસ્થળ અને શિબીસ્થળ નામે ચાલુ હતાં. હર્ષના વખતમાં સાહસીરાય નામનો મૌર્યવંશી શૂદ્ર રાજા સિંધમાં હતો. સાહસી પછી ચચ્ચ નામનો તેનો બ્રાહ્મણ પ્રધાન સિંધનું રાજ્ય પચાવી પડયો; ઇ. સ. ૬૫૦. આ ચચ્ચ બહુ બળવાન હતો. એના વખતમાં સિંધનું રાજ્ય સ્વતંત્ર થયું અને તેનો વિસ્તાર પણ વધ્યો. સાહસીરાય અને તેની સઘળી રૈયત બૌદ્ધ ધર્મી હતી. ચચ્ચે બૌદ્ધ ધર્મને ઉતારી પાડી સિંધમાં બ્રાહ્મણ ધર્મને ઉત્તેજ્યો. ચચ્ચ પછી તેનો ભાઇ ચંદ્ર અને તેના પછી ચચ્ચનો દાહિર નામનો છોકરો સિંધની ગાદીએ આવ્યો. આ દાહિર રાજાની કારકીર્દીમાં જ આરબોએ સ્વારી કરી સિંધ જીતી લીધો;

ઇ. સ. ૭૧૨. મહમૂદ કાસમ પછી સુમા અને સુમરા જાતના રજપૂતોએ સિંધમાં પોતાનો સંસ્થાનાં સ્થાપ્યાં હતાં. પણ તેમણે પાછળથી હિંદુ ધર્મને છોડી મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો એ સિવાય મુલતાન વગેરે ઠેકાણે છુટાંછવાયાં આરબસંસ્થાનો પણ હતાં. મહમૂદ ગીજનીએ એ સઘળાંને જીતી સિંધ પ્રાંતને ગીજની સાથે જોડી દીધો ઇ. સ. ૧૦૨૫.

(છ) પંજાબ—મહાભારત તથા પ્રાચીન પુરાણોની અંદર પંજાબ દેશમાં આવેલાં અનેક રાજ્યોનાં નામ ગણાવેલાં છે તે પૈકી ગાંધાર, તક્ષશીલા, મદ્ર, માલવ, ત્રિગર્ત, કેકય, ક્ષુદ્રક, અંબષ્ઠ ઈત્યાદિ રાજ્યો તો છેક સિકંદરની સ્વારી વખતે પણ કાયમ હતાં. આમાંનાં કેટલાંક સિકંદરના સમયમાં લુપ્ત થયાં, અને બાકીનાં સિકંદર પછી આવેલા શક અને હૂણ લોકોને હાથે નાશ પામ્યાં. આ પરદેશી લોકોને પરમાર અને ગુપ્ત રાજાઓએ મારી કાઢ્યા પછી પંજાબનો મોટો ભાગ પડોશનાં રાજ્ય સિંધ કે કાશ્મીરને તાબે રહેલો જણાય છે. હ્યુએન્ત્સંગના વખતમાં પંજાબમાં મુલતાન, ટેક (ટાક) અને જાલંધરનાં રાજ્યો હતાં તે પૈકી મુલતાન સિંધના આરબોએ જીતી લીધું. ટેકના રાજ્યકર્તા પણ પાછળથી મુસલમાન ધર્મમાં વટલાઇ ગયા. મહમૂદની સ્વારી વખતે પંજાબમાં લાહોર અને જાલંધરનાં હિંદુ રાજ્યો અને મુલતાનનું આરબ સંસ્થાન મુખ્ય હતાં. લાહોરમાં પાલાંત નામવાળા રાજાઓ. હતા. એમના રાજ્યની સરહદ ગીજનીની સરહદ સાથે અડોઅડ લાગી રહેલી હોવાથી સિકંદરની સ્વારીનો ઝપટો જેમ પૌરવને ઝીલવો પડ્યો હતો તેમ મુસલમાન સ્વારીઓનો પહેલો ઝપાટો પણ આ પાલ રાજાઓને જ ઝીલવો પડ્યો. લાહોરમાં તે વખતે જયપાળ નામનો રાજા હતો. જાલંધરની રાજધાની કાંગ્રા અથવા નગરકોટના ડુંગરી કિલ્લામાં હતી. આ ત્રણ રાજ્યો પૈકી લાહોરનું હિંદુ રાજ્ય નાશ પામ્યું. મુલતાનને આરબોના હાથમાંથી જીતી લઇ મહમૂદે તેને હિંદની સ્વારીઓ માટે પોતાનું મુખ્ય થાણું બનાવ્યું, અને નગરકોટ પર સ્વારી કરી ત્યાંનું પ્રસિદ્ધ દેવળ લૂંટી તે અઢળક દોલત ઘસડી ગયો, છતાં જાલંધરનું સ્વાતંત્ર્ય છેક મોગલ બાદશાહી સુધી કાયમ રહ્યું હતું. હાલ પણ કાંગ્રાનો પહાડી કિલ્લો એક સ્થાનિક ઠાકોરને તાબે છે

(૨) મધ્ય હિંદનાં રાજ્યઃ—

(ક) માળવા—પંજાબમાં શક, હૂણનો પરદેશી અમલ થતાં ત્યાંના માલવ લોકો ત્યાંથી ખસીને મધ્ય હિંદમાં આવ્યા.

તેમની જાતિના નામ પરથી તેઓ જે દેશમાં વસ્યા તે દેશ માળવા નામે ઓળખાયો. અશોકના વંશજોનું રાજ્ય નબળું પડતાં માળવામાં અગ્નિવંશની પરમાર શાખાએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ પરમાર વંશમાં ઇ. સ. ના આરંભ પહેલાં ભરથરી અને વિક્રમાદિત્ય રાજા બહુ પ્રખ્યાત થઇ ગયા. વિક્રમે પરદેશી શક લોકોને હિંદમાંથી મારી કાઢયાથી તેના નામનો સંવત ચાલ્યો. આ સંવત આપણા ગુજરાતમાં તેમજ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં અદ્યાપિ વપરાય છે. વિક્રમ પછી માળવામા કેટલીક ઉથલપાથલ થઇ તે રાજ્ય કનોજ અને મહારાષ્ટ્રના બળવાન રાજ્યોના અમલ તળે કેટલોક કાળ રહ્યું. તે પછી નવમા સૈકામાં પાછું તે પરમારોના હાથમાં આવ્યું.

આ પરમાર વંશમાં થયેલા પ્રખ્યાત રાજાઓમાં મુંજ અને ભોજ હતા. મુંજે તૈલંગણના રાજા તૈલપને કેટલીક વાર હરાવ્યાં પછી તે તૈલપને હાથે હાર્યો અને કેદ પકડાયો. ત્યાં તેની ઉદ્ધત વર્તણૂકને લીધે તૈલપે તેનો વધ કરાવ્યો. મુંજ પછી ભોજ થયો. એણે વિક્રમની ઉજ્જયનીને બદલે ધારાનગરીમાં પોતાની ગાદી કરી; તેથી તે ધારા નગરીના ભોજ તરીકે ઓળખાયો. આ ભોજ રાજા બહુ પરાક્રમી હતો તેની વિદ્યાવિલાસિતા અને દાનશીલતાને માટે તેનું નામ આજે પણ મશહૂર છે વિક્રમની માફક તેનો દરબાર પણ મોટા પંડિતોથી ઉભરાઇ જતો. કહેવાય છે કે ભોજના વખતમાં એના ખેડુતો પણ સંસ્કૃત બોલી જાણતા. આ ભોજ રાજા મહમૂદ ગીજનીનો સમકાલીન હતો. ગુજરાતના ભીમદેવ સાથે એને અણબનાવ થતાં ભીમદેવને હાથે તે હાર્યો હતો. આ પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહે માળવાનું રાજ્ય જીતી ગુજરાત સાથે જોડી દીધું હતું. પણ સિદ્ધરાજ પછી તે સ્વતંત્ર થયું અને ગુલામવંશના અલ્તમશે તે ઇ. સ. ૧૨૩૪માં જીતી લીધું ત્યાં સુધી ચાલ્યું.

(ખ) કાશી અને ચેદી*:—સુલતાન મહમૂદની સ્વારીઓ વખતે મધ્ય હિંદમાં માળવા સિવાય કાશી અને ચેદીનાં રાજ્યો પણ હતાં. એ બન્ને રાજ્યો પણ પ્રાચીન હતાં. ચેદીનું બીજું નામ જેજાક ભુક્તિ હતું. કૃષ્ણનો પ્રસિદ્ધ વેરી શિશુપાલ આ ચેદીનો જ રાજા હતો. આ રાજ્ય કનોજ અને માળવાની પડોશમાં આવેલું હોવાથી મોટે ભાગે તે કનોજ કે માળવાનું તાબેદાર રહેતું. પણ ઇ. સ. ના નવમા સૈકામાં ચંદેલ રજપૂતોએ ત્યાં

---

* હાલનું બુંદેલખંડ.

સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં આ કાશી તથા ચેદી બન્નેમાં કરણ નામના રાજાઓ હતા. કાશીના કરણે ગુજરાતના ભીમદેવને ભોજ રાજાને હરાવવામાં મદદ કરી હતી, તથા ચેદીના કરણે ભોજના મૃત્યુ પછી ધારાનગરી લૂંટી લઇ ભીમદેવને તેમાંથી ભાગ નહિ આપ્યાથી ભીમે ચેદી પર સ્વારી કરી કરણને નમાવ્યો હતો. એ પછી મહારાજ પૃથુરાજે મહોબા પર સ્વારી કરી પરમાલ રાજાને માર્યો, ત્યાં સુધી જેજાક-ભુક્તિ અથવા ચેદીનું રાજ્ય સ્વતંત્ર રહ્યું હોય એમ લાગે છે.

(૩) **ઉત્તર હિંદનાં રાજ્યોઃ**—કનોજ–મહાભારતના સમય પછી મગધનું રાજ્ય બળવાન થયું. આથી કરી ભારતખંડની રાજધાની તરીકે હસ્તિનાપુરને ઠેકાણે પાટલીપુત્ર ગણાવા લાગ્યું. તે પછી મૌર્યવંશને સ્થાપનાર મહારાજા ચંદ્રગુપ્ત અને તેને વધારી આખા ભારતખંડને એક છત્ર તળે આણનાર બૌદ્ધ ધર્મી સમ્રાટ અશોકની કારકીર્દીમાં તો પાટલીપુત્ર-ની કીર્તિ ઘણી જ વધી પડી. પાટલીપુત્રની એ કીર્તિ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકા સુધી કાયમ રહી. પણ તે પછી મગધનું રાજ્ય નબળું પડી થાણેશ્વર અને કનોજનાં રાજ્ય તેજી પર આવ્યાં. ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં હર્ષ હિંદુસ્તાનનો ચક્રવર્તી રાજા થયો. તેણે થાણેશ્વર અને કનોજનાં મહારાજ્યો જોડી દઇ કનોજને પોતાની રાજધાની બનાવી. તે વખતથી પાટલીપુત્રનું માન છેક જ ઘટી ગયું અને કનોજ જ ભારતખંડની રાજધાની તરીકે મનાયું. કનોજનો રાજા જ સઘળા રાજાઓનો ઉપરી મનાવા લાગ્યો. આથી કરી સર્વોપરીપણું મેળવવાની લાલસાવાળા હર્ષ પછીના રાજાઓ કનોજને કબજે કરવાનો જ પ્રયત્ન આદરતા. હર્ષ પછી કનોજમાં મૌખરી વંશના વર્મા રાજાઓનો અમલ ફરી ચાલ્યો. આ રાજાઓમાં યશોવર્મા નામનો રાજા પરાક્રમી નીવડ્યો. એણે હિંદુસ્તાનમાં ફરીને હર્ષના જેવું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની મહેનત કરી. પરંતુ દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજા વિનયાદિત્ય અને કાશ્મીરના રાજા લલિતાદિત્યને હાથે તે હારી જવાથી તેની એ ઇચ્છા પાર પડી નહિ. યશોવર્મા પછી થોડા જ વર્ષમાં કનોજનું રાજ્ય ભીનમાલના પ્રતિહાર ગુર્જર રાજા નાગભટ્ટે જીતી લીધું, ઇ. સ. ૮૧૬. આ પ્રતિહાર રાજાઓનો અમલ સુમારે બસેં વર્ષ ચાલ્યા પછી તે બંગાળાના પાલ-વંશીય રાજાઓના હાથમાં ગયું. મહમદની સ્વારી વખતે કનોજમાં રાજ્યપાલ નામનો રાજા હતો.

(૪) હિમાલય પ્રદેશનાં પહાડી રાજ્યો:—

(ક) કાશ્મીર—અભેદ્ય પર્વતોથી રક્ષાયેલા આ પ્રાચીન રાજ્યનો ઇતિહાસ કલ્હણ નામના વિદ્વાન પંડિતે સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલો છે. એ પુસ્તકનું નામ રાજતરંગિણી[1] છે, અને તેમાં ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦થી તે ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધીનો કાશ્મીરનો ઇતિહાસ આપેલો છે. એ ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે ઈ. સ. ના પહેલા સૈકામાં કાશ્મીરમાં કનિષ્ક નામનો કુશી વંશનો રાજા બળવાન થઇ ગયો. આ રાજા ચુસ્ત બૌદ્ધ માર્ગી હતો અને અશોકની માફક એણે પણ બૌદ્ધ ધર્મનું સંશોધન કરાવી તેનો સારો ફેલાવો કર્યો હતો. કનિષ્ક અને કુશી વંશના ત્રીસ રાજાઓ કાશ્મીરમાં થયા. ત્યાર બાદ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં યશોધર્મ વિક્રમાદિત્ય[2] નામના મંદસોરના ગુપ્તવંશી રાજાએ કાશ્મીર જીતી લઇ માતૃગુપ્ત નામના પોતાના મિત્રને ત્યાંની ગાદીએ બેસાડયો. એની પછી થયેલા રાજાઓમાં કર્કોટક વંશનો લલિતાદિત્ય નામનો રાજા આઠમા સૈકામાં બહુ બળીઓ હતો. એણે ભારતખંડના ચક્રવર્તી થવા મથતા કનોજના મહારાજા યશોવર્માને હરાવી સેતુબંદ રામેશ્વર સુધી આખા ભારતખંડનો દિગ્વિજય કર્યો હતો. કનોજપતિ પરની જીતની યાદગીરી દાખલ ભવભૂતિ નામના પ્રખ્યાત કવિને તે કનોજના દરબારમાંથી પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો. ભારતખંડના દિગ્વિજય ઉપરાંત ઉત્તરમાં તુર્કી મુલક પર સ્વારીઓ કરી તુર્કી રાજા મોમીનખાનને ત્રણ ત્રણ વાર હરાવ્યો હતો. એટલું જ નહિ પણ તે તરફના બીજા મુલકો જીતતો જીતતો તે છેક ગોબીના રણની પાર પહોંચ્યો હતો ભારતખંડની સરહદ બહાર ભારતખંડી (હિંદુ) રાજાએ દિગ્વિજય કર્યાનો ઐતિહાસિક કાળમાં આ એક જ દાખલો છે, જે ભારતખંડના ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે નોંધાઈ રહેવો ઘટે છે. લલિતાદિત્ય પછી ચોથી પેઢીએ જયાપીડ રાજા પણ તેના જેવો જ પ્રખ્યાત થયો. તે પછી કર્કોટક વંશનો અંત આવી ઉત્પલ, દેવ, દિવીર અને લોહર વંશ થયા. કાશ્મીરનો તે સમયનો ઇતિહાસ દગાફટકા અને ખટપટોથી ભરેલો હોઇ

---

૧. આ રાજતરંગિણીનું ગુજરાતી ભાષાંતર થયેલું છે. ઇતિહાસના શોખીનોએ તે એક વાર વાંચવા જેવું છે. ૨. શકોને હરાવી સંવત ચલાવનાર વિક્રમાદિત્ય નહિ; એ વિક્રમ તો ઇ. સ. પૂ. ૫૭માં થઇ ગયો.

તેમાં ખાસ જાણવા જેવું થોડું જ છે. સુલતાન મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં લોહર વંશના હિંદા અને સંગ્રામરાજ કાશ્મીરના સિંહાસન પર હતા.

(ખ) કાબુલ—કાબુલ અને મુસલમાન ધર્મને પાછળથી એટલો બધો ગાઢો સંબંધ થયેલો છે કે, કાબુલદેશ એક વાર આર્યાવર્તનો એક ભાગ હતો, અને તેમાં આર્યવંશી હિંદુ રાજાઓનાં રાજ્ય હતાં, એ વાતથી અત્યારે ઘણાને આશ્ચર્ય થશે. પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે વાત તદ્દન સાચી છે. મહાભારત અને પુરાણોમાં વર્ણવેલા ગાંધાર અને કામ્બોજ દેશો તે જ હાલના કંદહાર અને કાબુલ છે. હ્યુએન્ત્સંગે પણ પોતાની મુસાફરીના વર્ણનમાં કપિશ નામથી આ દેશનું બ્યાન આપ્યું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ના ૭મા સૈકામાં કાબુલમાં બૌદ્ધ ધર્મી ક્ષત્રિય રાજા હતો. કાબુલ સિવાય લંપાક, નગર (જલાલાબાદ) અને ગાંધારનાં રાજ્યો પણ એને તાબે હતાં. કાબુલનું રાજ્ય ઈરાનની પડોશમાં આવેલું હોવાથી ઈરાનીઓનું અનુકરણ કરી કાબુલના રાજાઓ પોતાને શાહ કહેવડાવતા. તેથી એ રાજ્ય કાબુલના શાહી રાજ્ય તરીકે ઓળખાયું. આ શાહી રાજાઓને કોઈ કોઈ વાર ઈરાન અને કાશ્મીરના બળવાન રાજાઓનું ઉપરીપણું સ્વીકારવું પડતું. બલુચિસ્તાન અને ખોરાસાનમાં મુસલમાની અમલ જામતાં આરબોએ (સાતમા આઠમા સૈકામાં) કાબુલ જીતવાના પ્રયત્ન કરેલા. તેમાં કાબુલના રાજાઓ ગનિમી યુદ્ધપદ્ધતિ+થી આરબોને થકવતા. પણ આખરે તેમને બગદાદના ખલિફાઓનું અને તે પછી સામાની અને ગીજની વંશના તુર્ક સુલતાનોનું ઉપરીપણું સ્વીકારવું પડયું હતું. મહમૂદ ગીજનીના સમય સુધી કાબુલનું હિંદુ રાજ્ય કાયમ હતું. પણ આખરે તે સુલતાન મહમૂદની દિન પ્રતિદિન વધતી જતી મહત્વાકાંક્ષાના કુંડમાં હોમાઇ ગયું ઇ. સ. ૧૦૨૧માં મુસલમાનો અને આ કાબુલી હિંદુઓ વચ્ચે ખૂનખાર યુદ્ધ થયું. તેમાં કાબુલનો છેલ્લો હિંદુ રાજા ત્રિલોચનપાલ બહાદુરીથી લડતાં મરાયો. કાબુલનું રાજ્ય ગીજનીના સામ્રાજ્યમાં જોડાઈ ગયું, અને કાબુલના હિંદુઓને બળાત્કારે વટાળી મુસલમાન કરવામાં આવ્યા.* આ બનાવ પછી કાબુલ અને ઈસ્લામનો એવો એક

+ નાસભાગની લડાઈ Guerrilla Warfare

* આ ધાર્મિક અત્યાચારના સંબંધમાં લખતાં અલબેરૂનીએ પોતાના પુસ્તકમાં એક રમુજી બીનાનું વર્ણન કર્યું છે. તે એવું કે, " કાબુલના

ભ્વ થયેલો છે કે કાબુલમાં એક વાર હિંદુ રાજ્ય હતું એ માનતાં પણ મન અચકાય !

(ગ) **નેપાળ:**—હિમાલયની તળેટીમાં આવેલું આ પહાડી રાજ્ય હિંદુસ્તાનના કરતાં તિબેટ અને ચીનના સંબંધમાં વિશેષ આવ્યું લાગે છે. એમાં લિચ્છવી કુળના* રાજાઓનો અમલ હતો ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં લિચ્છવી રાજા શિવદેવને હર્ષે હરાવી નેપાળમાં પોતાના નામનો શક ચાલુ કર્યો હતો. શિવદેવના આ પરાજયથી નેપાળમાં લિચ્છવી કુળની સત્તા એટલી બધી દોદળી થઇ ગઇ કે અંશુવર્મા નામનો મંત્રી સઘળી રાજ્યસત્તા બથાવી પડયો. રાજા માત્ર નામનો જ રહ્યો. મુખ્ય પ્રધાન અથવા સેનાપતિ તરીકે પોતાને ઓળખાવતો છતાં અંશુવર્મા જ નેપાળનો ખરો રાજા બન્યો. અર્થાત્ કે તે વખતથી નેપાળની ખરી રાજ્યસત્તા મરાઠી રાજ્યના પેશ્વાની માફક અંશુવર્માના કુટુંબમાં કેટલીક પેઢી સુધી ચાલુ રહી.

લોકો મુસલમાન થવાને કબુલ થયા તે પહેલાં તેમણે ગોમાંસ નહિ ખાવાની તથા ચોટલી નહિ રાખવાની ખાસ શરત કરી હતી. પણ સંગતિ દોષથી ત્યાંના લોકો અલ્પકાળમાં પોતાની એ પૂર્વ ભાવનાથી એટલા બધા ચલિત થવા પામ્યા કે તેમની પછીની પ્રજાને આ શરતો કિંવા પોતાનું પહેલાંનું આર્યત્વ (હિંદુપણું) એ બાબતનું કેવળ વિસ્મરણ થઇ ગયું!" (અ. પુ. ૨ પૃ. ૧૫૭). પરંતુ દૈવની ગતિ કેવી વિચિત્ર છે! કાબુલના ના. અમીર સાહેબે હમણાં જ થોડા વખત પર પોતાના રાજ્યમાં ગોવધ નહિ કરવાનું ફરમાન કાઢયું છે. જાણે કેમ નવસેં વરસ પછી કાબુલની પ્રજાને પોતાના પૂર્વજોની શરતો સાંભરી આવી હોય, કિંવા તેમની અંદર રહેલા આર્યસંસ્કાર ફરી તાજા થતા હોય!!

* એ લિચ્છવી કુળ મનુસ્મૃતિમાં ગણાવેલા વ્રાત્યક્ષત્રિ (ક્ષત્રિય જાતિમાં સામેલ કરી લીધેલા) કુળો પૈકીનું હતું. હિંદુસ્તાનના ઉચ્ચ ક્ષત્રિય કુટુંબો સાથે એમનો બેટીવ્યવહાર ચાલતો હતો. પ્રસિદ્ધ ગુપ્ત સમ્રાટ પહેલા ચંદ્રગુપ્તની રાણી કુમારદેવી લિચ્છવી કુળની હતી; તેમજ ઈ. સ.ના ૭મા સૈકામાં થયેલો પ્રસિદ્ધ શિવદેવ લિચ્છવી કનોજના મોખરી તથા મગધના સેન કુટુંબની રાજકન્યાઓ પરણ્યો હતો. શિવદેવના પુત્ર જયદેવનો લગ્નસંબંધ પણ આસામના રાજકુટુંબમાં થયો હતો.

પ્રસિદ્ધ ગુરખા લોકો આ નેપાળના વતની છે. ઇ. સ. ૧૩૦૩માં અલાઉદ્દીનની ચિતોડની જીત પછી કેટલાક સીસોદીઆઓ નેપાળ તરફ જઈ રહ્યા હતા. ત્યાં મંગોલીઅન લોકો સાથે તેમનું મિશ્રણ થતાં જે પ્રજા ઉત્પન્ન થઇ તે ગુરખા કહેવાયા. આ ગુરખાઓએ પૃથ્વીનારાયણની સરદારી તળે ઇ. સ. ૧૭૬૮માં નેપાળને જીતી લીધું. ત્યારથી નેપાળમાં ગુરખાઓનું રાજ્ય થયું, તે અદ્યાપિ ચાલુ છે. છતાં અત્યારે પણ ખરી રાજ્યસત્તા જંગબહાદુર નામના અમાત્ય કુટુંબના હાથમાં વંશપરંપરાગત ઉતરે છે. હાલનું નેપાળનું રાજ્ય હિંદનાં બીજાં દેશી રાજ્યોની તુલનામાં સ્વતંત્ર છેઃ છતાં ત્યાં અંગ્રેજોનો રેસીડેન્ટ રહે છે, અને દુનીઆનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો સાથે સંધિ વિગ્રહ કરવાના નેપાળીઓના હક પર અંગ્રેજોનો અંકુશ છે; તેથી તે રાજ્ય સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર તે ન જ કહેવાય.

ધર્મની બાબતમાં બૌદ્ધ અને હિંદુ ધર્મની સેળભેળ હર્ષના વખતથી ચાલી આવી છે તે અત્યારે પણ કાયમ છે.

(ઘ) આસામઃ—હિમાલયની તળેટીનો આ પહાડી પ્રદેશ હિંદુસ્તાનની છેક પૂર્વ સરહદ પર આવેલો છે. એનું પ્રાચીન નામ કામરૂપ અથવા કામરૂદેશ. કાબુલની માફક કામરૂપ પણ અસલના વખતથી હિંદુસ્તાનનો ભાગ ગણાતો, અને ભગદત્ત કુળના બ્રાહ્મણો ત્યાંના રાજા હતા. આ ભગદત્ત કુળ મહાભારતના સમયમાં પણ પ્રસિદ્ધ હતું. મહારાજા હર્ષના સમયમાં ત્યાં કુમાર અથવા ભાસ્કરવર્મા નામનો એક બ્રાહ્મણ રાજા હતો તે હર્ષનો મિત્ર અને માંડલિક હતો. આસામનું રાજ્ય આ ભગદત્ત કુળમાં છેક આઠમા સૈકા સુધી ચાલુ હોવાનું જણાયું છે. એ જોતાં આસામનું રાજ્ય એક જ કુળમાં હજારો વર્ષ અસ્ખલિતપણે ચાલ્યા કર્યું હોય એમ લાગે છે. આવો દાખલો જગતના ઇતિહાસમાં બીજે ભાગ્યે જ મળે! મહમૂદ ગીજનીની સ્વારીઓ વખતે પણ આસામનું રાજ્ય કાયમ હતું.

(પ) બંગાળાઃ—

(ક) પાલરાજા—આ દેશ અતિ પ્રાચીન કાળમાં વંગ નામે પ્રસિદ્ધ હતો. હર્ષના સમયમાં ત્યાં કર્ણસુવર્ણ (મુર્શિદાબાદ) સમતટ (પૂર્વ બંગાળ) અને તામ્રલિપ્તિ (મિદનાપુર) એ ત્રણ રાજ્યો હતાં, અને તે ત્રણે હર્ષનાં માંડલિક હતાં. તે પછી ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં ગૌડ અથવા પશ્ચિમ બંગાળમાં પાલ વંશનું રાજ્ય થયું. એ

વંશનો પહેલો રાજા ગોપાલ હતો. ગોપાલ પછી થયેલા ધર્મપાલ અને દેવપાલ રાજાઓની કારકીર્દીમાં આ પાલ રાજાઓની સત્તા ઘણે દૂર લગી ફેલાઈ. ધર્મપાલ ઇ. સ. ૮૦૦ના સુમારમાં કનોજના વર્મા કુળના ચક્રાયુધ રાજાને હરાવી ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો ચક્રવર્તી બનવાની તૈયારીમાં હતો. પણ તેવામાં પ્રતિહાર રાજા નાગભટ્ટે કનોજ જીતી લીધાથી તેની એ ધારણા પાર પડી નહિ. પરંતુ તે પછી દસમા સૈકાના અરસામાં પ્રતિહાર રાજાઓ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ) રાજાઓ સાથેની લડાઇઓમાં નબળા પડી ગયા, એટલે કનોજ પાલ રાજાઓના હાથમાં ગયું. મહમૂદની સ્વારીઓ વખતે રાજ્યપાલ નામનો રાજા કનોજ તથા બંગાળાનો રાજા હતો. રાજ્યપાલ પછી મહીપાળ થયો, જેણે બારી નામનું શહેર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી. એના પછીના પાલ રાજાઓ નબળા નીકળવાથી પૂર્વ બંગાળના સેન રાજાઓનું જોર ફાવ્યું. આ પાલ રાજાઓ ઠેઠ લગી બાદ્ધ ધર્મી રહ્યા હતા. ગૌડ ઉપરાંત મગધ દેશ પણ તેમને તાબે હતો.

(ખ) સેનરાજાઃ—હર્ષને હાથે નાશ પામેલા માળવાના ગુપ્તવંશની એક શાખામાંથી આ વંશની શરૂઆત આઠમા સૈકામાં થઇ. એ વંશનો પહેલો રાજા આદિસુર હતો. તે બ્રાહ્મણ ધર્મનો અભિમાની હોવાથી બંગાળામાં બ્રાહ્મણ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે તેણે કનોજમાંથી પાંચ બ્રાહ્મણો અને પાંચ કાયસ્થોને લાવી વસાવ્યા. આ સેન રાજા શરૂઆતમાં પાલ રાજાના ખંડીયા હતા. પણ પછી પાલ રાજા નબળા પડતા ઇ. સ. ૧૦૧૬ના અરસામાં તેઓ સ્વતંત્ર થયા, એટલું જ નહિ પણ આખા ગૌડ—બંગાળ ઉપર તેમની સત્તા સ્થપાઈ. આ વંશનો છેલ્લો રાજા લક્ષ્મણસેન કરીને થયો. તેના વખતમાં મહમદ બખ્તીઆર ખીલજીએ ઓચિંતો હુમલો કરી બંગાળના આ હિંદુ રાજ્યની આખર આણી; ઇ. સ. ૧૨૦૨.

(ઙ) ઓઢીઆઃ—ઓઢીઆનું પ્રાચીન નામ ઓડ્ર અથવા કલિંગ દેશ હતું. એ દેશ પ્રથમ મૌર્ય સામ્રાજ્યનો પ્રાંત હતો, પણ ઇ. સ. ૩૨૦ના સુમારમાં રક્તબાહુ નામના યવન રાજાએ ત્યાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ યવન અથવા ગ્રીક રાજા બૌદ્ધ માર્ગી હતા. એમનું રાજ્ય સુમારે દોઢસેં વર્ષ ચાલ્યા પછી યયાતિ કેસરીએ તે ૪૭૪માં જીતી લઈ કેસરી વંશની સ્થાપના કરી. તેમની રાજધાની ભુવનેશ્વરમાં હતી. હર્ષના

સમયમાં આ કેસરી રાજાઓને તેનું ઉપરીપણું કબૂલ કરવું પડ્યું હતું. પરંતુ હર્ષના મરણ પછી તેઓ લાગલા સ્વતંત્ર થયા હતા. યયાતિ કેસરીએ ભુવનેશ્વરનું ભવ્ય મંદિર ઇ. સ. ૫૦૦ના સુમારમાં બંધાવવા માંડેલું, તે એની પછી થયેલા ચોથા રાજાની કારકીર્દીમાં ઇ. સ. ૬૫૭માં પૂરૂં બંધાઈ રહ્યું ! આ ઉપરથી તે મંદિર કેવું ભવ્ય હશે તેનો ખ્યાલ આવશે. આ કેસરી રાજા શિવ અને વિષ્ણુના ભક્ત હતા. તેથી ઓડીઆમાં બ્રાહ્મણ ધર્મનું પુનરુજ્જીવન કરવા માટે તેમણે અયોધ્યામાંથી દશ હજાર બ્રાહ્મણોને બોલાવી ઓઢીઆમાં વસાવ્યા. તેમના ગુજરાન માટે તેમણે પસાયતાં કહાડી આપેલાં, જે તેમના વંશજો આજ સુધી ભોગવે છે.

એ બ્રાહ્મણોની વસ્તીને ઠેકાણે જયપુર નામનું શહેર ઉભું થયું, જે આગળ જતાં ઓડીઆની રાજધાની બન્યું. પણ ઇ. સ.ના દશમા સૈકામાં રણધીર નામનો રાજા થયો, તેણે મહાનદીના મુખ આગળ કટક બંદર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી. ત્યારથી કટકને ઓઢીઆની રાજધાનીનું માન મળવા લાગ્યું, જે અદ્યાપિ કાયમ છે. કેસરી વંશ ઇ. સ. ૧૧૩૨માં સમાપ્ત થઇ ગંગ વંશ શરૂ થયો. એ વંશમાં અનંત ભીમદેવ તથા પુરુષોત્તમ દેવ નામના રાજા પ્રખ્યાત થયા. પુરીનું પ્રસિદ્ધ જગન્નાથજીનું મંદિર અનંત ભીમદેવે બારમા સૈકામાં બંધાવેલું કહેવાય છે. ગંગ પછી થયેલા ગજપતિવંશના રાજાઓ પાસેથી મહાન મોગલ બાદશાહ અકબરે ઇ. સ. ૧૫૬૦માં ઓઢીઆ જીતી લઇ મોગલ સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દીધું, ત્યાં સુધી એ રાજ્ય ચાલ્યું. આ કેસરી અને ગંગ રાજાઓએ બંધાવેલાં દેવાલયો, પુલો અને બીજાં જાહેર કામો ઓઢીઆમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નજરે પડે છે. તેમની સુંદર કારીગરી અને ભવ્યતા આજે પણ જોનારને છક કરે છે !

(૭) દખ્ખણનાં રાજ્યો:—

(क) બાદામી અને કલ્યાણીના ચાલુક્ય—પૈઠણના પ્રસિદ્ધ સાતવાહન વંશની સમાપ્તિ પછી ત્રણસેં વર્ષે એટલે કે ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામા ચાલુક્ય વંશની સ્થાપના થઈ, ઇ. સ. ૪૭૦. આ વંશનો મૂળ પુરુષ જયસિંહ, ગુજરાતમાં વલભી વંશની સ્થાપના કરનાર સેનાપતિ ભટ્ટાર્કનો સગો થતો હતો. એની રાજધાની વાતાપી અથવા બાદામીમાં હતી. તેથી એનો વંશ બાદામીના ચાલુક્ય વંશ તરીકે ઓળખાય છે. જયસિંહ પછી ચોથી પેઢીએ પહેલો પુલકેશી થયો. એણે આસપાસનાં રાજ્યો તાબે કરી ચાલુકયોની સત્તા ઠેઠ કાંજીવરમ

સુધી વધારી. એની પછી ત્રીજી પેઢીએ પુલકેશી બીજો થયો. એ હર્ષનો સમકાલીન હોઇ તેના જેવો જ મહત્ત્વાકાંક્ષી અને બળવાન હતો. ઉત્તરમાં દિગ્વિજયી થયેલા હર્ષની દક્ષિણ જીતવાની ધારણા આ શૂરા પુલકેશીએ ધૂળમાં મેળવી દીધી, એટલું જ નહિ પણ નર્મદાથી તે લંકા સુધીનાં તમામ રાજ્યોને જીતી લઇ તે સમસ્ત દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો ચક્રવર્તી મહારાજાધિરાજ બન્યો. એના પછી ત્રીજી પેઢીએ થયેલા વિનયાદિત્યે પણ કનોજના યશોવર્માને હરાવી પાછો કાઢ્યો હતો. તે પછી બાદામીના ચાલુક્યોની સત્તા ધીમે ધીમે નબળી પડતી ગઇ. આઠમા સૈકાની અધવચમાં દન્તિદુર્ગ નામના રાષ્ટ્રકુટ માંડલિકે છેલ્લા ચાલુક્ય રાજા (કીર્તિવર્મા બીજો) ને હરાવી માલખેડમાં રાષ્ટ્રકુટ વંશની સ્થાપના કરી. આ વંશના બીજા રાજા કૃષ્ણે દુનીઆમાંની એક અજાયબી તરીકે મનાતું ઇલોરાનું અદ્ભુત કૈલાસમંદિર* બંધાવ્યું. કૃષ્ણનો પૌત્ર ગોવિંદ આ રાષ્ટ્રકુટ વંશનો મોટામાં મોટો રાજા થયો. એણે વિંધ્યાચળથી તે કાંચીનગર (કાન્જીવરમ) સુધી રાષ્ટ્રકુટોની સત્તા વિસ્તારી. આ વંશનો છેલ્લો રાજા કક્ક થયો. તેને ઇ. સ. ૯૭૩માં હરાવી ચાલુક્ય વંશના તૈલપે કલ્યાણીમાં ફરી ચાલુક્ય સત્તા સ્થાપી. આ વંશમા વિક્રમાંકદેવ નામનો રાજા ઇ. સ. ૧૦૭૬મા થયો. તે બહુ શૂરો અને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો હતો. બિલ્હણ કવિના 'વિક્રમાંક ચરિત'નો નાયક આજ રાજા હતો. વળી 'મિતાક્ષરા' નામના પ્રસિદ્ધ હિંદુ કાયદાના ગ્રંથનો કર્તા પણ એના જ દરબારમાં થઇ ગયો. આ વિક્રમાંક રાજાના મરણ પછી એ વંશની પડતી થઈ અને બારમા સૈકાની આખરમાં એનો અંત આવ્યો.

આ ચાલુક્ય રાજાઓ સામાન્ય રીતે સઘળા જ પરાક્રમી હોઈ પલ્લવો સાથેની તેમની દુશ્મનાવટ વંશપરંપરા કાયમ રહી હતી.

(ખ) રાજમાંદ્રીના ચાલુક્ય—પુલકેશી બીજાએ દક્ષિણનાં તમામ રાજ્યો જીત્યા પછી વિષ્ણુવર્ધન નામના પોતાના એક ભાઇને પૂર્વ કાંઠાનું વેંગીનું રાજ્ય સોંપ્યું. તેમજ જયસિંહ નામના બીજા એક ભાઇને ગુજરાતના લાટ દેશનું રાજ્ય સોંપ્યું, જેની રાજધાની નવસારી-માં હતી. આ વિષ્ણુવર્ધનથી પૂર્વના ચાલુક્ય રાજ્યની શરૂઆત થઈ, ઇ. સ. ૬૧૫. આ રાજાઓની રાજ્યધાની પાછળથી રાજમહેંદ્રી (રાજમાંદ્રી)

---

* આ સ્થાન ઔરંગાબાદ પાસે છે અને મનમાડ થઇ જવાય છે.

માં થવાથી તેઓ રાજમાંદ્રીના ચાલુક્ય કહેવાયા. આ રાજાઓ પણ પશ્ચિમના ચાલુક્યોની માફક પરાક્રમી હોઇ ચોલ રાજાઓ સાથે તેમની દુશ્મનાવટ સતત ચાલુ હતી. તેમ છતાં ચોલ રાજાઓ સાથે તેમને બેટી-વહેવાર પણ ચાલતો હતો. ચોલ ઉપરાંત આ રાજાઓને ઓઢીઆના ગંગ અને માલખેડના રાષ્ટ્રકુટ રાજાઓ સાથે પણ લડાઇઓ થયા કરતી હતી. આ ચાલુક્ય વંશનો ભીમદેવ રાજા ૧૦૮ લડાઇઓ લડ્યો હતો, તથા તેણે ૧૦૮ શિવાલયો બંધાવ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૯૮૬માં રાજેન્દ્ર નામનો રાજા આ વંશમાં થયો. તેને મોસાળ તરફથી ચોલનું રાજ્ય વારસામાં મળવાથી ચાલુક્ય અને ચોલ રાજ્ય જોડાઇ ગયાં.

આ ચાલુક્ય રાજાઓ બ્રાહ્મણધર્મને આશ્રય આપનારા હોઈ તેમણે ઘણાં દેવાલયો બંધાવ્યાં છે.

(૮) દક્ષિણાંત* રાજ્યોઃ—ઘણા જુના વખતથી હિંદના દક્ષિણાંત ભાગમાં ચોલ, ચેરા અને પાંડ્યનાં રાજ્યો ચાલ્યાં કરતાં હતાં. એ ત્રણે રાજ્યો મૂળ દ્રાવિડ હતાં, પણ આર્યોનો સંસર્ગ વધતાં પાછળથી તેમણે સૂર્ય અને ચંદ્ર વંશના વીર પુરુષો સાથે પોતાની વંશાવળી જોડી દીધી હતી.

(૯) ચોલનું રાજ્યઃ—એની રાજધાની કાંચી (કાંજીવરમ)માં હતી. ઇ. સ. પૂર્વે સુમારે ૩૫૦ વર્ષ ઉપર એ રાજ્ય લગ્નસંબંધથી પાંડ્ય રાજ્ય સાથે જોડાઇ ગયું હતું. ફરીને તે ઇ સ. ૨૧૪માં છૂટું પડ્યું. પણ એ વખતે કાંચીમાં પલ્લવોનું બળવાન રાજ્ય હતું. તેથી તેઓ ઝાઝા પ્રકાશમાં આવી શક્યા નહિ, અને તેમને પોતાની ગાદી તંજાવરમાં કરવી પડી. પરંતુ તે પછી પાંડ્યો સાથેની લડાઇઓમાં પલ્લવો નબળા પડી જતાં ઈ. સ.ના નવમા સૈકામાં વિજયાલય નામના રાજાએ કાંચી જીતી લઇને પુનઃ બળવાન ચોલ રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ ચોલ રાજાઓને પૂર્વ અને પશ્ચિમના ચાલુક્યો સાથે કાયમનો ઝગડો ચાલ્યા કરતો હતો, તે છેક એ બન્ને રાજ્યો લગ્નસંબંધથી જોડાયાં ત્યારે જ બંધ પડ્યો. આ વંશમાં રાજરાજ નામનો રાજા બહુ પરાક્રમી થયો. એણે લંકા જીતી તથા ઓઢીઆ વગેરે

* કૃષ્ણા નદીથી કન્યાકુમારી સુધીનો પ્રદેશ: એને દ્રાવિડ અથવા તામિલ દેશ પણ કહે છે.

ઉત્તર તરફનાં રાજ્યો તાબે કરી દક્ષિણ હિંદમાં ચોલ સામ્રાજ્યને સર્વોપરી બનાવ્યું. આ રાજાનું નૌકાબળ પણ ભારે હતું. અરબી સમુદ્ર અને બંગાળાના ઉપસાગરમાં એના નૌકાસૈન્યે ફરી વળી જબરો ધાક બેસાડયો હતો. એના પછી થયેલો રાજેન્દ્ર રાજા પણ બહુ પ્રતાપી હતો. એણે બંગાળાના મહીપાળ રાજાને હરાવી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પણ ચોલ સત્તાનો ધાક પાડયો હતો, એટલું જ નહિ પણ બ્રહ્મદેશ પર જળમાર્ગે સ્વારી કરી ત્યાંનું પેગુ રાજ્ય જીતી લીધું. આ બનાવ હિંદુઓની નૌકાયુદ્ધ વિષેની કુશળતાનો ઉજળો દાખલો છે. ખરેખર ! હિંદના ઇતિહાસમાં રાજેન્દ્ર ચોલનું નામ કાસ્મીરના લલિતાદિત્ય જેટલું જ ગૌરવાસ્પદ છે. આ રાજા ઇ. સ. ના ૧૧મા સૈકામાં થઇ ગયો, અને સુલતાન મહમૂદનો સમકાલીન હતો. અર્થાત્ કે એક બાજુ જ્યારે હિંદની સ્વતંત્રતા હરાવાનું મંડાણ થઈ રહ્યું હતું, ત્યારે તે જ સમયે બીજી બાજુએથી તેની વિજયપતાકા દરીઆ પારના દેશોમાં ઉડતી હતી ! દૈવની ગતિ ખરે જ વિચિત્ર છે !

(ખ) ચેરા રાજ્યઃ—આ રાજ્ય કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે મલબાર કાંઠા ઉપર આવેલું હોઇ તેમાં કાનડાથી ત્રાવણકોર સુધીના મૂલકનો સમાવેશ થતો હતો. એનું બીજું નામ કેરલ હતું. આ રાજ્યને પડોશનાં ચોલ અને પાંડય રાજ્યો સાથે વખતોવખત લડાઇમાં ઉતરવું પડયું. ઇ. સ. ના ૧૦મા સૈકામાં ચોલ અને ચેરા વચ્ચે નૌકા યુદ્ધ થયું તેમાં ચેરાના કાફલાનો સદંતર નાશ થઇ ગયો અને તે પછી થોડા જ વખતમાં તેની આખર આવી. પોર્ટુગીઝ સરદાર વાસ્કો ડી ગામાને આશ્રય આપનાર કાલીકટનો ઝામોરીન રાજા મૂળ આજ વંશનો હોઇ મુસલમાન ધર્મમાં વટલાઇ ગયો હતો.

(ગ) પાંડય રાજ્યઃ—આ રાજ્ય છેક દક્ષિણમાં હોઇ તેની રાજધાની મદુરામાં હતી. એની સ્થાપના ઇ. સ. પૂર્વે નવમા સૈકામાં થઇ હતી. ખ્રીસ્તિ સનના આરંભમાં આ વંશના રાજાએ રોમના બાદશાહ ઓગસ્ટસ સીઝર પાસે પોતાના એલચી મોકલ્યા હતા. આ પરથી જણાય છે કે તે સમયમાં પાંડય રાજ્ય તેની પૂર્ણ જાહોજલાલીમાં અને બળવાન હશે, એટલું જ નહિ પણ દુનીઆના તે વખતના સુધરેલાં રાજ્યો સાથે હિંદી રાજ્યોનો સંબંધ ચાલુ હતો એમ પણ આ બીનાથી સિદ્ધ થાય છે. ઇ. સ.ની ૧૧મી સદીમાં ચોલ રાજાઓએ મદુરા જીતી પાંડય રાજ્યને પોતાનું ખંડીઉં બનાવ્યું.

આ ત્રણે દ્રાવિડ રાજ્યો ઘણે ભાગે શૈવ માર્ગી હતાં વચમાં થોડોક વખત જૈન ધર્મનું જોર વધ્યું હતું. ચેરાનો રાજા નવમા સૈકામાં મુસલમાન ધર્મમાં વટલાયો. વળી એ ત્રણે રાજ્યોમાં પંચાયત અને સ્થાનિક સ્વરાજની પદ્ધતિઓ પૂર્ણ પ્રમાણમાં ખીલી હતી. એને લગતા નિયમો અને કાનૂનો અત્યારે પણ વાંચનારને હેરત પમાડે છે. મિ. હેવલ પોતાના ગ્રંથમાં લખે છે કે "એના કરતાં સરસ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની પદ્ધતિનું દૃષ્ટાંત યુરોપનો પ્રાચીન કે અર્વાચીન ઇતિહાસ ભાગ્યે જ બતાવી શકે!"‡

પ્રકરણ ૬ ઠું

મહમૂદ ગીજનીના સમયમાં હિંદની સ્થિતિ (ચાલુ)

૧. હિંદુ ધર્મઃ—બૌદ્ધ ધર્મ હિંદુસ્તાનમાં એક હજાર વર્ષ બરાબર ચાલ્યા પછી તેની ઉતરતી કળા બેઠી. ગુપ્તોના વખતથી જ બ્રાહ્મણ ધર્મે ફરી માથું ઉંચકવા માંડયું હતું. હર્ષના મરણ પછી એનું સામ્રાજ્ય તરત ભાંગી પડયું, તેમાં પણ આ સજીવન થતા નવા બ્રાહ્મણ ધર્મે જ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. ઠેરઠેર બ્રાહ્મણપંડિતો અને બ્રાહ્મણ ધર્મી રાજાઓ બૌદ્ધધર્મને હલકો પાડવા લાગ્યા; છેવટે શંકરાચાર્યે તેને કાયમનો ફટકો માર્યો. બૌદ્ધ ધર્મ હિંદમાંથી અસ્ત તો થયો, પણ તેની કેટલીક અસરો આ નવીન બ્રાહ્મણ ધર્મ પર પડયા વગર રહી નહિ. અહિંસા, મૂર્તિપૂજા, ઠાઠમાઠભર્યા ઉત્સવો અને તીર્થયાત્રા જેવાં આકર્ષક તત્ત્વો હિંદુ ધર્મમાં મૂળ બૌદ્ધ ધર્મમાંથી

---

‡ Vide *History of Aryan Rule in India* by E. B. Havel, P. 235.

જ આવ્યાં છે. યજ્ઞયાગની પ્રાચીન વૈદિક ક્રિયાઓ બંધ પડી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની ભક્તિ પ્રચારમાં આવી. અનેક દેવદેવીઓનાં મંદિરો બંધાયાં અને જુદા જુદા પંથ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. જાતિબંધન દૃઢ થયું; મૂળની ચાર વર્ણો નષ્ટ થઇ તેને ઠેકાણે ધંધાવાર અનેક જાતિઓ બંધાઇ. આ પ્રમાણે ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ ફર્યું ખરૂં, તથાપિ આર્ય ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોમાં જરાયે ફેર પડયો નહિ. આર્યોનો એકેશ્વરવાદ, કર્મવાદ તથા પુનર્જન્મ વિષેની શ્રદ્ધા જેમનાં તેમ કાયમ રહ્યાં. જગતની ઉત્પત્તિ, અસ્તિત્વ અને લયનું કારણ ઇશ્વર જ છે એ માન્યતા અખંડિત રહી. શૈવ અને વૈષ્ણવ ધર્મના અનેક પંથોમાં હિંદુ પ્રજા વહેંચાઈ ગઇ; છતાં પણ શિવ અને વિષ્ણુનાં અનેક નામો પૈકી ગમે તે નામથી તેઓ એક જ ઇશ્વરને ભજે છે, એવી તેમની દૃઢ શ્રદ્ધા કાયમ રહી. રામ અને કૃષ્ણ એ જ અરસામાં ઇશ્વરી અવતાર તરીકે મનાયા. કૃષ્ણની લીલા વિષે અનેક કાવ્યો અને ગ્રંથો લખાયાં અને તેમણે લોકોનાં દિલ પર જબરો પ્રભાવ મેળવ્યો. આ નૂતન હિંદુ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારાં ૧૮ પુરાણોમાંનાં કેટલાંક આ અરસામાં લખાયાં. તેમાંનાં કેટલાંકના મતભેદ પર હાલના જુદા જુદા સંપ્રદાયોનું બંધારણ છે. ઇ. સ.ના બારમા સૈકાના પ્રારંભમાં રામાનુજાચાર્ય થયા, તેમણે વૈષ્ણવ ધર્મને ખૂબ ફેલાવ્યો. રજપૂત અમલમાં આ નવીન હિંદુ ધર્મ બહુ સારી રીતે પોષાયો. મુસલમાનોએ હુમલા કરવા માંડયા ત્યારે આખો દેશ હિંદુ ધર્મી હતો. બૌદ્ધધર્મ માત્ર બંગાળાના થોડા ભાગમાં છેલ્લા ડચકીઆં ભરતો હતો, જેને મુસલમાનોએ પૂરો કર્યો.

૨. **શ્રી શંકરાચાર્ય**:—હિંદુ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરનાર શ્રી શંકરાચાર્યનો જન્મ મલબારમાં આવેલા કાલ્ટી ગામમાં થયો હતો. એમના જન્મના સમય સંબંધમાં મતભેદ છે, છતાં સામાન્ય રીતે તેઓ ઇસ્વીસનના આઠમા સૈકામાં જન્મ્યા હતા એમ મનાય છે. એમના પિતાનું નામ શિવગુરુ. શંકરની સાત વર્ષની ઉમરે તેમના પિતા

ગુજરી જવાથી તેમની માતાએ તેમને ઉછેરીને મોટા કર્યા તથા જનોઇ દીધી. જનોઇ દીધા પછી તેમને ગુરુને ત્યાં ભણવા મોકલ્યા. તેઓ નાનપણથી જ અસાધારણ બુદ્ધિવાળા હોવાથી ટુંક મુદતમાં જ વેદ, વેદાંતાદિ સર્વ વિદ્યામાં પારંગત થઇ ઘેર આવ્યા. એમની માતાએ તેમના લગ્નની તૈયારીઓ કરવા માંડી; પરંતુ શંકરનું ચિત્ત નાનપણથી જ જ્ઞાનમાર્ગ તરફ ઢળેલું હોવાથી તેમણે પરણવાની ના પાડી અને એકદમ સંન્યાસ લેવાની મરજી બતાવી. પણ મા તેમને રજા આપતાં નહોતાં. પછી એક દહાડો એવું બન્યું કે શ્રી શંકર તથા તેમનાં માતુશ્રી નદીએ ન્હાવા ગયાં હતાં, ત્યાં એક મગરે શંકરને પગે બાઝી તેમને ઉંડા પાણીમાં ખેંચવા માંડયા. તે વખતે શંકરે માતાજીને આજીજી કરી કે "માતુશ્રી, મને આ મરતાં મરતાં તો સંન્યાસી થવાની રજા આપો." માતાએ પુત્રનું કલ્યાણ વાંચ્છી તેમ કરવાની રજા આપી. તે પછી આશ્ચર્ય છે કે મગરે શંકરનો પગ છોડી દીધો અને તેઓ સહીસલામત કિનારે આવ્યા. પણ હવે તો તે સંન્યાસી હતા, તેથી ઘેર જવાય તેમ નહોતું. માટે ત્યાંથી તેઓ રીતસર દીક્ષા લેવા સારૂ ચાલી નીકળ્યા, અને નર્મદા કિનારે વસતા શ્રી ગોવિંદસ્વામી નામના વિદ્વાન સંન્યાસીના આશ્રમમાં જઈ તેમના શિષ્ય થયા. ત્યાંથી તેઓએ કાશી જઈ પોતાનાં અસાધારણ જ્ઞાન અને બુદ્ધિચાતુર્યથી વિદ્વાનોમાં નામના મેળવી. શંકરે અદ્વૈત મતનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. ઘણા રાજારાણા તેમના શિષ્ય થયા. તે પછી શંકરે અનેક શિષ્યો સાથે રાજા જેવા ઠાઠથી હિંદુસ્તાનની ચારે દિશામાં ફરી દિગ્વિજય કર્યો. શંકરાચાર્યના પહેલાં બૌદ્ધ ધર્મ ખખળી તો ગયો જ હતો; શંકરાચાર્યે તેને હિંદુસ્તાનમાંથી સમૂળગો ઉખેડી નાખ્યો. આખા હિંદુસ્તાનમાં ફરીને તેમણે શુદ્ધ હિંદુ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો, અને હિંદુસ્તાનની ચારે દિશામાં મઠ સ્થાપ્યા. એમણે ગીતા, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર વગેરે ધર્મગ્રંથો ઉપર સુંદર ભાષ્ય લખ્યાં છે. તે સિવાય બીજા અનેક ઉત્તમ ગ્રંથો

લખ્યા છે, જે વિદ્વાનોમાં હજી પણ વખણાય છે. ૩૨ વર્ષની વયે તેમણે બદરીકેદારમાં (કેટલાકના મત પ્રમાણે કાંજીવરમમાં) પોતાની જીવનલીલા સમાપ્ત કરી. ભાવિક લોકો એમને શિવના અવતાર તરીકે માને છે. જગતના તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં શંકરાચાર્ય ઉંચું સ્થાન ભોગવે છે.

એમણે સ્થાપેલો માર્ગ 'અદ્વૈત કિંવા સ્માર્ત માર્ગ' અને એ મતને માનનારા સ્માર્ત કહેવાય છે. હાલ પ્રચલિત શૈવ માર્ગ એ અદ્વૈત કિંવા સ્માર્ત માર્ગનો ફાંટો હોઇ તેના અનુયાયીઓ શૈવી કહેવાય છે.

૩. સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનઃ—

સાહિત્યઃ—આર્યોની મૂળ ભાષા સંસ્કૃત એ જ્ઞાનનો ભંડાર છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં તો હિંદુઓની બરાબરી આજ પણ જગતની કોઇ પણ પ્રજાથી થઇ શકે તેમ નથી. સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રોમાં પણ આર્યોએ કરેલું કાર્ય વખાણવા જોગ છે. કાલિદાસ, ભારવી, ભવભુતિ, બાણભટ્ટ, સોમદેવ, જયદેવ વગેરે કવિઓ અને કથાકારો હિંદુ પ્રજાનું ગૌરવ છે.

તેમણે લખેલા શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય, મેઘદૂત, રઘુવંશ, કિરાતાર્જુનીય, કાદંબરી, કથાસરિત્સાગર, પંચતંત્ર અને ગીતગોવિંદ વગેરે ગ્રંથો આજ પણ રસભેર વંચાય છે. એમાંનાં કેટલાંક પુસ્તકો તો એટલાં બધાં રસિક અને સુબોધદાયક છે કે તેમના તરજુમા દુનીઆની જુદી જુદી ભાષાઓમાં થયા છે. પ્રસિદ્ધ અરેબિયન નાઇટ્સ એ આપણા કથાસરિત્સાગરનો અનુવાદ છે. પંચતંત્ર અને હિતોપદેશની વાતોનો આનંદ આજ પણ યુરોપનો બાળવર્ગ લૂંટી રહ્યો છે. તે વખતના રાજાઓ પણ સાહિત્યરસિક હોઈ વિદ્યાને આશ્રય આપનારા હતા. ભરથરી, હર્ષ અને ભોજ રાજાઓ પરે પણ કુશળ કવિ અને નાટકકાર હતા.

વિજ્ઞાનઃ—ખગોળ અને ગણિતનું જ્ઞાન પણ આર્યોને વૈદિક કાળથી હતું, અને તેમાં વખત જતાં તેમણે સારી પ્રગતિ કરી હતી. ખગોળ અને બીજગણિત (એલ્જીબ્રા) સંબંધી પ્રથમ લખનાર

આર્યભટ્ટ ઇ. સ.ના છઠ્ઠા સૈકામાં થયો. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે, તેના પૂરાવા તથા સૂર્ય અને ચંદ્રનાં ગ્રહણ થવાનાં ખરાં કારણ એણે પોતાના ગ્રંથમાં લખ્યાં છે. એના પછી થયેલા વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત અને ભાસ્કરાચાર્ય પણ સમર્થ ખગોળવેત્તા અને ગણિત-શાસ્ત્રીઓ હતા. બીજગણિતનાં જે પ્રમેયોની યૂરોપનાં ગણિતશાસ્ત્રીઓને ઇ. સ. ના છેક અરાઢમા સૈકા સુધી ખબર સુદ્ધાં નહોતી, તે પ્રમેયો ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના સિદ્ધાંતશિરોમણિ ગ્રંથમા ઇ. સ.ના ૧૨ મા સૈકામાં સ્પષ્ટ રીતે છોડવેલાં છે. ગણિત પરનો લીલાવતી ગ્રન્થ આજ પણ મશહૂર છે.

વળી, વૈદક વિદ્યામાં પણ આર્યોની કુશળતા અદ્ભુત હતી. રોગ, રોગનાં કારણ અને તેના ઉપાય તથા વાઢકાપનું પણ હિંદુઓને અચ્છું જ્ઞાન હતું. સિકંદરની સ્વારી સાથે આવેલા ગ્રીક પંડિતો લખી ગયા છે કે તે જમાનામાં ગ્રીસના મોટા મોટા વૈદ્યો જે રોગો મટાડી શકતા નહોતા તે રોગોના નિદાનમાં ભરતખંડના વૈદ્યો ખાસ પ્રવીણ હતા. સિકંદર પોતાની સાથે હિંદુસ્તાનના વૈદ્યોને લઇ ગયો હતો. ચરક અને શુશ્રુત નામના વૈદક ગ્રંથો આજ પણ પ્રસિદ્ધ હોઇ તેની અંદર જુદી જુદી શસ્ત્રક્રિયા અને તે માટેનાં ઓજારોનાં વર્ણન છે. આરબો એ વિદ્યા હિંદુઓ પાસેથી શીખ્યા અને તેમના દ્વારા પછી તે યૂરોપમાં દાખલ થવા પામી. બગદાદના પ્રસિદ્ધ ખલિફા હારૂન-અલ-રશીદે પોતાના દરબારમાં બે હિંદુ વૈદ્યોને ખાસ તેડાવી રાખ્યા હતા.

રસાયણ વિદ્યામાં પણ હિંદુઓએ સારી પ્રગતિ કરી હતી. ધાતુઓનાં જારણમારણ તથા ઓક્સિજન અને ગંધકના સંયોગથી વિવિધ ક્ષારો બનાવવાની ક્રિયાઓ તેમને આવડતી હતી, એટલું જ નાહ પણ જુદા જુદા રોગો પર ધાતુનાં રસાયણો આપવાની પ્રથા પણ હિંદમાં ઘણા લાંબા સમયથી ચાલુ હતી. આરબો એ રીત

હિંદુઓ પાસેથી શીખ્યા અને પછી તેમની મારફત તે મધ્ય યુગમાં યૂરોપમાં દાખલ થઇ.

આ બધી વિદ્યાઓમાં હિંદુઓ અત્યંત કુશળ હતા અને તેમના પર તેમણે મોટા મોટા ગ્રંથો લખ્યા છે એ ખરૂં; તથાપિ બારમા સૈકા પછી દેશમાં જામેલી અવ્યવસ્થા અને અશાંતિને લીધે તથા રાજ્યાશ્રયના અભાવે તેમની આગળ પ્રગતિ થતી અટકી ગઇ. આરબો દ્વારા યૂરોપમાં દાખલ થયેલી હિંદુઓની એ વિદ્યાઓમાં યૂરોપની પ્રજાઓ અત્યારે અજબ પ્રગતિ કરી રહી છે, ત્યારે હિંદુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો સંજોગવશાત્ તેમની પૂર્વ સ્થિતિમાં સડયાં કરે છે, એટલું જ નહિ પણ હિંદુ પ્રજાને પોતાના એ પ્રાચીન ગૌરવનો ખ્યાલ સરખો પણ રહેવા પામ્યો નથી; એ બીના ખરેખર ખેદ ઉપજાવે તેવી છે.

૪. **હુન્નરકળાઃ**—હુન્નર અને કારીગરીની બાબતમાં પણ ભરતખંડની કીર્તિ પૂર્વે પુષ્કળ હતી. હિંદુસ્તાન દેશ તે વખતે અત્યારની માફક માત્ર કાચો માલ પેદા કરનાર દેશ નહોતો. હિંદુસ્તાનના કારીગરોને હાથે બનેલો માલ જથાબંધ પરદેશ ચડતો હતો, અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમનાં બજારોમાં તેની હોંસે હોંસે ખપત થતી હતી. ભાત ભાતનાં રેશમી અને કસબી વણાટકામ તથા ગરમ અને સુતરાઉ કાપડ દેશમાં ઠેક ઠેકાણે તૈયાર થતાં હતાં. હિંદુસ્તાનના કાપડ માટે તે વખતે પડાપડી થતી હતી. કાપડ સિવાય સોના-ચાંદીનું નકશીકામ તથા હીરા મોતીનું જડાઉ કામ પણ સુંદર થતું હતું. ત્રાંબા પિત્તળનાં સુંદર ભાતીગર વાસણ બનતાં હતાં, અને તેની ખ્યાતિ દેશ દેશાવરમાં હતી. હાથીદાંત, સાગ, સુખડ અને સીસમ પર સુંદર નકશીકામ પણ પુષ્કળ થતું હતું. શિલ્પવિદ્યામાં તો હિંદુઓ ઘણા જ આગળ વધ્યા હતા. તે વખતના તેમનાં ભવ્ય બાંધકામો—ગુફાઓ, દેવળો નહેરો વગેરે આજ પણ જોનારને છક કરી મેલે છે.

આ હુનરો ઉપરાંત રંગબેરંગી ચિત્રકામ તથા સંગીત જેવી લલિત કળાઓમાં પણ હિંદુઓની કુશળતા અદ્દભુત હતી.

૫. વેપાર અને વસાયત:—પરદેશ સાથેનો હિંદુસ્તાનનો વેપાર ઘણા પ્રાચીન સમયથી ચાલુ હતો. હિંદુ વેપારીઓ ચીન જાવાની દરિયાઇ સફરો ખેડતા. સિકંદરની સ્વારી પછી પશ્ચિમના મૂલકો સાથેનો વેપાર પણ ખીલ્યો. ઇ. સ.ના પહેલા સૈકામાં રાતા સમુદ્રને માર્ગે અલેકઝાંડ્રીયા બંદર સાથેનો હિંદુસ્તાનનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. રોમ અને વેનીસનાં વહાણો હિંદુસ્તાનનાં દક્ષિણાંત બંદરોની સફરે આવતાં હતાં, તેની સાબીતી તરીકે રોમન સિક્કાઓ આજ પણ કોઇમ્બતુર અને મદુરા પરગણાંમાં જડી આવે છે. પાંડ્ય રાજાએ સીઝર પાદશાહ કને પોતાના એલચી મોકલ્યાની વાત પાછળ આવી ગઇ છે. એ એલચીમંડળ મોકલવાની મતલબ પણ મુખ્યત્વે કરી વેપાર ખીલવવાની હતી. પ્રભાસ, ખંભાત, ભરૂચ, થાણા, કોલ્ચો, કુમારી, મછલીપટ્ટણ અને તામ્રલિપ્તિ એ તે વખતનાં મુખ્ય બંદરો હતાં. તેમાં ભરૂચની કીર્તિ વિશેષ હતી. પિત્તળ, કલઇ, સીસું, કાચ, સોનું તથા રૂપું એ જણસો મુખ્યત્વે પરદેશથી આયાત થતી હતી, ત્યારે જવાહીર, સુંદર ચળકતું માટીકામ, સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ, મલમલ, સુગંધી તેલો, અર્કો અને તેજાના તેમજ હાથીદાંત અને બીજું નકશીકામ વગેરે માલ આપણે ત્યાંથી પરદેશ ચડતો હતો. હિંદુસ્તાનનાં મોતી ખાસ વખણાતાં હોઇ મનારના અખાતમાં તે પુષ્કળ પાકતાં હતાં.

વસાયત:—અસલના ક્ષત્રિયો જેમ નૌકાયુદ્ધમાં કુશળ હતા તેમ વૈશ્યો વહાણવટું ખેડવામાં પણ તેવા જ હુશિયાર હતા. યૂરોપીયન લોકો તે વખતે એ બાબતમાં હિંદુસ્તાનના લોકો કરતાં ઘણા જ પાછળ હતા. તે સમયે યૂરોપના ખલાસીઓની આટલાંટિક મહાસાગરમાં કે આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડા સુધી જવાની છાતી ચાલતી નહોતી, ત્યારે આપણા કાઠીયાવાડી ખલાસીઓ પૂર્વ તરફ આફ્રિકાના

દક્ષિણ કિનારા લગી બેધડક સફરો કરતા હતા. એટલું જ નહિ પણ એમાંનાં ઘણે ઠેકાણે તેમણે પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપી હિંદુ ધર્મ તથા સુધારો દાખલ કર્યાં હતા. ઉત્તરમાં ઈરાન અને મધ્ય એશિયાના મૂલકો તથા **ચીન** સાથે ખુશ્કી માર્ગે પણ બહોળા પાયા પર વેપાર ચાલતો હતો. મુસલમાનોનું જોર વધતાં તે વહેવાર સદંતર બંધ પડ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું

ગીજનીના તુર્ક રાજા (ચાલુ)

સુલતાન મહમૂદની સ્વારીઓ.

૧. સુલતાન મહમૂદની પ્રતિજ્ઞા:—રાજ્યારોહણ પછીનાં ચાર વર્ષ સુલતાન મહમૂદે પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવામા તથા પશ્ચિમ તરફના મૂલકો જીતી રાજ્યમાં વધારો કરવામા ગાળ્યા. ખોરાસાન વગેરે પ્રાંતો જીતી લઇને સામાની વંશનો એણે અંત આણ્યો, ઇ. સ. ૯૯૯. મહમૂદ જેવો શૂરો હતો તેવો જ ભારે મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો. તેથી બગદાદના ખલિફાએ ડરી જઇ તેને બહુમાન પોશાક મોકલી આપી ગીજની અને ખોરાસાનના સુલતાન તરીકે સ્વીકાર્યો. આ પરથી હર્ષાવેશમા આવી જઇ તથા ધર્મઝનૂનથી પ્રેરાઇ તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે "હિંદુસ્તાનના કાફરો * સાથે ધર્મયુદ્ધ કરતો દર વર્ષે જગત મને જોશે." સુલતાન મહમૂદ પોતાની પ્રતિજ્ઞા અક્ષરેઅક્ષર પાળી ન શક્યો, તોપણ તેની મતલબ એણે ઘણે અંશે પાર પાડી.

---

* 'કાફર' તેમજ 'મ્લેચ્છ' શબ્દોનો અર્થ 'પરધર્મી' એટલો જ.

ઈ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૦૨૬ સુધીનાં છવીસ વર્ષોમાં તેણે એકંદર સત્તર * સ્વારીઓ હિંદુસ્તાન પર કરી, જેમાંની બાર ખાસ પ્રસિદ્ધ છે.

૨. સુલતાન મહમૂદની સ્વારીઓનાં બીજાં કારણ:—

(૧) એની પહેલાંના મુસલમાન સરદારોએ મોટાં મોટાં પરાક્રમો વડે ધર્મની વૃદ્ધિ કરી નામના મેળવી હતી. તે જ પ્રમાણે મૂર્તિપૂજક હિંદુસ્તાન દેશ ઉપર સ્વારીઓ કરી ઇસ્લામનો ઝંડો ફરકાવવાની તેને જબરદસ્ત ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ. આ કામમાં તેને ફતેહ મળવાની પણ લગભગ ખાત્રી હતી, કેમકે હિંદુસ્તાનમાં તે વખતે નાનાં નાનાં અનેક રાજ્યો હોઇ તેમનામાં જોઇએ તેવો સંપ નહોતો, એ તે સારીપેઠે જાણતો હતો.

(૨) હિંદુસ્તાનની અઢળક દોલત અને જાહોજલાલી વિષે નાનપણમાં તેણે વેપારીઓને મોઢે ઘણું સાંભળ્યું હતું, અને પછી મોટપણે બાપ સાથેની સ્વારીઓમાં શામેલ રહીને નજરે જોવાથી તે વાતની એને ખાત્રી થઇ હતી. તેથી એ અપાર સંપત્તિને લૂંટી લાવવાનો લોભ પણ તેનામાં જાગૃત થયો હતો.

(૩) તેની પાસે પુષ્કળ ફોજ હતી અને તેમાં તેનાં પરાક્રમ તથા નામથી ખેંચાઇ આવેલા અને ઝનૂની સિપાઇઓની ભરતી થયા જ કરતી હતી. આવી ગંજાવર ફોજને નવરી બેસાડી રાખી

---

* સુલતાન મહમૂદની સ્વારીઓ અને તેમના ક્રમ વિષે વિદ્વાનોનો મતભેદ છે. ઈલિયટ સાહેબનો ક્રમ નીચે મુજબ છે:—

૧. સરહદ પરના કિલ્લા—૧૦૦૦, ૨. પેશાવર અને વાહિંદ ૧૦૦૧, ૩. ભાટીયાના રાજા વિજયપાલ ૧૦૦૪, ૪. મુલતાન ૧૦૦૬, ૫ નવાસા વિરુદ્ધ ૧૦૦૭, ૬. નગરકોટ ૧૦૦૮, ૭. નારાયણ (પાણીપત પાસે) ૧૦૦૮, ૮. મુલતાન ૧૦૧૦, ૯. નિંદુણ ૧૦૧૩, ૧૦. થાણેશ્વર ૧૦૧૪, ૧૧. લોહકોટ ૧૦૧૫, ૧૨. મથુરાં અને કનોજ ૧૦૧૮, ૧૩. રાહિબ ૧૦૨૧, ૧૪. કિરાત, લોહકોટ, લાહોર ૧૦૨૨, ૧૫. ગ્વાલિયર તથા કલિંજર ૧૦૨૩, ૧૬. સોમનાથ ૧૦૨૫–૨૬, ૧૭. જાટ વિરુદ્ધ ૧૦૨૬.

માંહના રોટલા ખવડાવવ નું તેને ડહાપણભર્યું ન લાગ્યું. ફોજને તે ઘણો વહાલો હતો અને પોતાના રાજ્યમાં તેણે સર્વ જાતનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. તેથી હિંદુસ્તાન પર સ્વારીઓ લઇ જઇ ધન અને નામના મેળવવામાં તેને કોઈ જાતની અડચણ રહી નહિ.

૩. **પહેલી સ્વારીઃ—ઈ. સ. ૧૦૦૧**—પોતાની ધારેલી મતલબ પાર પાડવાના હેતુથી સુલતાન મહમૂદે પહેલી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૦૧માં પંજાબ પર કરી. નવેમ્બર માસ બેસતાં તે ૧૫૦૦૦ ઘોડેસ્વારોની ફોજ લઇને ગીજનીથી નીકળ્યો, અને પેશાવરના મેદાનમાં આવી તેણે પડાવ નાખ્યો. લાહોરનો રાજા જયપાળ પણ લશ્કર જમાવી સિંધુ નદીને સામે પાર તેની સાથે લડવા ગયો. જયપાળનું લશ્કર મોટું હતું, અને તેમાં ૩૦૦તો રણકુશળ હાથી હતા; પરંતુ મુસલમાનોની સરખામણીમાં તેના લશ્કરની વ્યવસ્થા બહુ ખામીભરેલી હતી. તેથી રજપૂતો જો કે બહુ બહાદુરીથી લડયા, છતાં તેમની હાર થઇ અને જયપાળ તથા તેના પંદર સંબંધીઓ મહમૂદના હાથમાં કેદ પકડાયા જયપાળનું સઘળું ઝવેરાત, બીજી પુષ્કળ લૂંટ તથા અસંખ્ય ગુલામો મહમૂદને હાથ લાગ્યાં. મહમૂદ ગમે તેવો ઝનૂની અને ધનલોભી હતો, છતાં પણ તે ઘાતકી નહોતો. વગર ફોકટની નિર્દય કતલ તે ભાગ્યે જ કરતો; તેથી દર વર્ષે ખંડણી લેવાની શરત કરીને તેણે જયપાળ તથા તેના સાથીઓને છૂટા કર્યા અને લાહોર નજીકનું ભટીંડા શહેર લૂંટીને તે પાછો ગીજની ચાલ્યો ગયો.

[આ પ્રમાણે ત્રણ વાર મુસલમાનોને હાથે હાર પામ્યાથી જયપાળ ઘણો જ શર્મીંદો બની ગયો. ક્ષત્રિયોના સ્વભાવ પ્રમાણે પોતાની અપકીર્તિ તેનાથી સહન થઇ શકી નહિ. તેથી લાહોરની ગાદીએ પોતાના પુત્ર આનંદપાળને બેસાડી જયપાળ જીવતો ચિતામાં બળી મુઓ.]

૪. **બીજી સ્વારીઃ—ઈ. સ. ૧૦૦૪**—જયપાળે કબૂલ કરેલી ખંડણી આનંદપાળે તો આપવાની હા પાડી. પરંતુ મુલતાનની દક્ષિણે આવેલા ભાટીયાના રાજા વિજયપાળે પોતાનો હિસ્સો આપવાની સાફ ના પાડી; એટલું જ નહિ પણ મુલતાનની સત્તાની તે ઉઘાડે છોગે અવગણના કરવા લાગ્યો. આથી ખીજવઇ મહમૂદ તેને સજા કરવા નીકળ્યો. લડાઇમાં ભાટી રાજા વિજયરાયે પરાક્રમની કમાલ કરી. મહમૂદનો એકેએક હુમલો

તેણે શરૂઆતમાં પાછો વાળ્યો અને મુસલમાનોને રણભૂમિમાં ટકવું ભારે થઇ પડ્યું; એટલે મહમૂદે પોતાના લશ્કરમાં જુસ્સો લાવવા સારૂ એક અજબ યુક્તિ કરી. મક્કા ભણી મોં રાખી તે બધાના દેખતાં ઘુંટણએ પટ્યો અને આજીજીપૂર્વક પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી. પછી જાણે ગેબી મદદ મળવાની પોતાની ખાત્રી થઈ હોય તેમ તે એકાએક ઉભો થયો, અને લશ્કરને ઉદ્દેશી બોલ્યો; " બીરાદરો ! હવે બીશો નહિ, અલ્લાએ આપણને ફતેહ બક્ષી છે, દુશ્મનો પર વેગથી ધસો. " મુસલમાનોના આ ઝનૂની હુમલા સામે રજપૂતો ટકી શક્યા નહિ. વિજયરાય કિલ્લામાં જઈ ભરાયો, પરંતુ મુસલમાનોએ તે પણ જીતી લીધાથી છેવટે તે સિંધુ તરફના જંગલમાં નાસી ગયો. એનું રાજ્ય મહમૂદે પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું અને પુષ્કળ લુંટ સાથે તે પાછો ગીજની ફર્યો.

૫. ત્રીજી સ્વારી:—ઇ.સ. ૧૦૦૫—સબક્તગીને મુલતાન પર ચડાઇ કરી ત્યાંના આરબ સંસ્થાનિકને પોતાનો માંડળિક બનાવ્યો હતો. પરંતુ તેના મરણ પછી અબ્દુલ્લ ફતેહલોદી નામનો સંસ્થાનિક ખંડણી આપવાની ના પાડી આનંદપાળને મળી ગયો; તેથી મહમૂદે પેશાવરને રસ્તે ફરીથી પંજાબ પ્રાંત પર સ્વારી કરી. આનંદપાળ હારીને કાસ્મીર ભણી નાસી ગયો અને ફતેહલોદી ચડેલી ખંડણી આપી સુલતાનને તાબે થયો. એવામાં એના સસરા ઇલિકખાને ગીજની પર ચડાઇ કરવાની બાતમી મળવાથી પંજાબના સંપૂર્ણ બંદોબસ્ત કર્યા વગર મહમૂદ તાબડતોબ ગીજની ગયો અને ઇલિકખાનને પાછો કાઢ્યો, ઇ. સ. ૧૦૦૫.

૬. ચોથી સ્વારી:—ઈ. સ. ૧૦૦૫-૦૬—ઇલિકખાન સામે જતી વખતે સુલતાન મહમૂદ હિંદુસ્તાનમાંના પોતાના મુલકનો વહીવટ સેવક અથવા સુખપાલ નામના એક વટલેલા હિંદુને સોંપી ગયો હતો. આ સુખપાલે મહમૂદના ગયા પછી બંડ કરી હિંદુઓ સાથે સંપ કર્યો, તેથી ઈલિકખાનને હરાવી પાછે પગલે મહમૂદ પંજાબમાં આવ્યો, અને ઓચિંતો છાપો મારી સુખપાલને કેદ કરી ગીજની લઇ ગયો.

૭. પાંચમી સ્વારી—આનંદપાળની હાર (ઇ. સ. ૧૦૦૮):—મુલતાનની સ્વારી વખતે ફતેહલોદીનો પક્ષ લઇ આનંદપાળ સામો થયો હતો, એ વાત મહમૂદ વિસરી ગયો નહોતો. બીજા

રાજકાજમાંથી ફુરસદ મળતાં જ તેણે આનંદપાળને સજા કરવાની જબરી તૈયારી કરવા માંડી. આણીગમ આનંદપાળને પણ તેની ખબર થતાં તેણે ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સઘળા રાજારાણાઓમાં ધર્મનો જુસ્સો પેદા કરી પોતાની મદદે બોલાવ્યા. ઉજ્જન, કલિંજર, ગ્વાલિયર, અજમેર, કનોજ ને દિલ્હીના રાજાઓ પોતપોતાનાં લશ્કર સાથે હિંદુધર્મની વ્હારે ધાયા. આનંદપાળના પ્રયત્નથી હિંદુ ધર્મનું અભિમાન આખા દેશમાં એવું તો જાગૃત થયું હતું કે પહાડમાંના જંગલી લોકો પણ પોતપોતાનાં તીર કામઠાં લઇ આવ્યા, અને સ્ત્રીઓએ પણ પોતાનાં દાગીના અને જરઝવેર વેચીને આ ધર્મયુદ્ધમાં નાણું મોકલી આપ્યાં. હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા અને પરદેશીઓને ભરતખંડમાંથી હાંકી કાઢવાનો આવો જબરો પ્રયત્ન પૂર્વે કદી થયો નહોતો, અને તે પછી થયો પણ નથી. ઇ. સ. ૧૦૦૮ ની વસંત ઋતુમાં હિંદુ મુસલમાનોનાં સૈન્ય પેશાવરના મેદાનમાં સામસામે થયાં. હિંદુ લશ્કરની હરોલમાં ૩૦૦૦૦ પહાડી ગક્કર લોકો ઉઘાડે પગે ને ઉઘાડે માથે ધનુષ્યબાણ લઇ ગોઠવાયા હતા. આ ગક્કર લોકો જબરો ધસારો કરી મહમૂદની છાવણીમાં ઘુસી ગયા અને ચોગરદમ એવી તો કતલ ચલાવવા માંડી કે મુસલમાન સૈન્યમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. પાછળથી રજપૂતો પણ વેગબંધ તૂટી પડયા. એટલે મુસલમાનોના પગ પાછા પડવા માંડયા અને મહમૂદ નાસવાની અણી ઉપર હતો; તેવામાં અકસ્માત આનંદપાળના હાથીને બળતું તીર વાગવાથી તે ભડકીને નાસવા લાગ્યો. આથી રજપૂતો સમજ્યા કે તેમનો સરદાર રણભૂમિ છોડી નાસી જાય છે. એટલે પછી પૂછવું જ શું? સરદાર માટે જ લડનારા હિંદુ લશ્કરમાં એકાએક ભંગાણ પડયું, અને નાસતા દુસ્મનોની પૂંઠે પડવાને બદલે તેમણે પોતે જ નાસવા માંડયું. અર્થાત્ કે પૂર્વે પૌરવ અને દાહિર રાજાના સંબંધમાં બન્યું હતું તેમ આ વખતે પણ હિંદુઓની જીતની બાજુ પલકમાં પલટાઇ ગઇ. ચતુર મહમૂદ આ તકનો લાભ લેવા ચૂકે તેમ નહોતો.

નાસતા દુશ્મનોની બે દિવસ પૂંઠ પકડી તેણે તેમનો પુષ્કળ કચ્ચરઘાણ વાળ્યો. આ બનાવથી હિંદુ રાજમંડળમાં સુલતાન મહમૂદના નામની એવી સજ્જડ દહેશત પેસી ગઈ કે તે પછી એની સામે એકજૂથ થવાનું સાહસ જ તેઓ કરી શક્યા નહિ.

૮. નગરકોટની લૂંટ (ઇ. સ. ૧૦૦૮-૯):—આનંદપાળને હરાવી મહમૂદ પાધરો નગરકોટ પર ચડયો. આ નગરકોટ અથવા કાંગ્રાગઢ હિમાલયના દક્ષિણ ઢોળાવ પર બિયાસ નદીને કાંઠે આવેલું હોઇ જ્વાળામુખીને લીધે તે સ્થાન હિંદુઓમાં ખાસ પવિત્ર મનાતું હતું. ત્યાંના દેવાલયમાં હિંદુ રાજારજવાડાઓ તરફથી આવેલી મોટી મોટી ભેટોને લીધે પુષ્કળ સંપત્તિ ભેગી થઇ હતી. કાંગ્રાનું ઘણુંખરું લશ્કર આનંદપાળના તેડાવ્યાથી રણભુમિ પર ગયાથી દેવળ પાસે જોઇયે તેવો બંદોબસ્ત નહોતો, તેમજ આવી મોટી હાર પછી કોઈ હિંદુ રાજારાણો તેના બચાવ માટે દોડી આવે તેમ નહોતું. તેથી મહમૂદને તે પોતાની મનગમતી રીતે લૂંટી લેવાનો સુંદર લાગ મળ્યો. આ લૂંટમાં તેને પૂર્વે કદી નહિ દીઠેલું તેવું બેસુમાર દ્રવ્ય મળ્યું. ફેરિસ્તાના વર્ણન મુજબ એ પ્રસંગે સાત લાખ સોનાના દિનાર,* ૭૦૦ મણ+ સોનારૂપાના દાગીના, ૨૦૦ મણ સોનાની લગડી, ૨૦૦૦ મણ ચાંદી તથા ૨૦ મણ મોતી, હીરા વગેરે ઝવેરાત મહમૂદ પોતાની સાથે ગીજની લઈ ગયો. તેમાં એક વાળીને ખસેડી શકાય તેવો નક્કર ચાંદીનો તંબુ બહુ જ સરસ હતો. મૂર્તિ ભાંગવાની શરૂઆત પણ મહમૂદે અહિંથી જ કરી.

---

* મુસલમાનોનું સોનાનાણું. અરબી દિનાર વજનમાં અર્ધી ગીની જેટલો હોઈ તેની કિંમત લગભગ આઠ રૂપિયા ગણાય.

+ હિંદુસ્તાની મણ ૮૦ શેરનો, ઇરાની મણ ૧૧ શેરનો અને અરબી મણ બશેરનો ગણાય છે. અરબી મણ ગણતાં પણ આ લૂંટની કિંમત ઘણી ભારે થાય.

૯. મુલતાન પર બીજી સ્વારી (ઈ. સ. ૧૦૧૦)—મુલતાનના સંસ્થાનિક ફત્તેહલોદીએ ફરી માથું ઉંચકયાથી મહમૂદે તેના પર સ્વારી કરી, મુલતાન લીધું, અને ફત્તેહલોદીને પકડી ગીજની લઇ ગયો.

૧૦. થાણેશ્વરની ચડાઇ—નગરકોટની લૂંટ પછી મહમૂદનો દેવળો લૂંટવાનો અને મૂર્તિઓ ભાંગવાનો ચડસ વધ્યો હતો. લગભગ દરેક વર્ષે તે એવી લૂંટફાટ અને ભાંગફોડ કરી ગીજની પાછો ફરતો. દિલ્હીની પાસે આવેલા થાણેશ્વરના દેવળમાં પુષ્કળ સંપત્તિ એકઠી થયેલી છે એવી ખબર મળતાં ઇ સ. ૧૦૧૨માં તે થાણેશ્વર પર ચડયો. થાણેશ્વરનો નાશ થતો બચાવવા સારૂ આનંદપાળે બહુ બહુ પ્રયત્ન કર્યા, થાણેશ્વરની સઘળી ઉપજ સુલતાનને પહોંચતી કરવાની તેણે માગણી કરી; પણ 'ગાઝી'+ અને 'બુતશિકન'* તરીકેની કીર્તિ મેળવવા ઉત્સુક થયેલો સુલતાન એકનો બે થયો નહિ. આનંદપાળે આ વેળા ફરીને પાછું હિંદુ ધર્મનું અભિમાન જાગ્રત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ તે નિષ્ફળ નીવડયો. મહમૂદ કૂચ પર કૂચ કરતો થાણેશ્વર પહોંચ્યો, અને શહેર તથા દેવાલયોમાં યથેચ્છ લૂંટ કર્યા પછી દેવળોને જમીનદોસ્ત કરીને મૂર્તિઓના તેણે ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. ત્યાંથી પછી દિલ્હી સુધી જવાની એની મરજી હતી, પરંતુ તેની પૂઠે આનંદપાળ ખટપટ કરતો હોવાથી તથા મુલતાનની સ્થિતિ પણ ડામાડોળ હોવાના કારણે તે ૨૦૦૦૦૦ કેદીઓ અને પુષ્કળ દોલત લઇને ગીજની પાછો ફર્યો.

૧૧. કાશ્મીરની સ્વારીઓ—ઇ. સ. ૧૦૨૩ની સાલમાં મહમૂદે નિંદુણગઢ જીતી લઇ કાશ્મીરમાં ઘુસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ અભેદ્ય પર્વતોની ઓથે રહી લડતા બહાદુર કાશ્મીરીઓ આગળ તેનું કંઇ નહિ ચાલ્યાથી તેને પાછા ફરવું પડયું. બીજે વરસે પાછો ફરી તેણે કાશ્મીર જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાંએ તેને પહેલાં જેટલું જ નિરાશ થવું પડયું.

૧૨. કનોજ અને મથુરાં પર સ્વારી—(ઈ. સ. ૧૦૧૭) કાશ્મીરમાં મળેલી નિષ્ફળતા પછી બે ત્રણ વર્ષ મહમૂદ ઠંડો પડયો લાગે છે, પરંતુ તે પછી વધુ વખત તે લૂંટની લાલચને રોકી શકયો નહિ. અત્યાર સુધી

+ ધર્મયુદ્ધ કરનાર

* મૂર્તિ ભાંગનાર

તેનો દરોડો પંજાબની આજુબાજુના જ પ્રદેશમાં હતો. પંજાબની પેલીમેર તે હતર્યો ન હતો. તેથી તે તરફનાં રાજ્યો કંઇક ગાફેલ હતાં. એ તકનો લાભ લઇ ગંગા કાંઠાનાં ધનાઢ્ય શહેરો લૂંટવાનો તેણે બેત રચ્યો. એક લાખ સ્વાર ને વીસ હજાર પાયદળની જંગી ફોજ સાથે નીકળી હિમાલયની તળેટીને માર્ગે માર્ગે કૂચ કરતો તે એકાએક કનોજ પર તૂટી પડયો. પોતાની મતલબ કોઈના પણ કળ્યામાં ન આવે તે બાબત તેણે ખાસ સાવધગીરી રાખી હતી. કનોજનો રાજા રાજ્યપાળ આ ઓચિંતા હુમલા માટે તૈયાર ન હોવાથી વગર લડયે જ સુલતાનને તાબે થઇ ગયો. તેથી મહમૂદે તેની કનેથી પુષ્કળ નજરાણો લઇ તેને પોતાનો ખંડીઓ બનાવ્યો, અને તેને અથવા તેની રાજધાનીને કોઈ પણ જાતનો વિશેષ ઉપદ્રવ કર્યો નહિ.

કનોજથી નીકળેલો મહમૂદ મથુરાં ભણી ગયો. મથુરાં વૈષ્ણવોનું મોટું ધામ હોઈ ત્યાંના મંદિરોની શોભા અને સંપત્તિ અનુપમ હતી. મહમૂદે એકએક મંદિરને લુંટી લીધું અને તેમાંની પ્રચંડ સોનારૂપાની મૂર્તિઓને ગળાવી અઢળક દોલત પોતાની સાથે લઇ ગયો. જતી વખતે તેણે ઘણાંખરાં મંદિરોનો નાશ કરાવ્યો હતો, છતાં તેમાંનાં કેટલાંકની ભવ્ય અને સુંદર બાંધણી જોઈ સુલતાન એવો તો મોહ પામ્યો હતો કે તેમને એણે ખાસ પ્રયત્નપૂર્વક બચાવરાવ્યાં;§ એટલું જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનમાંથી કારીગરો લઇ જઈ તેમની કને એ નમૂનાની સુંદર ઈમારતો તેણે ગીજનીમાં બંધાવી ગીજની શહેરને શોભાવ્યું.

---

§ કનોજ અને મથુરાંની સુંદર ઇમારતોએ મહમૂદ જેવા ઝનૂનીના હૃદય પર પણ કેવી છાપ પાડી હતી, તે એણે ગીજનીમાંના પોતાના વજીર પર લખેલા નીચેના પત્ર પરથી જણાશેઃ—

"અહિંયાં હજારો સુંદર ઇમારતો છે જેમાંની ઘણીએક આરસ-પહાણની હોઇ દીન—ઈ—ઇસ્લામના જેટલી મજબૂત છે. કનોજ શહેરને આવા વૈભવવાળું બનાવવામાં કરોડો દિનારનો ખર્ચ થયો હશે એમાં સંદેહ નહિ. આવી સુંદર અને મજબૂત ઈમારતો બસેં વર્ષ જેટલી લાંબી મુદતમાં પણ બંધાવી અશક્ય છે."

૧૩. કલિંજર પર સ્વારીઃ—કનોજનો રાજા રાજ્યપાળ રજપૂત ધર્મથી વિરૂદ્ધ વર્તી વગર લડયે મહમૂદને તાબે થઇ ગયો. એટલું જ નહિ પણ તે પછી પણ મુસલમાનો સાથે તે સહ્યકાઇભર્યું વર્તન ચલાવતો હતો, તેથી બીજા રજપૂત રાજાઓ તેના પર ગુસ્સે થયા અને તેમણે બધાએ તેની સામે એકસંપ કર્યો. તેમાં કલિંજરના રાજા નંદરાયે તો કનોજ પર ચડાઇ કરી કનોજને ઘેરી લીધું. આથી રાજ્યપાળે પોતાની દુર્દશાના સમાચાર મહમૂદને મોકલી આપી મદદ માટે એકદમ આવવા વિનંતિ કરી. મહમૂદ એ સમાચાર મળતાં લશ્કર લઇ ગીઝનીથી નીકળ્યો. પરંતુ તેના આવી પહોંચતાં પહેલાં નંદરાયે કનોજને હસ્તગત કરી રાજ્યપાળને મારી નાખ્યો હતો. આથી મહમૂદ ખીજવાઇને નંદરાજાને સજા કરવા કલિંજર પર ચડયો. નંદરાજા ડરનો માર્યો જંગલમાં નાસી ગયો. એટલે મહમૂદ તેનો મૂલક લૂંટી તથા ઉજ્જડ કરી પાછો ગયો.

લાહોરનો રાજા જયપાળ બીજો (આનંદપાળનો છોકરો) રાજ્યપાળ સામેના સંપમાં શામેલ થવાથી, મહમૂદે પાછા ફરતી વેળા લાહોરને કબજે કરી પંજાબનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. પંજાબ ગીઝનીના રાજ્યનો એક પ્રાંત બન્યો. પંજાબની એ જ જીત આગળ જતાં હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્યના પાયારૂપ નીવડી, ઈ. સ. ૧૦૨૧.

વળી એજ અરસામાં મહમૂદે કાબુલના હિંદુ રાજ્યને જીતીને ગીઝની સાથે જોડી દીધું.

કલિંજરના રાજાનો અપરાધ મહમૂદ ભૂલી જઇ શકયો નહિ. તેથી ઇ. સ. ૧૦૨૩માં તેણે બીજી વાર કલિંજર પર સ્વારી કરી. રસ્તે આવતાં ગ્વાલીયરને ઘેરો ઘાલી ત્યાંના રાજા કનેથી ભારે ખંડણી ઉઘરાવી. નંદરાય પણ આ વેળા ૩૦૦ હાથી તથા કિંમતી નજરાણા સાથે સંસ્કૃતમાં માનપત્ર અર્પણ કરી સુલતાનને તાબે થયો.

આ રીતે પૂર્વમાં છેક બંગાળાના સીમાડા પર્યંત ઇસ્લામી દોર બેસાડી મહમૂદ પાછો ફર્યો.

૧૪. સોમનાથની સ્વારી (ઈ. સ ૧૦૨૪–૨૫):—સુલતાન મહમૂદની સઘળી સ્વારીઓમાં આ સ્વારી સૌથી મોટી અને મહત્ત્વની છે. સોમનાથની લુંટમાં મહમૂદને એટલું બધું દ્રવ્ય મળ્યું હતું કે

જેટલું બીજી કોઈ સ્વારીમાં મળ્યું ન હતું; તેથી આજ પણ મુસલમાન ભાઈઓ "સ્વારી કરવી તો સોમનાથની કરવી" એવી કહેવત વાપરે છે. સોમનાથ અથવા પ્રભાસપાટણ કાઠીયાવાડ દ્વીપકલ્પના એક ખૂણામાં આવેલું હોવાથી અત્યાર લગી મહમૂદના સપાટા-માંથી બચી ગયું હતું. પરંતુ તે પર સોમનાથના બ્રાહ્મણો એવી મગરૂબી કરવા લાગ્યા કે "સર્વ દેવોમાં અમારો સોમનાથ મોટો છે. બીજા દેવો પર અમારા સોમનાથનો કોપ થવાથી તેમના દેવાલયોનો નાશ થયો. સોમનાથ પર મુસલમાનો કદી ચડી આવે જ નહિ, અને કદાચ ચડી આવે તો તેમનો નાશ થયા વગર પણ રહે નહિ." બ્રાહ્મણોએ તો માત્ર સોમનાથનો મહિમા વધારવા ખાતર આ પ્રમાણે બડાઈ મારેલી, પરંતુ તેનું પરિણામ વિપરીત થયું. મહમૂદને કાને એ વાત પહોંચતાં જ તેનો પિત્તો ઉછળી આવ્યો. સોમનાથની સંપત્તિ વિષે પણ તેણે સારી પેઠે સાંભળ્યું હતું. તેથી મૂર્તિપૂજકોની મગરૂબી તોડવા તથા અઢળક સંપત્તિ લૂંટી જવાના હેતુથી મોટી ફોજ સાથે મહમૂદ ખૈબરઘાટને માર્ગે હિંદમાં પેઠો. ઇ. સ. ૧૦૨૪ના ઓક્ટોબર માસમાં મુલતાન આવી ત્યાંથી જોઇતી તૈયારી કરી તે એકદમ અજમેર ચડયો. અજમેરનો રાજા મુસલમાનોના આ અચાનક હુમલા માટે બીલકુલ તૈયાર નહોતો, તેથી તે અજમેર છોડી નાસી ગયો. મહમૂદને અજમેરનું કામ નહોતું, તેથી તે તો લાગલો અણહિલવાડ આવ્યો. ત્યાંનો રાજા પણ ગભરાટથી નાસી ગયેલો હોવાથી મહમૂદને સોમનાથ ભણી જતાં રોકનાર કોઇ જ નહોતું. આથી મહમૂદ વગર રોકાવટે સીધો સોમનાથ આવી ઉભો રહ્યો.

સોમનાથ મંદિરને ફરતો મજબૂત કોટ હોઇ તેના રક્ષણ માટે એક લશ્કરી ટુકડી પણ રહેતી હતી. તેણે મુસલમાનોને આવતાં જોઈ કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરી બચાવની તૈયારી કરી. બ્રાહ્મણોએ મહમૂદને કહાવ્યું કે "આવ્યા છો તેમ સમજીને ચાલ્યા જાઓ,

નહિ તો સોમનાથના કોપથી તમારા સઘળાનો નાશ થશે.” પણ મહમૂદ એવી ધમકી શેનો ગણકારે? તેણે તો બીજે જ દિવસે ‘અલ્લા હૂ અકબર’ ની કીકીયારી સાથે કિલ્લા પર હલ્લો કર્યો. ત્રણ દિવસ સુધી મહમૂદ મથ્યો, પણ કિલ્લાની મજબૂતાઇને લીધે, તેમજ અંદરના કિલ્લેદારોની બહાદુરીથી તેનું કંઇ ફાવ્યું નાહ. દરમીયાન આસપાસના રજપૂત રાજાઓને લઇ અણહિલવાડનો ભીમદેવ પણ સોમનાથના બચાવ માટે દોડી આવ્યો. એટલે તો મુસલમાનોના ટાંગા છેક જ ઢીલા થયા. તે જોઈ મહમૂદે પોતાના નિરાશ થતા લશ્કરમાં ફરી ઉત્સાહ આણવા માટે એક યુક્તિ અજમાવી. રણભૂમિમાં જ તે મુસલ્લો બિછાવી ઘુંટણીએ પડયો, અને બધાના સાંભળતાં ખુદાની બંદગી કરી થોડી વાર શાંત રહ્યો. પછી જાણે ખુદા તરફથી એને વચન મળ્યું હોય તેમ આવેશબંધ ઉભો થઇ તે બોલ્યો, “યારો ગભરાઓ નહિ, દુશ્મનોને મારો ફતેહ આપણી છે.” મહમૂદનાં આ વચન સાંભળતાં જ મુસલમાન સૈનિકોનો ઉત્સાહ તાજો થયો અને ઝનૂનથી રજપૂતો પર તૂટી પડયા. મહમૂદ પોતે પણ મોખરે રહી લડવા લાગ્યો. મુસલમાનોના આ ઝનૂની હુમલા સામે ભીમદેવથી ટકી શકાયું નહિ અને તે નાઠો. એટલે કિલ્લામાં રહી લડનારા નિરાશ થયા અને બચાવનું કામ પડતું મેલી જેને જેમ ફાવ્યું તેમ જીવ લઈ નાઠા. મુસલમાનોએ સીડીઓની મદદથી કિલ્લો કબજે કર્યો. એટલે મહમૂદ બ્રાહ્મણોનાં ટોળામાં થઇ મંદિરમાં પેઠો. બ્રાહ્મણોનો પહેલાંનો ગર્વ હવે રહ્યો નહોતો. તેમણે કાલાવાલા કરી મહમૂદને કહ્યું, “અમારા દેવને તમે ન છેડો તો એના બદલામાં અમે તમને પુષ્કળ સોનું આપીયે.” પણ મહમૂદને ‘બુતફરોશ’ (મૂર્તિ વેચનાર) કરતાં ‘બુતશિકન’ (મૂર્તિ ભાંગનાર) તરીકેની કીર્તિ વધારે વ્હાલી હોવાથી તેણે બ્રાહ્મણોની એ વિનંતિ માન્ય કરી નહિ. તેણે તો મૂર્તિને તોડવાનું જ પસંદ કર્યું, અને પોતાની સાંગના ઝપાટા વતી શિવલિંગના ટુકડા

ફરી નાખ્યા. આ વખતે એના આશ્ચર્ય વચ્ચે હીરા મોતી વગેરે રત્નોનો મોટો ઢગલો તેમાંથી નીકળ્યો, જેની કિંમત બ્રાહ્મણોએ આપવા માંડેલા સોના કરતાં અનેક ગણી વધારે હતી !

તે પછી મહમૂદ થોડા દહાડા સોમનાથમાં રહી મંદિર તથા શહેરની યથેચ્છ લૂંટ કરી પાછો ફર્યો. સોમનાથથી નાઠેલો ભીમદેવ ગુંદાબના કિલ્લામાં ભરાયેલો હોવાથી મહમૂદે તે કિલ્લો જીત્યો ને લુંટયો. પછી અણહિલવાડ સર કરી ઘણો વખત તે ત્યાં મુકામ કરી રહ્યા. ગુજરાતનાં હવાપાણી, સમૃદ્ધિ અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય તેને એટલાં બધાં ગમી ગયાં કે ત્યાં જ કાયમ માટે રહેવાનું એણે મન કર્યું. પરંતુ એના મંત્રીઓ એ વાતને સંમત નહિ થયાથી તે છેવટે ઇ. સ. ૧૦૨૫ માં અઢળક દોલત સાથે સ્વદેશ તરફ પાછો ફર્યો. પાછા ફરતી વખતે ભોમીયાઓની લુચ્ચાઇને લીધે એને પાણી વગર પુષ્કળ હેરાનગતિ ભોગવવી પડી, અને એના લશ્કરનો ઘણો ભાગ પાણી વગર અને હિંદુઓ સાથેની ઝપાઝપીમાં નાશ પામ્યો, છતાં તે પોતે સઘળી લુંટ સાથે સહીસલામત ગીજની પહોંચી શક્યો

૧૫. સોમનાથનો વૈભવઃ—શિવનાં બાર જ્યોતિર્લિંગોમાં* સોમનાથની ગણના થાય છે. સુલતાન મહમૂદ ગીજનીની સ્વારીઓ વખતે સોમનાથનું માહાત્મ્ય ઘણું મોટું હતું. દેશભરમાં તેની કીર્તિ પ્રસરેલી હોવાથી હજારો લોકો તેની જાત્રાએ દર વર્ષે આવતા હતા. જુદા જુદા રાજા રાણાઓ તરફથી ૧૦૦૦૦ ગામો સોમનાથને અર્પણ થયેલાં હતાં. તેની ઉપજ તથા ભાવિક જાત્રાળુઓ તરફથી આવતી ભેટ સોગાદોથી સોમનાથની સંપત્તિમાં દર વર્ષે ઉમેરો થયા

* (૧) સોરઠમાં સોમનાથ, (૨) શ્રી શૈલ ઉપર મલ્લિકાર્જુન, (૩,૪,૫) ઉજ્જનમાં મહાકાલેશ્વર, ઓંકારેશ્વર, અમલેશ્વર, (૬) ચિતાભૂમિ-ક્ષેત્ર (બંગાળ)માં વૈજનાથ (૭) ભીમા નદીને કાંઠે ભીમનાથ, (૮) સેતુબંધમાં રામેશ્વર (૯) દારૂકવનમાં નાગેશ (૧૦) કાશીમાં વિશ્વેશ્વર (૧૧) નાશિકમાં ત્ર્યંબકેશ્વર અને (૧૨) બદરીક્ષેત્ર–હિમાલયની તળેટીમાં કેદારેશ્વર.

જ કરતો હતો. સોમનાથનું દહેરૂં પત્થરનું બાંધેલું હોઇ ઘણું ભવ્ય હતું. દહેરાના થાંભલા નકશી કરેલા અને રત્નજડિત હતા. એ રત્નોનો એટલો બધો પ્રકાશ પડતો કે ગભારૅ§ માં માત્ર એક જ દીવો પૂરતો થતો. દહેરાની અંદર સોનાની સાંકળોએ બાંધેલા અનેક ઘંટા લટકી રહ્યા હતા. સોમનાથની સેવામાં હજાર બ્રાહ્મણો હમેશ હાજર રહેતા, અને પાંચસો કલાવંતિનીઓ આખી રોજ નૃત્ય કીર્તન કરતી. સોમનાથનું જ્યોતિર્લિંગ જમીનથી નવ ફૂટ ઉચું હોઇ જમીનની અંદર છ ફૂટ ઉંડું હતું. એના સ્નાન માટે દરરોજ ઠેઠ કાશીથી ગંગાજળની કાવડ આવતી! વળી મંદિરની બાંધણી એવા પ્રકારની હતી કે દરરોજ ભરતીને વખતે સમુદ્રનાં મોજાં શિવલિંગને સ્નાન કરાવતાં! એ સિવાય પૂજાનાં બીજાં એટલાં બધાં કિંમતી સાધનો હતાં કે જેની ગણત્રી થવી કઠણ. સોમનાથની આ બધી સંપત્તિનો અંદાજ ઇતિહાસકારોએ ૩૦ કરોડ રૂપિયા જેટલો અડસટ્ટો છે. મહમૂદ એ બધું જ લુંટી લઇ ગયો!

૧૬. હિંદુઓની વિજ્ઞાનકળાનો ઉત્તમ નમૂનો:—જ્યોતિર્લિંગ સિવાય સોમનાથના દહેરામાં બીજી એક મૂર્તિ પણ હતી. તેનો આકાર મનુષ્યના જેવો હોઇ હાથની મૂઠી વાળીને ઘુંટણ ઉપર ટેકવેલી હતી. મૂર્તિનો રંગ કાળાશ પડતો ગતો હતો, અને તેની આંખોમાં ચળકતા હીરા બેસાડેલા હતા. આ મૂર્તિની ગોઠવણ બહુ અજબ તરેહની હતી. મંદિરના એક ભાગમાં તે અદ્ધર લટકતી હતી. એની તળે ઉપર કોઇપણ જાતનો આધાર ન હતો. મહમૂદ આ ચમત્કાર જોઇને દિંગ થઇ ગયો. મૂર્તિને ઉપર કે નીચે કંઇપણ અદૃશ્ય આધાર હશે જ, એવી શંકા થયાથી સુલતાને પોતે ભાલો ફેરવી ચોમેર તપાસી જોયું. પણ કંઇ જ આધાર જણાયો નહિ. એટલે તો મહમૂદનો અચંબો ઓર વધવા પામ્યો. છેવટે એક જણે અનુમાન કર્યું કે મૂર્તિ લોઢાની હશે અને તેના માથા ઉપરના છત્રમાં લોહચુંબકની ગોઠવણ

§ દેવસ્થાનનો છેક અંદરનો ભાગ કે જ્યાં મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા હોય છે.

હશે. તપાસ કરતાં આ અનુમાન ખરૂં ઠર્યું. મૂર્તિના મથાળા પરની છતનો પત્થર ખસેડતાં જ મૂર્તિ ડોલવા લાગી, અને બીજા વધુ પત્થર કાઢતાં તો તે ધીમે ધીમે નીચે બેઠી. સોમનાથની મૂર્તિની આ યોજના હિંદુઓની વિજ્ઞાન વિદ્યા અને કારીગીરીનો એક અત્યુત્તમ દાખલો લેખાશે.

૧૭. સુલતાન મહમૂદની છેલ્લી સ્વારી અને મૃત્યુઃ— અણહિલવાડથી પાછા ફરતી વખતે રસ્તામાં જાટ લોકોએ મહમૂદને બહુ હેરાન કર્યો હતો. તેનો કીનો રાખી મહમૂદ ગુજરાતની લુંટ ગીજનીમાં સહીસલામત પહોંચાડ્યા પછી તરત જ ફોજ લઇ જાટ લોકોને સજા કરવા ચઢી આવ્યો. મુલતાન આગળ નૌકાસૈન્ય જમાવી તેણે જાટ લોકો પર હલ્લો કર્યો, અને તેમાં તે લોકોનો પુષ્કળ ઘાણ કાઢી તે ગીજની પાછો ફર્યો, ઇ. સ. ૧૦૨૬. સુલતાન મહમૂદની હિંદ પર આ છેલ્લી જ સ્વારી હતી.

તે પછીનાં ચાર વર્ષ ઈરાન તરફના મૂલક જીતવામાં ગાળી તે ઇ. સ. ૧૦૩૦ના એપ્રિલની ૩૦મી તારીખે ૬૩ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો.

૧૮. સુલતાન મહમૂદ ગીજનીની યોગ્યતાઃ—સુલતાન મહમૂદ એના જમાનાનો એક મહાપુરુષ થઇ ગયો, એમાં તો શક નહિ. હિંદુસ્તાન પર એણે કરેલી અનેક સ્વારીઓ પરથી એમ માની લેવાની ભૂલ ન થવી જોઇયે કે તે માત્ર એક લુંટારો અને લડવૈયો જ હતો. પરાક્રમી ને યુદ્ધકુશળ હોવા ઉપરાંત તે જાતે સારો સંસ્કારી હોઇ વિદ્વાનો તથા કવિઓનો ભારે શોખીન હતો. એનો દરબાર દેશદેશાંતરના વિદ્વાનો અને કવિઓથી હમેશાં ભરચક રહેતો. ફારસી ભાષાના પ્રસિદ્ધ કવિઓ ફિર્દોસી અને અન્સારી તથા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અલ્બેરૂની એના જ આશ્રયથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. એવા ગુણવાન જનોને ઉત્તેજન આપવા ખાતર તે દર વર્ષે ત્રીસ

લાખ રૂપિયા જુદા કાઢતો ! સિવાય ગીજનીમાં તેણે એક મોટી પાઠશાળા સ્થાપી તેમાં વિશાળ પુસ્તકાલય અને સંગ્રહસ્થાનની પણ ગોઠવણ કરી હતી. તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ગીજની માટીના ઝુંપડાઓનું ગામડું માત્ર હતું. તે તેણે વધારીને હિંદી નમૂનાની સુંદર અને ભવ્ય ઇમારતોથી તથા બાગ બગીચા અને હોજ ફુવારાથી શોભાવ્યું હતું. નહેરો વાટે ગીજની શહેરને પાણી પૂરૂં પાડવાની વ્યવસ્થા પણ એણે કરી હતી. આ બધાં પાછળ એણે પુષ્કળ ખર્ચ કર્યો હતો. દરબારનો ઠાઠ પણ તે સારો રાખતો હતો. છતાં ફિર્દોસી કવિ સાથેના એક પ્રસંગ * પરથી ઇતિહાસમાં તેનું નામ લોભી અને કંજુસ તરીકે વર્ણવાય છે. અલબત મહમૂદ દ્રવ્યસંચયનો બારે શોખીન તો હતો જ.

ઇસ્લામ ધર્મ ઉપર મહમૂદની પૂર્ણ આસ્થા હોઈ તેની વૃદ્ધિ થાય એવું તે અંતઃકરણથી ઇચ્છતો હતો. તથાપિ ધર્માંધ કહેવા જેટલો

* કહે છે કે મહમૂદે ફિર્દોસી કવિને પોતાનું જીવનચરિત્ર લખવાનું કહી તેની એક એક કડી દીઠ એકેક દિર્હમ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. તે પછી કવિ ત્રીસ વર્ષની મહેનતને અંતે ૬૦૦૦૦ કડીનું મહાકાવ્ય રચી સુલતાનને ભેટ કરવા ગયો, ત્યારે સુલતાને તેને ૬૦૦૦૦ સોનાના દિર્હમ આપવાને બદલે તેટલા રૂપાના દિર્હમ આપ્યા. આથી સભાજનોમાં સુલતાન લોભી લેખાયો. કવિએ ઘેર જઇ તે રૂપાના દિર્હમ સુલતાનને પાછા મોકલી આપ્યા, એટલું જ નહિ પણ પોતાને વતન જઇ સુલતાનની બદશીકલ અને તેના નીચ કુળની માતાને પેટે થયેલા જન્મ વિષે કવિતા કરી તેને ખૂબ બનાવ્યો. મહમૂદે તે પછી કવિને ૬૦૦૦૦ સોનાના દિર્હમ મોકલી આપ્યા. પણ તે મોડા પડયા. સોનાના દિર્હમ લાદેલા ઉંટ કવિના ગામમાં પેઠા તે જ ઘડીએ સામેથી કવિની ઠાઠડી આવતી હતી. ફિર્દોસી કવિનો આ ગ્રંથ 'શાહનામા' નામે પ્રસિદ્ધ હોઇ વાંચવાલાયક છે. વળી કહે છે કે મરતી વખતે સુલતાને પોતાનો બધો ખજાનો પોતાના પલંગની આજુ-બાજુ માંચડા ઉપર ગોઠવ્યો હતો, અને એને મેલીને પોતાને જવું પડશે એ વિચારથી એને રડવું પણ આવ્યું. છતાં પોતાને હાથે તેમાંથી કોઇને કંઇ પણ આપતાં તેનો જીવ ચાલ્યો નહિ.

તે ઝનૂની નહોતો. હિંદુસ્તાન પર તેણે કરેલી અનેક સ્વારીઓમાં કેવળ ધર્મના ફેલાવા ખાતર તેણે જાણીબુઝીને ક્રૂરતા કે જુલમ કરેલાં જણાતાં નથી. હિંદુ રાજાઓને હરાવ્યા પછી તેમનાં રાજ્યો તેમને જ અથવા તો પોતાની પસંદગીના હિંદુ રાજાને ખંડણી લેવાની શરતે તે પાછાં સ્વાધીન કરી દેતો. એ પરથી જણાય છે કે હિંદુઓની તેને ખાસ સૂગ નહોતી. હિંદુ પ્રજા ઉપર પણ ધર્મના કારણે ખાસ કર વગેરે નાખી એણે જુલમ ગુજાર્યો નથી. અર્થાત્ કે એની પછી લાંબા વખતે થયેલા ઘોરીશાહ અને બીજા હિંદી સુલતાનોની સરખામણીમાં સુલતાન મહમૂદ ગીજનીના ધાર્મિક વિચારો ઉદાર હતા એમ કહેવું જોઇએ.

એણે ગીજનીના નાનકડા રાજ્યને વધારી વિસ્તીર્ણ સામ્રાજ્ય બનાવ્યું હતુ. એ સામ્રાજ્ય ઉત્તરમાં એરલ અને કાસ્પિઅન સમુદ્ર પર્યંત, પશ્ચિમમાં તૈગ્રીસ નદી સુધી અને પૂર્વમા પંજાબ પર્યંત ફેલાયું હતું. છતાં એ વિસ્તીર્ણ સામ્રાજ્યમાં વસતી પ્રજાને કોમ અને ધર્મના ભેદભાવ વગર નિષ્પક્ષપાત ન્યાય મળે તે બાબત એ હમેશાં ઇંતેજાર રહેતો.

આવા ન્યાયી, ઉદાર તથા વિદ્યાવિલાસી અને કાર્યકુશળ શૂરવીરને જંગલી કેમ કહેવાય?

૧૯. સુલતાન મહમૂદ ગીજનીની સ્વારીઓની અસરઃ— મહમૂદની સ્વારીઓ પહેલાં હિંદુઓને મુસલમાની ઝનૂનનો ખાસ અનુભવ નહોતો. દેશી રાજાઓના અમલમાં તેઓ નચિંતાઇભર્યું શાંત જીવન ગુજારતા હતા. મહમૂદની સ્વારીઓથી તેમની એ નચિંતાઈ અને શાંતિ નાશ પામી અને જાનમાલની તેમને બીક પેઠી. અનેક દેવાલયો લૂંટાયાં અને નાશ પામ્યાં. પરિણામે લોકો પોતાની માલમિલકતને મુસલમાનોથી લૂંટાઈ જતી બચાવવા સારૂ ભોંયમાં દાટતાં શીખ્યા.

રાજકીય પ્રકરણ પર મહમૂદની સ્વારીઓની અસર ગંભીર થઈ. શરૂઆતમાં તો હિન્દુ રાજાઓ સંપ કરી મુસલમાનોની સામે

થયા. પરંતુ જયપાળ અને આનંદપાળ ઉપરની મહમૂદની ઉપરાછાપરી જીતોથી રજપૂત રાજાઓ એવી તો સ્હે ખાઈ ગયા કે ફરી તેઓ સંપ કરવાનું નામ જ ભૂલી ગયા! પોતપોતાનું સંભાળીને બેસી રહેવાની સ્વાર્થી વૃત્તિ તેમનામાં ઉત્પન્ન થઈ. પોતાની છેક પડોશનુ રાજ્ય લૂંટાતું કે કચરાતું જોયા જાણ્યા છતાં તેઓ સ્વસ્થ બેસી રહેવા લાગ્યા. આથી મહમૂદને હિંદુસ્તાનના હ કોઇ ભાગમાં યથેચ્છ સ્વારીઓ લઇ જવાનું સુગમ પડ્યુ. વળી આનંદપાળ ઉપરની જીતથી મહમૂદના બાહુબળની શાખ પણ એવી જબર બંધાવા પામી કે એને પોતાના રાજ્ય પર ચડી આવતો સાંભળતાં જ રાજાઓ પલાયન કરી જતા કે ખંડણી આપી તાબે થતા. ક્વચિત ભાટીરાજા વિજયરાય જેવો કોઇ રાજા સામે થઇ પરાક્રમની કમાલ કરતો. પણ અંતે વિજયમાળ તો મુસલમાનોના જ ગળામાં પડતી. ટુંકમાં કહીએ તો સુલતાન મહમૂદની સ્વારીઓથી હિંદુઓ ઉપર મુસલમાનોની સરસાઇ સિદ્ધ થઇ, અને 'પોતાનાથી હિંદુસ્તાન જીતી શકાશે' એવી આત્મશ્રદ્ધા મુસલમાનોમાં ઉત્પન્ન થઇ.

મહમૂદની સ્વારીઓથી હિંદુસ્તાનમા તુરત મુસલમાની અમલ સ્થપાયો નહિ એ વાત ખરી, પણ એથી મુસલમાનોને હિંદુસ્તાનમા આવવાનો માર્ગ સરળ થયો. કાબુલ અને પંજાબનાં હિંદુ રાજ્યોનો આખર આણી મહમૂદે પોતાના સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધાં. એ પ્રાંતો આગળ જતાં હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની સત્તાની સ્થાપના અને નિભાવના પાયારૂપ થઇ પડ્યા.

પ્રકરણ ૮ મું

ગીજની વંશની પડતી અને આખર

૧. સુલતાન મસાઉદ:—સુલતાન મહમૂદને મસાઉદ અને મહંમદ નામના બે જોડીઆ પુત્રો હતા. તેમાં મસાઉદ સ્વભાવે દાંડ હોવાથી મહમૂદે મરતી વખતે પોતાની પાછળ મહંમદને ગાદી મળે તેમ ઠરાવ્યું હતું. તે મુજબ મહંમદ ગીજનીના તખ્ત પર બેઠો. એ વખત મસાઉદ ઇરાનની સુબાગીરી પર હતો. તેણે મહંમદની પાસે ઇરાનના સ્વતંત્ર કારભારની માગણી કરી; પણ મહંમદે તે ન સ્વીકાર્યાથી બન્ને ભાઇ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં મસાઉદે મહંમદને હરાવ્યો અને આંધળો કરી કેદમાં પૂર્યો એ રીતે મસાઉદ ગીજનીનો સુલતાન થયો. એણે હિંદુઓ પાસેથી હંસાનો કિલ્લો જીતી લીધો.

મસાઉદ શરીરે બહુ બળવાન હોવાથી એને પ્રખ્યાત ઇરાની પહેલવાન રૂસ્તમની ઉપમા મળી હતી. એક જ ઠોંસાથી મોટા હાથીને ગબડાવી પાડે એવો તે જબરો હતો! છતા એના જ અમલમાં સરદારોના દગાફટકા વધી ગયા ને ગીજનીની સત્તા ઢીલી થઇ. સેલ્જુક સરદાર તોઘલબેગે ખોરાસાન પ્રાંત જીતી લીધો; તે છોડાવવા જતાં મસાઉદ હાર્યો ને નાસીને હિંદમા આવ્યો. અહીં એના પોતાના જ લશ્કરે એની સામે બંડ કરી તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો ને આંધળા મહંમદને કેદમાંથી છોડવી ફરીને ગાદીએ બેસાડયો. ગાદીએ બેસતાં જ મહંમદે મસાઉદનો વધ કરાવ્યો, ઇ. સ. ૧૦૪૦.

આ ઠેકાણે એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. તે એ કે મસાઉદના મુસલમાન સરદારો જ્યારે તેની સામે બંડ મચાવતા હતા ત્યારે હિંદુઓ તરફથી એને સારી મદદ મળી હતી. પંજાબના મુસલમાન અધિકારીઓએ એક પછી એક બંડખોર વૃત્તિ ધારણ

કર્યાથી મસાઉદે છેવટે તિલક નામના એક વિદ્વાન હિંદુને તે અધિકાર આપ્યો હતો. આ બહાદુર સરદારે બંડખોરોને વશ કરી પંજાબ પ્રાંતને સેલ્જુકોના હાથમાં જતો બચાવ્યો હતો. આ બીના ગીજની સુલતાનોના સમયમાં હિંદુ-મુસલમાનો વચ્ચે ખાસ અણુબનાવ કે અણુવિશ્વાસ નહોતાં, એ વાતની અચૂક સાબીતી રૂપ છે.

૨. સુલતાન મૌદૂદઃ—એ સુલતાન મસાઉદનો પુત્ર થાય. બાપનો વધ થયાના સમાચાર મળતાં જ તે મોટી ફોજ સાથે બલ્ખમાંથી ચડી આવ્યો, ને પંજાબમાં આવેલા દન્તુર ગામ આગળ મહંમદને હરાવી મારી નાખ્યો ને પોતે સુલતાન થયો. મુસલમાનોની આ અંદરઅંદરની ફાટફુટથી રજપૂત રાજાઓમાં ફરી કંઈ હિંમત આવી હતી. તેમણે સંપ કરી હંસી, થાણેશ્વર, નગરકોટ વગેરે કિલ્લા મુસલમાનો પાસેથી જીતી લીધા, ઇ. સ. ૧૦૪૩. લાહોરને ઘેરો ઘાલી પંજાબ લેવાનો રજપૂતોએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં ન ફાવતાં તેમને પાછા ફરવું પડયું.

સુલતાન મૌદૂદ નવ વર્ષ રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૦૪૯મા મરણ પામ્યો.

૩. ગીજની વંશની પડતીઃ—મૌદૂદ પછીના પચાસ વર્ષમાં ગીજનીની રાજસત્તા છેક જ ખખળી ગઇ. રાજકુટુંબના ઝગડા વધી ગયા, અને અનેક ખૂન થયાં. જેનાં કાંડાંમાં જોર હોય તે બીજાને ઢોળી પાડી ગાદીએ ચડે એવો ક્રમ ચાલ્યો. એવી સ્થિતિમાં સને ૧૦૫૮માં ઇબ્રાહિમ નામનો સુલતાન થયો. એણે બાહોશીથી રાજ્યમાં ફરી શાંત સ્થાપી વ્યવસ્થા આણી. પંજાબના રજપૂતોએ માથું ઊંચકયાથી એણે ઇ. સ. ૧૦૭૯માં પંજાબ પર સ્વારી કરી હતી. ૪૦ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી તે ૧૦૯૮માં મરણ પામ્યો.

ઇબ્રાહિમ પછી એનો છોકરો મસાઉદ ત્રીજો ગાદીપતિ થયો. એ એના બાપ કરતાં વધારે શૂરો અને ડાહ્યો હોઇ રાજ્યના

સઘળા કાયદાઓનું એણે એકીકરણ કર્યું હતું. એના વખતમા એના સરદારોએ હિંદુસ્તાન પર ચડાઇ કરી ગંગા નદી સુધીનો પ્રદેશ લૂંટી લીધો હતો. આ સુલતાનની કારકીર્દીમાં સેલ્જુક તુર્કોનું જોર ઘણું વધી પડ્યું અને તેઓ ગીજનીના રાજ્યનો ઘણોખરો મૂલક પચાવી પડ્યા.

મસાઉદ પછી એના પુત્રો વચ્ચે ગાદી માટે ટંટો થયો. તેમા સેલ્જુક સુલતાન સંજર, કે જે તેમનો મામો થતો હતો તેણે અર્સ્લાનને મારી બ્હેરામને ગાદીએ બેસાડયો.

૪. સુલતાન બ્હેરામઃ—એણે ઇ. સ. ૧૧૧૮થી ૧૧૫૨ સુધી ૩૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ ઘણો ન્યાયી અને લોકપ્રિય હતો, છતાં એને હાથે એક એવું અઘટિત કૃત્ય થયું કે જેને લઇ ગીજની વંશની પાયમાલી થઇ.

અફગાનિસ્તાનમાં આવેલા ઘોર પ્રાંતના અફગાનોને જેર કરી સુલતાન મહમૂદે તેમને ગીજનીના તાબેદાર બનાવ્યા હતા. છતાં તેના મરણ પછી તેઓ સ્વતંત્રપણે વર્તતા થયા હતા. આ ઘોર અફગાનોના સરદાર કુતુબુદ્દીન સુર સાથે સુલતાન બ્હેરામે પોતાની છોકરી પરણાવી હતી. એ છોકરીને એના ધણી તરફથી બહુ દુઃખ પડવાથી બ્હેરામે તેને પકડીને મારી નાખ્યો. આ ઉપરથી કુતુબુદ્દીનના બે ભાઇઓ સૈફુદ્દીન અને અલાઉદ્દીન ક્રોધે ભરાઇ ગીજની પર ચડી આવ્યા અને ગીજની કબજે કર્યું. બ્હેરામ નાસીને કર્માનના ડુંગરમાં ભરાયો. ગીજનીના બંદોબસ્ત માટે સૈફુદ્દીન ગીજનીમાં રહ્યો અને અલાઉદ્દીન પોતાને વતન (ફીરોજ-કોટ) પાછો ફર્યો. હવે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે બ્હેરામ બહુ લોકપ્રિય હતોઃ તેથી શિયાળામાં ગીજની અને ફીરોજકોટ વચ્ચેનો રસ્તો બરફથી બંધ થતાં જ ગીજનીવાસીઓએ બ્હેરામને મદદ કરી ફરી ગાદીએ બેસાડયો. બ્હેરામે આ વખતે કેદી સૈફુદ્દીનને મારી

આપી છોડી મેલ્યો હોત તો કદાચ બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થઈ જાત. પણ 'વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ' એ કહેવત પ્રમાણે બ્હેરામે સૈફુદ્દીનની ફજેતી કરી ને હત્યા કરાવી. અલ્લાઉદ્દીનને એ ખબર પહોચતાં જ તે ક્રોધથી રાતોચોળ બની ગયો અને ગીજની તથા ત્યાંના રાજવંશની જડ કાઢવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. બ્હેરામ પાસે ઘણાં માણસો હતાં, છતાં પણ અલ્લાઉદ્દીનની સામે લઢવાની તેની છાતી ચાલી નહિ. અલાઉદ્દીન ચડી આવતાં જ તે બીકનો માર્યો હિંદુસ્તાન ભણી નાઠો અને લાહોર પહોંચતાં પહેલાં જ થાક અને શોકથી રસ્તામાં મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૧૫૨.

૫. **ગીજનીની પાયમાલી**:—વિજયી અલાઉદ્દીન મોટી ધામધુમ સાથે ગીજનીમાં પેઠો, અને બ્હેરામ હાથમાં નહિ આવ્યાથી પોતાનો બધો જ ક્રોધ તેણે ગીજની પર ઠાલવ્યો. પૂરા ત્રણ દિવસ એણે તલવાર અને આગથી આખા શહેરમાં કેર વર્તાવ્યો. ગીજની સુલતાનોનાં વૈભવ અને સત્તાને સુચવનાર એકેએક ચીજનો એણે નાશ કરાવી નાખ્યો. એટલે સુધી કે સુલતાન મહમૂદની કબર અને બે મિનારા સિવાય બીજા બધા સુલતાનોની કબરો સુદ્ધાંને એણે ખોદાવી નાખીને અંદરના હાડકાં કુતરાને નખાવ્યાં. હાથમાં સપડાયેલા એકેએક માણસની કતલ કરી નાખવામાં આવી, વિદ્વાન અને નિરપરાધી બીબાળકો પણ બચવા પામ્યાં નહિ.

એ રીતે સુલતાન મહમૂદે શણગારેલી અને એના વંશજોએ વધારેલી ગીજની નગરી પાયમાલ થઇ ગઈ, જે પાયમાલીમાંથી ગીજની શહેર આજ પર્યંત ડોકું ઉંચું કરી શક્યું નથી. અલાઉદ્દીને એ પાયમાલી કરી ઘોર અફગાનોના જંગલી ઝનૂનનો જગતને પરિચય કરાવ્યો ! એના એવા ઘોર કૃત્ય માટે અલ્લાઉદ્દીનનું નામ ઇતિહાસમાં 'જહાનસોઝ' એટલે કે 'જગત બાળનાર' તરીકે નોંધાયું છે.

૬. **ગીજની વંશનો લોપ**:—બ્હેરામનો છોકરો ખુશરૂ લાહોરમાં રાજધાની કરી રહ્યો. પંજાબના લોકોએ એને મોટા

આનંદ સાથે વધાવી લીધો. આ બીના પણ હિંદુમુસલમાનોના દ્વેષ-રહિત સંબંધની સાબીતી ગણાય. ખુશરૂએ સેલ્જુક સુલતાનની મદદથી ગીઝની પાછું મેળવવાની કોશીશ કરી, પણ તેમાં એને યશ મળ્યો નહિ. લાહોરમાં સાત વર્ષ શાંતિથી રાજ્ય કરી તે ઇ. સ. ૧૧૬૦મા મરણ પામ્યો એના પછી એનો છોકરો ખુશરૂ મલેક લાહોરની ગાદીએ બેઠો. એની પાસેથી ઘોરી શાહ શાહબુદીને લાહોર જીતી લઇ ગીજની વંશની રહીસહી સત્તાનો અંત આણ્યો, ઇ. સ. ૧૧૮૬.

પ્રકરણ ૯ મું

બારમાં સૈકામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિ

૧. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં રજપૂત રાજ્યો:—સુલતાન મહમૂદ ગીજની પછીના ૧૫૦ વર્ષ દરમીયાન મુસલમાનો અંદરઅંદરની ફાટફુટને લીધે હિંદુસ્તાનનું નામ દઇ શક્યા નહિ એ શાંતિના અરસામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનના રજપૂત રાજ્યો ફરી ટટાર થવા પામ્યાં. જૂના ખખળી ગયેલા રાજવંશોને બદલે કાં તો નવા જોરાવર વંશો અસ્તિત્વમાં આવ્યા, કે એ જ વંશમાં નૂતન જુસ્સો પ્રગટી તે ફરી જોર પર આવ્યા. બારમા સૈકામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એવાં પાંચ રાજ્યો મુખ્ય હતાં. (૧) દિલ્હી (૨) અજમેર (૩) કનોજ (૪) ગુજરાત અને (૫) મેવાડ. એ પાંચે રાજ્યો એકબીજાથી સ્વતંત્ર હોઇ દરેકના તાબામાં અનેક માંડળિક રાજ્યો હતાં. એ પાંચેના રાજાઓ મહાભારતના વીરોને ભૂલાવે એવા બળીયા હતા. પાંચે રાજાઓ બીજાની મદદ વગર એકલે હાથે પણ સ્વદેશનું રક્ષણ કરવાની તાકાત-

ળી હતા. છતાં હિંદુઓના કમનસીબે એ પાંચે રાજાઓને પરસ્પર ર અને કુસંપ હતાં. પરદેશી શત્રુઓ સામે સ્વદેશ અને સ્વધર્મનું ણુ કરવા ખાતર તેઓ મળી ન ગયા તો ન ગયા, પણ ઉલટું તાનાં સાધન અને શક્તિ એકબીજા સાથે લડવામાં ખર્ચી નાખવાની ઠા મૂર્ખાઈ તેમણે કરી. પરિણામે હિંદુઓની સ્વતંત્રતા સલમાનોને હાથ નષ્ટ થઇ; અને તેની નામોશી એ બળીયા પણ ભિમાની રાજાઓને શિર હમેશને માટે ચોંટી.

[હવે તે વખતની રાજકીય સ્થિતિ બરાબર સમજવા માટે પણે એ પાંચ મુખ્ય રાજ્યોની હકીકત ટુંકમાં તપાસીશું.]

૨. (૧) દિલ્હી:—પંજાબનું રાજ્ય સુલતાન મહમૂદ ગીજનીએ લસા કર્યા પછી ઉત્તરમાં તુંવર રાજાઓના અમલ તળે દિલ્હીનું જ્ય જોર પર આવ્યું. તુંવર રાજાઓ પોતાને પાંડવોથી ઉતરી વેલા જણાવી સર્વોપરીપણાનો દાવો કરતા હતા. સર્વોપરીપણા ટે એમને કનોજના રાજાઓ સાથે ઝગડો ચાલ્યા જ કરતો હતો. ાં કેટલીકવાર બન્ને રાજ્યો વચ્ચે લગ્નસંબંધ પણ થતો. ઇ. સ. રમા સૈકાની અધવચમાં અનંગપાળ નામનો રાજા દિલ્હીની દીએ થયો. એ તુંવર વંશનો છેલ્લો રાજા હતો. તેના પછી લ્હીનું રાજ્ય ચોહાણોના હાથમાં ગયું. તે એવી રીતે કે:—અનંગ-ળને સંતતિમાં માત્ર બે પુત્રીઓ હતી. એમાંની એક છોકરી ણે કનોજના રાઠોડ રાજા વિજયપાળને અને બીજી અજમેરના મેશ્વર ચોહાણને દીધી હતી. વિજયપાળની સાથે પરણાવેલીને પેટ યચંદ્ર અને સોમેશ્વરની સાથે પરણાવેલીને પૃથુરાજ નામના કુંવર ા. પૃથુરાજ તેની માતા સાથે ઘણો વખત મોસાળમાં રહેતો હોવાથી નંગપાળની તેના પર બહુ મમતા જામી, અને તેને પોતાનો ગાદી-રસ ઠરાવ્યો. પછી બહુ ઘરડો થતાં પૃથુરાજને દિલ્હીની ગાદીએ ાડી તે પોતે બદ્રિકેદાર જઇ રહ્યો. આ રીતે દિલ્હી ને અજમેરનાં

રાજ્ય જોડાઇ ગયાં; પણ તેથી ચોહાણો અને રાઠોડો વચ્ચે વેરનું કારણ ઉભું થયું. ઘોરી રાજ્યના ઉદય વખતે દિલ્હીની ગાદીએ આ પૃથુરાજ હતો. એને કનોજ ને ગુજરાતના રાજાઓ જોડે હાડવેર હતું.

૩. (૨) અજમેરઃ—અજમેરના પ્રખ્યાત વિશળદેવ ચોહાણ પછી કેટલીક પેઢીએ સોમેશ્વર નામનો રાજા થયો. એ બહુ બહાદુર અને બળવાન હતો. એણે દિલ્હીના અનંગપાળને રાઠોડો સામે કરેલી મદદના બદલામાં અનંગપાળે તેને પોતાની કુંવરી પરણાવી હતી. એ કુંવરીથી સોમેશ્વરને પૃથુરાજ નામનો કુંવર થયો.

એ પૃથુરાજને અનંગપાળે દિલ્હીનું રાજ્ય આપ્યાથી દિલ્હી અને અજમેરનાં રાજ્ય જોડાઇ ગયાં અને ચોહાણો બહુ બળવાન થયા. ગુજરાતના રાજા ભોળા ભીમદેવે સોમેશ્વરને મારી નાખ્યાથી પૃથુરાજને ભીમ સાથે વેર બંધાયું.

૪. (૩) ગુજરાતઃ—મહમૂદ ગીજનીના સમકાલીન ભીમ બાણાવળી પછી ગુજરાતની ગાદીએ કરણ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ નામના પરાક્રમી રાજા થયા. છેલ્લા બે રાજાના વખતમાં તો ગુજરાતનું રાજ્ય બહુ બળવાન થઈ તેની હદ ગુજરાતની બહાર ઘણે લાંબે લગી ફેલાઇ હતી. કુમારપાળ પછી અજયપાળ અને બાળ મૂળરાજ નામના રાજા થયા. આ બાળ મૂળરાજના અમલમાં શાહબુદ્દીન ગુજરાત પર ચડી આવ્યો હતો, પણ બાળ મૂળરાજના કાકા ભીમદેવે તેને હરાવીને નસાડચો હતો. તે પછી ઇ. સ. ૧૧૭૯માં બાળ મૂળરાજ શીતળાથી મરણ પામતાં તેનો કાકો ભીમદેવ ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો. એ ભીમદેવ બહુ બળવાન અને શૂરો હતો, છતાં તે ઉતાવળીઓ અને અવિચારી હોવાથી લોકો તેને ભોળો ભીમ કહેતા. એણે નજીવા કારણસર ચોહાણો સાથે વેર ઉભું કર્યું. આબુનું રાજ્ય ગુજરાતનું માંડળિક હતું. ત્યાંના રાજા જેતસી પરમારને ઇચ્છનકુમારી નામની એક ખુબસુરત કન્યા હતી. તેનો વિવાહ

જેતસીએ પૃથુરાજ સાથે કરેલો હતો, છતાં ભીમદેવે તેનું માગું કરી તેને બળાત્કારે પરણવાની તૈયારી કરી. આથી જેતસીએ ડરીને તે કન્યાને પૃથુરાજ સાથે અજમેર મોકલી દીધી. તે પર ક્રોધે ભરાઇ ભીમદેવે આબુ પર ચડાઇ કરી પરમારોને નમાવ્યા, અને પછી અજમેર પર ચડી સોમેશ્વરને માર્યો. આથી પૃથુરાજ અને ભીમદેવ વચ્ચે એવું હાડવેર બંધાયું કે જેને પરિણામે બન્ને પાયમાલ થયા. પૃથુરાજે બાપનું વેર વાળવા ગુજરાત પર સ્વારી કરી ભીમદેવને હરાવીને નસાડયો. એ રીતે શૂરા પણ ભોળા ભીમદેવે મિથ્યાભિમાન અને જીદથી પોતાની સર્વ શક્તિ ચોહાણો સાથે લડવામાં વાપરી નાખી. પરિણામે તે એટલો બધો નબળો પડી ગયો કે જે શાહબુદ્દીનને એણે રાજા થતાં પહેલાં હરાવ્યો હતો તે શાહબુદ્દીનના એક સરદાર (કુતુબુદ્દીન) ને હાથે હારીને તેને નાસી જવું પડયું. તે પછી એણે ગુજરાતનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું, તોપણ એના મરણ પછી તરત જ તે બીજા વંશના હાથમાં જતું રહ્યું.

૫. (૪) કનોજઃ—પાલ રાજાઓ નબળા પડતાં કનોજનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૧મા સૈકામાં ગહરવાર રજપૂતોના હાથમાં આવ્યું હતું. એ ગહરવાર રજપૂતો બળવાન થઇ બારમા સૈકામાં રાઠોડ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા હતા. આ રાઠોડ રાજાઓને દિલ્હીના તુંવરો સાથે સર્વોપરીપણા માટે વારંવાર લડાઇઓ થયા કરતી હતી. છતાં એમની વચ્ચે કોઇ કોઇ વાર લગ્નસંબંધ પણ થતો. રાઠોડ રાજા વિજયપાળ અનંગપાળ તુંવરની કુંવરી સાથે પરણ્યો હતો અને તેનાથી એને જયચંદ્ર નામનો કુંવર થયો હતો. આ જયચંદ્ર અને પૃથુરાજ બન્ને અનંગપાળના દોહિત્ર થતા હતા. છતાં અનંગપાળે દિલ્હીનું રાજ્ય એકલા પૃથુરાજને આપ્યાથી જયચંદ્ર અને પૃથુરાજ વચ્ચે વેર બંધાયું. તેવામાં વળી પૃથુરાજે જયચંદ્રે આરંભેલા રાજસૂય યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરી તેની કુંવરી સંયુક્તાનું હરણ કર્યાથી તે વેરમાં વધારો થયો. જયચંદ્રનું લશ્કર બહુ મોટું હોઇ તે

'હળપાંગળા' ને નામે ઓળખાતો. તથાપ પરાક્રમી પૃથુરાજની આગળ તેનું કંઇ નહિ ચાલ્યાથી છેવટે તેણે શાહબુદ્દીન ઘોરીને પૃથુરાજના નાશ માટે ઉશ્કેર્યો. પરિણામે પૃથુરાજના નાશ સાથે હિંદુઓની સ્વતંત્રતા પણ નાશ પામી અને જયચંદ્રને માથે 'દેશદ્રોહી અને ધર્મદ્રોહી'નું કાળું કલંક ચડયું. પૃથુરાજના નાશ પછી બીજે જ વર્ષે જયચંદ્ર અને તેના રાજ્યનો પણ મુસલમાનોને હાથે નાશ થયો.

૬. (૫) મેવાડઃ—ઘોરી રાજ્યના ઉદય વખતે મેવાડની ગાદી પર પ્રખ્યાત સમરસિંહ રાવળ હતો. પૃથુરાજને બીજા બધા રાજાઓ સાથે કંઈ ને કંઇ કારણસર વેર હતું, પણ સમરસિંહ સાથે તેને સારો બનાવ હતો. પૃથુરાજની બેન પૃથાનું લગ્ન સમરસિંહ સાથે કરેલું હોવાથી તેઓ અડીના સગા થતા હતા, એટલું જ નહિ પણ બન્ને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રિસંબંધ પણ હતો. સમરસિંહ રાવળ બહાદુર અને રણકુશળ હોવા ઉપરાંત વ્યૂહરચના અને રાજ્યનીતિમાં અત્યંત પ્રવીણ હતો. તે માથે જટા તથા શરીરે ભસ્મ ધારણ કરી યોગીન્દ્રને વેશે રહેતો. પૃથુરાજને એની જબરી ઓથ હતી. મુસલમાનો સાથેની લડાઇઓમાં બીજા રાજાઓ જ્યારે ત્રાહિતની પેઠે જોઈ રહ્યા ત્યારે સમરસિંહે પૃથુરાજને બધી વખતે મદદ કરી હતી. શાહબુદ્દીન સાથેના છેલ્લા યુદ્ધ વખતે પણ તે પોતાના પાટવી કુમાર કલ્યાણસિંહ અને ૧૩૦૦૦ શૂરા સીસોદીઆ સાથે પૃથુરાજની કુમકે ગયો હતો. એ યુદ્ધમાં તે તથા કુંવર કલ્યાણ પોતાના બહાદુર સાથીઓ સાથે પરાક્રમ કરતાં કામ આવી ગયા.

૭. બંગાળાઃ—ઉપલાં પાંચ રાજ્યો ઉપરાંત બંગાળાનું રાજ્ય પણ કાયમ હતું. ત્યાં પાલ રાજાઓ નબળા પડતાં સેન રાજાઓનો અમલ જામ્યો હતો. એ સેન રાજાઓની રાજ્યધાની નવદ્વીપ અથવા નદીઆમાં હોઇ ઘોરી રાજ્યના ઉદય વખતે લક્ષ્મણસેન નામનો વૃદ્ધ રાજા ગાદી પર હતો.

૮. **પૃથુરાજ ચહુઆણ**:—એ દિલ્હીનો છેલ્લો હિંદુ સમ્રાટ હતો. એનાં બાહુબળ અને પરાક્રમ અદ્દભુત હતાં. એ શબ્દવેધી બાણ મારી શકતો. એનું ધનુષ્ય એવું ભારે હતું કે બીજા કોઈથી તે ઉપડી શકતું નહિ. એના કાંડાંમાં એટલી તાકાત હતી કે બીજા કોઈનું ધનુષ્ય એનું જોર જીરવી શકતું નહિ. શૌર્ય, પ્રેમ શરણાગત ધર્મ, નારીસન્માન, હુંપદ, ઇર્ષ્યા, ભોળપણ ઇત્યાદિ રજપૂતોના તમામ ગુણદોષ એનામાં હતા. જાણે કેમ રજપૂતોના સઘળા ગુણ-દોષની એ સાક્ષાત પ્રતિમા ન હોય! એના દરબારમાં એના જેવા જ શૂરવીર ૬૪ પટાવતો હતા. તેમની મદદથી એણે ઘોરીશાહને અનેક વાર હરાવી જવા દીધો હતો, ભોળા ભીમને હરાવી બાપનું વેર વાળ્યું હતું, મહોબાના પરમાલ રાજાને માર્યો હતો, તથા સંયુક્તાનું હરણ કરી જયચંદ્રનું માન મોડયું હતું. આમ કરવામાં બીજા રાજાઓ સાથે એને વેર બંધાયાં તેની એણે પરવા કરી નહિ. આ માંહોમાંહેના જીવલેણ યુદ્ધોમાં એના ઘણાખરા પટાવતો અને કસાયલા યોદ્ધાઓ નાશ પામ્યા, અને એ નબળો પડયો. અધુરામા પૂરૂં સંયુક્તાના પ્રેમમાં મસ્ત થતાં રાજકાજમાં પણ એનું દુર્લક્ષ થયું. વળી એને હાથે કેટલાંક અવિચારી કૃત્યો પણ થવા પામ્યાં. કૈમાષ જેવા બાહોશ પ્રધાનને એણે અવિચારથી વીંધી નાખ્યો, ચામુંડ જેવા પ્રતાપી પટાવતને તેના વેરીઓની ભંભેરણી પરથી વગર વિચાર્યે કેદમાં પૂર્યો અને હાહુલીરાયને દુભવી શત્રુ પાસે જવા ઉશ્કેર્યો. પૃથુરાજ જેવા પરાક્રમી પુરુષને હાથે આવાં અવિચારી કૃત્યો થયાં તથા ખોટા હુંપદમાં તણાઈ સંઘબળની ઉપેક્ષા થઇ, એ ખરેખર બહુ ખેદની વાત છે.

શાહબુદ્દીન આવી કોઇ તક માટે ટાંપી જ બેઠો હતો. તે પૃથુરાજની નબળાઇનો લાભ લેવા કેમ ચૂકે? લાગલો તે મોટી ફોજ સાથે ચડી આવ્યો. પૃથુરાજ બહાદુરીથી લડયા છતાં હાર્યો અને કેદ

પકડાયો. પૃથુરાજે સાત સાત વાર છોડી દીધેલા શાહબુદ્દીને આટલી એક વાર પણ તેને ન છોડતાં ઠેર માર્યો.

એ રીતે દિલ્હીનો છેલ્લો હિંદુસમ્રાટ હોલવાતા દીવાની માફક પોતાના શૌર્યતેજના ઝબકારાથી જગતને આંજી નાખી ગુલ થઇ ગયો. હિંદુઓનો સ્વાતંત્ર્યસૂર્ય અસ્ત થવામાં પૃથુરાજની જવાબદારી બીજાઓના જેટલી જ છે. તથાપિ એના પ્રેમશૌર્યને લીધે પૃથુરાજનું નામ હિંદુઓને આજ પણ બહુ વ્હાલું લાગે છે. એના માનીતા મિત્ર અને દશોદી ચંદ કવિએ 'પૃથુરાજ રાસો' નામનો મહાભારત જેવડો મોટો ગ્રંથ લખી એની કીર્તિ અમર કરી છે.*

૯. **મુસલમાનો હિંદુઓ પર કેમ ફાવ્યા?**:—અંગબળ, શૌર્ય કે હિંમતમાં તે વખતના રજપૂતો મુસલમાનો કરતાં કોઇ રીતે ઉતરતા નહોતા. છતાં મુસલમાનો હિંદુઓ પર કેમ ફાવી ગયા તે જાણવું જરૂરતું છે. અલબત, રજપૂત રાજાઓનો માંહોમાંહેનો કુસંપ અને પરસ્પર દ્વેષભાવ એ હિંદુઓની પડતીનું મુખ્ય અને દેખીતું કારણ છે; છતાં એ સિવાય બીજાં પણ કેટલાંક કારણો છે તે નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) હિંદુઓની વર્ણવ્યવસ્થા પ્રમાણે યુદ્ધનો ભાર એકલા ક્ષત્રિઓને માથે પડેલો હોઇ બીજી વર્ણના લોકો યુદ્ધકળાથી કેવળ અજ્ઞાન રહેતા. આથી કરી મુસલમાનો સાથેના ઉપરાછાપરી યુદ્ધોમાં રજપૂત યોદ્ધાઓ માર્યા જતાં તેમની જગા બીજી વર્ણેથી પૂરાઇ નહિ. પરિણામે હિંદુ યોદ્ધાઓ સંખ્યાબળમાં પાછા પડયા.

(૨) દેશાભિમાનની ખામી. હિંદ દેશ એક હોઇ તેમાં આવેલાં જુદાં જુદાં રાજ્યો તે એક જ દેશનાં અંગ માત્ર છે, તેમાંના એકને ધોકો પહોંચતાં બીજાને પણ પહોંચવાનો જ—એ ભાવનાની ખામીને લીધે તેઓ એકત્ર થતા અટક્યા.

---

* વધુ માહિતી માટે 'પૃથુરાજ ચહુઆણ' 'પૃથુરાજ અને સંયુક્તા' તથા 'પૃથુરાજ રાસો' નામના ગ્રંથો વાંચવા ભલામણ છે.

(૩) વંશપરંપરાનો વૈરભાવ એ પણ રજપૂતોની પડતીનું એક કારણ છે. આવું વંશપરંપરાનું વેર પેઢી દર પેઢી ચાલુ રાખવામાં રજપૂતો એક પ્રકારનું અભિમાન સમજતા. એમની એ વૃત્તિએ તેમને ધર્મને નામે પણ એકત્ર થતા અટકાવ્યા.

(૪) રજપૂતોની પુરાણપ્રિયવૃત્તિ એટલે કે જૂનું એટલું સારૂં એવી માન્યતાને લીધે પણ રજપૂતોને સ્હેવું પડયું. એમની પ્રાચીન યુદ્ધપદ્ધતિ અને ધર્મયુદ્ધની ભાવના માહોમાંહેના યુદ્ધમાં ગમે તેટલી સારી અને ઉમદા હશે, પણ શત્રુઓની નવીન રીતોને પહોંચી વળે તેવા જમાનાને યોગ્ય સુધારા તેમણે ન કર્યાથી પણ તેમને ઘણું નુકસાન થયું. રજપૂતોના ભોળપણ અને વિશ્વાસુ સ્વભાવનો લાભ લઈ અનેક વાર મુસલમાનોએ તેમને છેતર્યા છે.

(૫) મુસલમાનોના પ્રમાણમાં રજપૂતોની લશ્કરી તાલીમ તથા હથિયાર પણ ઉતરતાં હતાં.

વળી, (૬) શત્રુઓની હીલચાલ પર દેખરેખ રાખવાની રજપૂત રાજાઓની બેદરકારીએ પણ તેમની પડતીમાં જેવો તેવો ભાગ ભજવ્યો નથી. શત્રુ કૂચ પર કૂચ કરતો છેક રાજધાની ઉપર આવી છાપો મારે ત્યાં સુધી તેના આવવાની ખબર ન પડે એ જેવી તેવી બેદરકારી ન કહેવાય !* જાસુસીખાતું એ તો રાજ્યરક્ષણનું એક અંગ મનાયું છે.

* મહમૂદ ગીજનીની સ્વારીઓ વખતે આવા બનાવ બનેલા. પણ તે કદાચ રજપૂતોની ધર્મયુદ્ધની ભાવનાને લીધે પણ હોય. ધર્મયુદ્ધની ભાવનાવાળા રજપૂતોને મુસલમાનોનો એ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. શત્રુને ચેતવણી આપ્યા વગર તેના પર છાપો મારવાની રીત ધર્મયુદ્ધની ભાવનાથી વિરુદ્ધ હોવાથી રજપૂતોમાં સામાન્ય રીતે તે પ્રચલિત નહોતી; તેથી સંભવે છે કે તેમને ખાસ જાસુસી ખાતું રાખવાની જરૂર ન પડી હોય બાકી મહમૂદના અચાનક છાપાથી નાઠેલા રાજાઓ બાયલા કે બીકણ હતા એમ નથી. તૈયારી કરવાનો વખત મળ્યા પછી મુસલમાનોને મારી હઠાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં તેમણે કચાશ કરી નહોતી. દાખલા તરીકે વિજયપાળ, વિશળદેવ, ભીમદેવ.

આ બધા દોષો છતાં પણ જો તે વખતનાં રજપૂત રાજ્યો સંપથી વર્ત્યાં હોત—અરે ! પરસ્પર લડયા વગર જો તટસ્થ રહ્યાં હોત તો એકલો પૃથુરાજ જ મુસલમાનોને ખાળી શક્યો હોત. તો પછી જે ઘોરી શાહે પ્રથમ ગુજરાત પર ચડાઇ કરી ત્યારે ભીમદેવનો, અજમેર પર ચડયો ત્યારે સોમેશ્વરનો અને કેટલીયે વાર પૃથુરાજનો માર ખાઇ પીઠ બતાવી હતી, તે ઘોરી શાહ રજપૂતોના એકત્ર બળ આગળ તો ફાવત જ ક્યાંથી ?

૧૦. રજપૂતોની પડતી પરથી મળતો બોધઃ—રજપૂતોની પડતીનો આ ઇતિહાસ આપણને શીખવાડે છે કે સ્વદેશના સામાન્ય હિતને પ્રસંગે ખાનગી વેર ઝેરને કોરાણે મુકી દઇને એકસંપથી વર્તવું જોઇયે. રજપૂતો તેમ કરવાનું ચૂક્યા, તેથી હિંદુઓની સ્વતંત્રતા પર છીણી મુકાઇ. દેશના સામાન્ય શત્રુની સામે જેઓ એમ કરવાનું ચૂકે તેમની રજપૂતોના જેવી વલે થાય !

(હિંદનો એ પછીનો ઇતિહાસ પણ એ જ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. રજપૂત પર જેમ તુર્ક ફાવ્યા તેમ તુર્ક પર અફગાન, અફગાન પર મોગલો, મોગલો પર મરાઠા, અને બધાયના પર પરદ્વીપવાસી અંગ્રેજો ફાવ્યા છે તે પરસ્પર કુસંપને લીધે જ. કુસંપને લીધે લદાયલી પરતંત્રતાની બેડી સંપની કાનસથી જ તૂટે.)

પ્રકરણ ૧૦ મું

ઘોરી વંશ

૧. ઘોરી વંશનો ઉદય:—ગીજનીની દુર્દશા કરી અલાઉદ્દીન ફ઼ેરોજકોટ પાછો ફર્યો. ત્યાં તે એશઆરામમાં મશ્ગુલ થયો હતો, તેવામાં સેલ્જુક સુલતાન સંજરે ગીજની રાજ્ય પર ચડાઈ કરીને અલાઉદ્દીનને કેદ પકડયો. પણ અલાઉદ્દીને થોડા વખતમાં જ સંજરના મનનું સમાધાન કરીને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. ઇ. સ. ૧૧૫૬માં અલાઉદ્દીનનું મૃત્યુ થતાં તેનો છોકરો સૈફુદ્દીન ગાદીએ બેઠો. પણ ઇ. સ. ૧૧૫૭માં તેનું ખુન થતાં અલાઉદ્દીનના બે ભત્રીજા નામે ગ્યાસુદ્દીન અને શાહબુદ્દીન એકત્ર રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. બે રાજાઓએ હળીમળીને એકમતે રાજ્યકારભાર ચલાવ્યાનો મુસલમાની ઇતિહાસમાં આ એક જ દાખલો છે. રાજ્યના પશ્ચિમ તરફના મૂલક પર ગ્યાસુદ્દીન ધ્યાન આપતો અને પૂર્વ ભાગનો કારભાર શાહબુદ્દીન કરતો. કેટલાક એમ પણ માને છે કે રાજા તો એકલો ગ્યાસુદ્દીન જ હતો, શાહબુદ્દીન તો માત્ર તેના મદદનીશ તરીકે પૂર્વનો વહિવટ કરતો. ગમે તેમ હોય, પણ એ બે ઘોરી ભાઇઓની કારકીર્દીમાં ઘોરી રાજ્યની સારી જમાવટ થઇ, એ વાત નિર્વિવાદ. ગ્યાસુદ્દીન ઇ. સ. ૧૨૦૨માં મરણ પામતાં કુલ ઘોરી સામ્રાજ્યનો શાહબુદ્દીન માલિક થયો. ઇતિહાસમાં એ મહમદ ઘોરીને નામે પણ ઓળખાય છે.

૨. શાહબુદ્દીનની આરંભની સ્વારીઓ:—અફગાનિસ્તાનનો પાકો બંદોબસ્ત કર્યા પછી શાહબુદ્દીને હિંદુસ્તાન ભણી લક્ષ દોડાવ્યું. મહમૂદ ગીજનીની માફક એણે પણ લાગલાગટ ત્રીસ વર્ષ લગી હિંદુસ્તાનમાં ધાંધલ મચાવ્યું. એની નવ સ્વારીઓ પ્રસિદ્ધ છે.

સૌથી પ્રથમ તેણે ઈ. સ. ૧૧૭૫-૭૬ માં મુલતાન પર ચડી આવી જીત્યું, અને ત્યાંથી સિંધુ અને પાંચ નદીઓના સંગમ પર આવેલા

ઉચા નામના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલીને લીધો ત્યાંની રાણીએ પોતાની પુત્રીનું લગ્ન તેના મૂળ ધણીને મારી નાખીને શાહબુદ્દીન સાથે કર્યું. શાહબુદ્દીન પોતાની આ નવીન પત્નીને લઇને પાછો ફર્યો.

બીજી સ્વારી તેણે ઇ. સ. ૧૧૭૮માં ગુજરાત પર કરી. પણ તેમાં બાળ મૂળરાજના કાકા ભીમદેવે તેને હરાવી નસાડયો. અજમેર આગળ પણ એને સોમેશ્વરનો માર ખાઇ પાછા હઠવું પડયું.

ત્રીજી સ્વારી એણે ઇ. સ. ૧૧૭૯માં ગીજની વંશના છેલ્લા સુલતાન મલેક ખુશરૂ પર કરી. પેશાવર કબજે કરી શાહબુદ્દીન આગળ વધ્યો, એટલે મલેક ખુશરૂ ખંડણી આપવાનું કબૂલ કરી તાબે થયો. શાહબુદ્દીન ખુશરૂના છોકરાને જામીન તરીકે લઇ પાછો ફર્યો.

ચોથી સ્વારીમાં શાહબુદ્દીને સિંધ પ્રાંતને સમુદ્ર કિનારા પર્યંત લૂંટયો તથા દેવળ બંદર સુધીનો આખો મૂલક તાબે કર્યો, ઇ. સ. ૧૧૮૨.

પાંચમી સ્વારી એણે ઇ. સ. ૧૧૮૪માં પંજાબ પર કરી લાહોર સુધીનો મૂલક ઉજ્જડ કર્યો તથા શિયાળકોટને કિલ્લેબંદી કરીને પાછો ફર્યો.

૩. છઠ્ઠી સ્વારી—પંજાબનું ખાલસા થવું:—ખંડણી આપવાની શરત બરાબર પાળ્યા છતાં શાહબુદ્દીને લાહોર સુધીનો મૂલક લૂંટી ઉજ્જડ કર્યાથી મલેક ખુશરૂને પોતાના રાજ્ય માટે ધાસ્તી પેઠી. છેવટનો પ્રયત્ન કરી જોવાના નિશ્ચયથી મલેકે ગક્કર નામના પહાડી લોકોની મદદથી શાહબુદ્દીને નવીન બાંધેલા શિયાળકોટના કિલ્લાને કબજે કર્યો, એટલે શાહબુદ્દીન તેને સજા કરવા ચડી આવ્યો. ગક્કરોની મદદથી મલેક બારે જોરમાં હતો. સામે મોઢે લડીને જીત મેળવવાનું અસંભવિત લાગ્યાથી શાહબુદ્દીને કપટકળાનો આશ્રય લીધો. તેણે જાહેર કર્યું કે પોતાના રાજ્યની પશ્ચિમ સરહદ પર શત્રુ ચડી આવતા હોવાથી તેમને અટકાવવા પોતાને ખુરાસાન જવાની જરૂર છે, અને તેથી તે મલેક સાથે સલાહ કરવા માગે છે. વળી એ વાતની ખાત્રી થાય એટલા સારૂ એણે મલેકના છોકરાને જામીન દાખલ પોતાને કબજે રાખ્યો હતો તેને છોડી દીધો. મલેક ભૂલાવામાં પડયો. શાહબુદ્દીનની સઘળી વાત સાચી સમજીને તે ગાફેલપણે પોતાના પુત્રને મળવા ધસ્યો. એટલે મલેકની અસાવધતાનો લાભ લઇ તથા ખરી વાત ફુટી ન જાય તેવી સાવચેતી રાખી શાહબુદ્દીન

માડફેટ રસ્તે મલેક અને તેની રાજધાનીની વચ્ચે આવી ઉભો રહ્યો, અને તેને શરણે આવવાની ફરજ પાડી. મલેક તાબે થતાં તેને તથા તેના છોકરાને કેદ કરી શાહબુદ્દીને ફિરોજકોટ મોકલી આપ્યા. ત્યાં આગળ થોડા દિવસની કેદ પછી તેમનો શિરચ્છેદ થયો. આણી તરફ શાહબુદ્દીને પંજાબ ખાલસા કરી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો, ઇ. સ. ૧૧૮૬.

૪. સાતમી સ્વારી:—પૃથુરાજને હાથે શાહબુદ્દીનની હાર—પંજાબના મુસલમાની રાજ્યનો અંત આણ્યા પછી શાહબુદ્દીને દિલ્હી લેવા તકાસ્યું. તે ધારણાથી તે ઇ. સ. ૧૧૯૧માં ફોજ સાથે ચડી આવ્યો. આણી તરફ પૃથુરાજ પણ તેના બનેવી સમરસિંહ સાથે મુસલમાનોને રોકવા નીકળ્યો. પાણીપતની નજીકમાં નારાયણ ગામ આગળ હિંદુ મુસલમાનોનાં સૈન્ય સામસામાં થયાં. તેમાં હિંદુઓની કુશળ વ્યૂહરચનાથી શાહબુદ્દીન હાર્યો અને કેદ પકડાયો. તેનું લશ્કર નાસી ગયું. તેની પુંઠે રજપૂતોએ ૪૦ માઇલ સુધી પડી તેનો ઘાણ કાઢયો. શાહબુદ્દીનને થોડા દિવસ કેદમાં રાખ્યા પછી ૮૦૦૦ ઘોડાનો દંડ લઇને પૃથુરાજે છોડી મેલ્યો. ફારસી ઇતિહાસકારો આ યુદ્ધમાં શાહબુદ્દીન ઘોરી પૃથુરાજને હાથે કેદ પકડાયાનું કબૂલ કરતા નથી. પણ ચંદ કવિના રાસામાં એ વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે; એટલું જ નહિ પણ એ પહેલાં પણ શાહબુદ્દીન પૃથુરાજને હાથે ૭ વાર હારી કેદ પકડાયો હતો. અને એ છયે વાર પૃથુરાજે તેને જીવતદાન આપી છોડી મેલ્યો હતો.

૫. આઠમી સ્વારી—પૃથુરાજની હાર અને કતલ:—પૃથુરાજની કેદમાંથી છૂટતાં જ શાહબુદ્દીન સીધો ગીજની ગયો. ત્યાં બહારથી તો તે ખુશખુશાલીમાં રહી હિંદુસ્તાન માટે જાણે પોતાને કંઇજ પરવા ન હોય એમ દેખાડવા લાગ્યો. પણ અંદરખાનેથી તો તે ધુંધવાઇ રહ્યો હતો. તેણે એક વાર પોતાના વજીરને કહ્યું હતું કે 'રાત્રે મને નિરાંતે ઉંઘ આવતી નથી. મારા મન પર નિશદિન ફિકર અને ચિંતાનો બોજો રહ્યા કરે છે.” આ પરાજયનું વેર વાળવા

તે યોગ્ય તકની રાહ જોતો હતો. તેવામાં પૃથુરાજથી દુભાયલો હાહુલીરાય તેને આવી મળ્યો. તેને મોઢેથી પૃથુરાજની નબળાઇ અને બેદરકારીની વાત જાણી લઇ તેણે પોતાની આગલી હારનું વેર વાળવાની તૈયારી કરી; ને ૧૨૦૦૦૦ માણુસનું જબરૂં અને ઝનૂની લશ્કર જમાવી ઈ. સ. ૧૧૯૩ માં તે ફરી વાર પૃથુરાજ પર ચડયો.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે પૃથુરાજ આ વખતે સંયુક્તાના પ્રેમમાં ચકચૂર થઇ બેદરકાર બન્યો હતો. પરંતુ શત્રુનું નામ સાંભળતાં જ તે ટટાર થયો. સંયુક્તાએ પણ પોતાને હાથે તેને હથીયાર સજાવી તેનો ઉત્સાહ વધાર્યો. બની શકે તેટલી ફોજ જમાવી તથા ચંદની સલાહથી ચામુંડરાયને કેદમાંથી છોડી તે શત્રુઓ સામે આગળ વધ્યો. સમરસિંહ રાવળ આ વખતે પણ પોતાના પાટવી કુંવર કલ્યાણસિંહ અને ૧૩૦૦૦ સીસોદીઆ શૂરવીરોની સાથે પૃથુરાજની કુમકે આવ્યો હતો. થાણેશ્વર આગળ હિંદુ મુસલમાનોનાં લશ્કર છાવણી નાખીને પડયાં. સમરસિંહની સલાહથી પૃથુરાજે શાહબુદ્દીનને કહાવ્યું કે "તમને હારીને ગયાને બે વર્ષ તો થયાં નથી, હજી તમારા અંગ પરના જખમો પૂરા રૂઝાયા પણ નહિ હોય; એટલામાં વળી ક્યાં મોત માગવા આવ્યા છો? હજી પણ સમજીને પાછા ફરશો તો અમે તમને નિર્વિઘ્ને જવા દઇશું." શાહબુદ્દીને રજપૂતોની ઉદારતા બતાવનારા આ સંદેશાનો લાભ લઇ તેમને છેતર્યા. તે જાણતો હતો કે રજપૂતો બહાદુર પણ પ્રામાણિક અને વિશ્વાસુ છે. તેથી તેણે કહાવ્યું કે "હું તો મારા ભાઇનો સરદાર છું, તેના હુકમ પ્રમાણે ચાલું છું. પાછા ફરવા માટે આજે હું તેને પૂછાવું છું. તેનો હુકમ આવશે તે પ્રમાણે કરીશ." આ ઉપરથી રજપૂતો સમજ્યા કે શાહબુદ્દીન લડવાથી ડરે છે; તેના ભાઇને હુકમ આવતાં તે જરૂર પાછો જશે. મુસલમાનોને પોતાના જેવા પ્રામાણિક માની રજપૂતો ગાફેલ બન્યા. મુસલમાનોની હીલચાલ પર બાતમી રાખવા જેટલી પણ અગમચેતી તેમણે વાપરી નહિ. એટલે

એક દિવસે રાત્રે શાહબુદ્દીને અચાનક છાપો મારી નચિંતે ઉંઘતા રજપૂત સૈન્યનો ઘણો ઘાણ કાઢી નાખ્યો. છતાં પણ છાવણીના બીજા ભાગના રજપૂતો થોડી વારમાં તૈયાર થઇ વ્યૂહબંધ મુસલમાનો પર ધસી આવ્યા. શાહબુદ્દીને તેમના વ્યૂહને ભેદવા ઘણીએ મહેનત કરી, પણ રજપૂતોનો અડગ વ્યૂહ કોઇ પણ રીતે ભેદી નહિ શકાયાથી તેણે એક યુક્તિ અજમાવી. જાણે રજપૂતોનો માર સહન નહિ થયાથી પોતે નાસી જતો ન હોય, એવો એણે ડોળ કર્યો. પણ તે સાથે એણે ખાસ સાવચેતી રાખી હતી કે તેના લશ્કરમાં મુદ્દલ ભંગાણ ન પડે. આણી તરફ રજપૂતોએ મુસલમાનોને નાસતા જોઇ માની લીધું કે તેઓ ખરેખરા હારીને નાસે છે. એટલે તેમણે તેમની પૂંઠ પકડી. પણ તેમ કરવા જતાં તેમની વ્યૂહરચનાનો ભંગ થયો. રજપૂતોને બરાબર વિખરાઇ ગયેલા જોતાં જ, શાહબુદ્દીને પોતાના લશ્કરને એકાએક થોભાવ્યું, અને ૧૨૦૦૦ ચુનંદા સ્વારો સાથે તે રજપૂતો પર તૂટી પડ્યો. મુસલમાનોના આ વ્યવસ્થિત મારા આગળ વિખરાયલા રજપૂતો ટકી શક્યા નહિ. તેમના ઘણા માણસો કપાઇ ગયા, અને પૃથુરાજ જીવતો કેદ પકડાતાં શાહબુદ્દીને તેની કતલ કરાવી.*

---

* પૃથુરાજના મૃત્યુ વિષે રાસામાં જુદી હકીકત મળી આવે છે. એમાં લખ્યા પ્રમાણે તો "પૃથુરાજને તુરત કતલ ન કરતાં શાહબુદ્દીન તેને આંધળો કરી પોતાની સાથે ગીઝની લઇ ગયો હતો. ત્યાં એના હાથપગમાં ૫૦ મણની બેડી નાખી તેને કેદમાં નાખ્યો હતો. તે પછી કેટલેક દહાડે ચંદ બારોટ કે જે યુદ્ધની શરૂઆતમાં માતાના દેવળમાં કેદ પકડાઇ રહ્યો હતો, તે ગીઝની ગયો અને શાહબુદ્દીનને ખુશ કરી તેણે પૃથુરાજની પાસે 'શબ્દવેધ' નો તમાસો કરાવવાની ગોઠવણ કરી. શાહબુદ્દીન પોતાની આગળ સાત લોખંડના તવા બંધાવી ઉંચે આસને બેસે અને પછી ત્યાંથી જે તવા પર તે કાંકરી મારે તેનો અવાજ સાંભળી પૃથુરાજ તે તવાને વીંધે એવું કરાવ્યું હતું. આ વખતે પૃથુરાજને જેટલાં ધનુષ્ય આપવામાં આવ્યાં તે બધાંય પણછ ચડાવતાં ચડાવતાંમાં જ તૂટી ગયાં.

૬. ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના:— થાણેશ્વરની જીતથી જો કે દિલ્હી તો એકદમ શાહબુદ્દીનના હાથમાં આવ્યું નહિ, તોપણ અજમેર તે સહેલાઇથી લઇ શક્યો. અજમેરમાં પેસી ત્યાંના નિરપરાધી લોકોની તેણે કતલ કરી તથા દેવળો તોડીને મસીદો બનાવી. તે પછી પોતાની પસંદગીના એક શખ્સને અજમેરની ગાદીએ પોતાના ખંડીઆ તરીકે બેસાડી શાહબુદ્દીન પુષ્કળ લૂંટ સાથે પોતાને દેશ પાછો ફર્યો. જતી વખતે તે જીતાયલા મૂલકના બંદોબસ્ત સારૂ તથા ભરતખંડની અધુરી રહેલી જીત પૂરી કરવા

આખરે જ્યારે પૃથુરાજનું પોતાનું ધનુષ્ય લાવી આપવામાં આવ્યું ત્યારે કામ ચાલ્યું. પૃથુરાજ કમાન ખેંચી તૈયાર થયો એટલે ચંદ બારોટે નીચેનો દુહો લલકારી શાહ અને પૃથુરાજની વચ્ચેનું અંતર જણાવી દીધું.

चार वंस चोवीस गज, अंगुल अष्ट प्रमान ।
इतने पैं सुलतान है, मत चूके चहुआन ॥

પછી ઠરાવ પ્રમાણે શાહબુદ્દીને કાંકરી મારતાં જ પૃથુરાજે ઉપલું અંતર લક્ષમાં લઇ તીર છોડ્યું. તે તવાને વીંધી શાહને વાગ્યું ને શાહ સિંહાસન પરથી ગબડી પડ્યો. પૃથુરાજ અને ચંદે કટારથી એકબીજાના પ્રાણ લીધા." રાસાની આ હકીકત પરથી તો પૃથુરાજ, ચંદ અને શાહબુદ્દીનનાં મૃત્યુ એકી સમયે એક જ ઠેકાણે થયાનું માલમ પડે છે. પણ ફારસી ગ્રંથોમાં એ બાબતનો બીલકુલ ઉલ્લેખ નાહ હોવાથી તથા શાહબુદ્દીન તે પછી કેટલેક વર્ષે ગક્કરોને હાથે માર્યો ગયો હતો, એ વાતનો સબળ પૂરાવો હોવાથી ઇતિહાસકારો રાસાની આ બીનાને કપોલકલ્પિત કહી ઉડાડી દે છે. પરંતુ એ બીનાને એ રીતે છેક જ ખોટી માની લેવી ઠીક નથી. રાસામાં દાખલ થવા માટે એને કંઇક તો આધાર હોવો જ જોઇએ. માટે લાગે છે કે રાસામાં વર્ણવેલો શબ્દવેધનો આ પ્રસંગ નિદાન ખરો હશે, અને ચંદ તથા પૃથુનાં મરણ પણ એ રીતે નીપજ્યાં હશે. પૃથુના તીરથી શાહબુદ્દીન ઘાયલ થતો બચી ગયો હોય કે સ્હેજ ઘાયલ થઇ સાજો થયો હોય તે બનવાજોગ છે. વળી એ બીના શાહને અપમાનકારક હોવાથી ફારસી ઇતિહાસકારોએ તેનો ઉલ્લેખ ન કર્યો હોય તે પણ સંભવિત છે.

સાર કુતુબુદ્દીન ઐબક નામના પોતાના એક માનીતા ગુલામ સરદારને મુકતો ગયો. આ ઐબકે પૃથુરાજનો કુંવર રેણસી દિલ્હીનો બચાવ કરી રહ્યો હતો તેની પાસેથી તે ઘેરો ઘાલી લીધું, ને રેણુસીને પકડી ઠાર માર્યો. એ રીતે હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોના પરદેશી * અમલની સ્થાપના થઇ, ઇ. સ. ૧૧૯૩.

૭. નવમી સ્વારીઃ—કનોજના રાજ્યની આખરઃ— પૃથુરાજને હરાવી માર્યા પછી બીજે જ વર્ષે એટલે કે ઈ. સ. ૧૧૯૪માં શાહબુદ્દીન ફરી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, અને ઐબકને લઇ કનોજ પર ચઢયો. પૃથુરાજ ઉપર વેર વાળવાની ધૂનમાં જયચંદ્રે શાહબુદ્દીનને દિલ્હી જીતવાને ઉશ્કેર્યો હતો, અને પોતે ત્રાહિતની પેઠે તેનો નાશ થતો જોઇ રહ્યો હતો. પોતાની તે ભૂલ હવે એને સમજાઇ; પણ હવે ઈલાજ નહોતો. જયચદ્ર મુસલમાનોની સાથે બહાદુરીથી લડયો, છતાં હાર્યો અને મરાયો. શાહબુદ્દીને કનોજની ઘણાં વર્ષોની એકઠી થયેલી દોલત લૂંટી લીધી ને શહેરને ઉજ્જડ કર્યું. ત્યાંથી આગળ વધીને એણે કાશીનાં પ્રખ્યાત હિંદુ દેવળો તોડયાં, મૂર્તિઓ ભાંગી અને અપાર લૂંટ એકઠી કરી. એ પ્રમાણે છેક બિહાર પ્રાંત સુધી દરોડો પાડી તે પાછો ફર્યો. કનોજના રાજ્યને શાહબુદ્દીને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. જીવતા રહેલા રાઠોડો રજપૂતાનામાં જઇ વસ્યા અને ત્યાં કેટલીક મુદતે તેમણે જોધપુર નામનું શહેર વસાવી તેમાં પોતાની રાજધાની કરી.

---

* મુસલમાનોને આ ઠેકાણે 'પરદેશી' કહ્યા છે, તેનું કારણ એ કે તે વખતે મુસલમાનો આ દેશમાં 'જેતા' અને 'રાજ્યકર્તા' તરીકે આવેલા હતા, અને તેથી તેમના અને પ્રજાના સ્વાર્થ જુદા હતા. અત્યારે પરિસ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઇ છે. અત્યારે તો મુસલમાનો પણ આ દેશના વતની બન્યા છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘર કરી રહેલા તમામ લોકો હિંદુસ્તાનના વતની હોઇ હિંદી કહેવાય. તે હિસાબે અત્રે વસતા હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી બધાયે હિંદી છે.

૮. **કુતુબુદ્દીનની કામગીરી:**—શાહબુદ્દીનના પાછા ફર્યા પછી કુતુબુદ્દીને ગ્વાલીયરના રાજા પાસેથી ખંડણી વસુલ કરી તથા અજમેરના રાજાએ બંડ કર્યાથી તે રાજ્ય જીતી ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૧૯૫માં તેણે ચિતોડ ઉપર સ્વારી કરી, પણ ત્યાં સમરસિંહની બહાદુર રાણી કર્મદેવીના પરાક્રમ આગળ તેને પાછા હઠવું પડ્યું. તે પછી ઇ. સ. ૧૧૯૭માં કુતુબુદ્દીને ગુજરાત પર સ્વારી કરીને ભોળા ભીમદેવને હરાવીને નસાડ્યો. તે રાજ્ય ખાલસા કરવાનો તેનો વિચાર હતો, પરંતુ તે પાર પડતાં પહેલાં જ તેને દિલ્હી પાછા ફરવું પડ્યું.

૯. **બંગાળાની જીત:**—બખ્તીયાર ખીલજી નામના શાહબુદ્દીનના એક બીજા ગુલામ સરદારે ઇ. સ. ૧૧૯૯માં બિહાર અને અયોધ્યા પ્રાંતો જીતી લીધા, ને ત્યાંના બૌદ્ધ મઠોનો નાશ કર્યો. તે પછી ઇ. સ. ૧૨૦૩માં એક દહાડો તે થોડાક સ્વાર સાથે સોદાગરના વેશે બંગાળાની રાજધાની 'નદીઆ'માં પેઠો, અને રાજમહેલ આગળ પહેરેગીરોને કાપી નાખી ધાંધલ મચાવ્યું. વૃદ્ધ રાજા લક્ષ્મણસેન તે વખતે ભોજન કરતો હતો, તે બીકનો માર્યો પાછલે બારણેથી નાસી ગયો અને જગન્નાથ જઇ રહ્યો. બંગાળા સ્હેજે મુસલમાનોને તાબે થયું.

એ રીતે લગભગ આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાન પર મુસલમાની સત્તા જામી.

૧૦. **શાહબુદ્દીનનું મૃત્યુ:**—શાહબુદ્દીનના છેવટના દિવસ એકંદરે ઝાઝા સુખમા ગયા નહિ. ખારીજમના સુલતાન સાથે ટંટો થતાં શાહબુદ્દીને તેના પર ચડાઇ કરી. પણ તેમાં એનો પરાજય થયો અને મહા મુશીબતે દંડ આપી તે જીવતો છૂટયો. તેની આ હારથી ખુદ ગીજની અને મુલતાનમાં પણ બંડ થયાં, અને ગક્કર લોકોએ પંજાબ પર સ્વારી કરી લાહોર શહેર લીધું. તેથી ગીજની અને મુલતાનનાં તોફાન સમાવી તે ગક્કરોને સજા કરવા લાહોર આવ્યો. ત્યાં ગક્કરોને હરાવી તેણે વશ કર્યા, અને વટાળીને તેમને મુસલમાન

બનાવ્યા. પછી ત્યાંથી શાહબુદ્દીન આગળ જવાના ઇરાદાથી સિંધુ નદીને કાંઠે રોહતક ગામમાં છાવણી નાખી પડ્યો હતો, ત્યારે ઉનાળાની ઋતુ હોવાને લીધે હવા આવવા સારૂ તેણે પોતાના તંબુની બાજુઓ ખુલ્લી રખાવી હતી. તે તકે પોતાનાં સગાંસંબંધીઓનું વેર લેવાને ટાંપી રહેલા કેટલાક ગક્કર લોકોએ તેના તંબુમાં ઘુસી જઇ તેના પ્રાણ લીધા, ઇ. સ. ૧૨૦૬. તેના શબને ગીજની લઇ જઈ દાટવામાં આવ્યું.

૧૧. મહમૂદ ગીજની અને શાહબુદ્દીનનો મુકાબલો:— એ બન્ને સુલતાનો શૂરવીર યોદ્ધાઓ હતા. બન્નેએ નાના રાજ્યથી શરૂઆત કરી મોટાં સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં. તેમ બન્નેએ હિન્દુસ્તાન પર લાગલાગટ ત્રીશ વર્ષ સુધી સ્વારીઓ કરી ધાંધલ મચાવ્યાં હતાં. પરંતુ સુલતાન મહમૂદનું લક્ષ મોટે ભાગે લૂંટ તરફ હોવાથી એણે રજપૂત રાજાઓને હરાવ્યા બાદ તેમનાં રાજ્ય તેમને પાછાં સોંપી દીધાં, ત્યારે શાહબુદ્દીને લૂંટ કરવા ઉપરાંત રજપૂત રાજાઓનાં રાજ્ય એક પછી એક જીતી લઇ તેમના પર મુસલમાન સત્તા બેસાડી. સુલતાન મહમૂદ ડાહ્યો, ચતુર તથા સંસ્કારી અને ન્યાયી હતો, ત્યારે શાહબુદ્દીનમાં તે ગુણોનો અભાવ હતો. ધર્મને બહાને મહમૂદ તરફથી ખાસ જૂલમ થયો નથી, ત્યારે શાહબુદ્દીને નિરપરાધી પ્રજાજનોની કતલ કરી પોતાનું જંગલી ઝનૂન દાખવ્યું છે. મહમૂદે લાહોરના રાજા જયપાળને કેદ પકડી જીવતો છોડી દેવાની ઉદારતા બતાવી હતી, ત્યારે શાહબુદ્દીને પોતાને અનેક વાર જીવિતદાન બક્ષનાર પૃથુરાજની કતલ કરવાની અપકારવૃત્તિ દાખવી. ગીજનીશાહ પોતે વિદ્વાન હોઇ વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો હતો, તેથી તેનું નામ આજ પણ ઇસ્લામી આલમમાં પ્રસિદ્ધ છે; ત્યારે ઘોરીશાહના સંબંધમાં તેમ નથી. છતાં હિંદુસ્તાન પૂરતો વિચાર કરતાં તો હિંદુસ્તાનમા મુસલમાની સત્તાનો પાયો નાખવાનો જશ શાહબુદ્દીનને જ મળે.

૧૨. ઘોરી વંશની આખર:—શાહબુદ્દીનના મરણ પછી તેનો ભત્રીજો મહંમદ એની ગાદીએ બેઠો. પણ તે નબળો હોવાથી શાહબુદ્દીનના ત્રણ ગુલામ સરદારો પોતપોતાની હકુમતમાં સ્વતંત્ર થયા. એલ્ડોઝ ગીજનીમા, કુતુબુદ્દીન દિલ્હીમાં અને નાસિરૂદ્દીન કુબાચા સિંધ મુલતાનમાં. તેમને વશ કરવાની તાકાત મહંમદનામાં નહિ હોવાથી તેણે કુતુબુદ્દીનની સ્વતંત્રતા સ્વીકારી તેને હિંદુસ્તાનના સુલતાનનો ખિતાબ મોકલી આપ્યો. એટલે હિંદુસ્તાનમાંના ઘોરી વંશની સમાપ્તિ થઇ કુતુબુદ્દીનના ગુલામવંશનો સ્વતંત્ર અમલ શરૂ થયો, ઈ. સ. ૧૨૦૬.

તે પછી થોડા જ વર્ષમાં મહંમદ મરણ પામતાં ખારીજમના સુલતાને ગીજની અને ફિરોજકોટ જીતી લઇ ત્યાંના ઘોરી વંશની પણ આખર આણી, ઈ. સ. ૧૨૧૫.

પ્રકરણ ૧૧ મું

ગુલામ વંશ

ઈ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૨૯૦

૧. ગુલામવંશ:—કુતુબુદ્દીન ઐબક એ હિંદુસ્તાનમાં થયેલો પહેલો મુસલમાન સુલતાન હતો. તે પોતે શાહબુદ્દીનનો ગુલામ હતો તેથી, તથા એના પછી ગાદીએ આવેલા અલ્તમશ, બલબન વગેરે પણ એની પેઠે મૂળ ગુલામ હોઇ સ્વપરાક્રમથી ઉંચે દરજ્જે ચડેલા હતા તેથી કુતુબુદ્દીને સ્થાપન કરેલા રાજવંશને "ગુલામવંશ" કહેવામાં આવે છે. આ વંશનો અમલ હિંદુસ્તાનમાં ચોરાશી વર્ષ

પાલ્યો. તે દરમીયાન અનેક જાતના દંગાફિસાદ ચાલુ હતા અને મુલકમાં ઝાઝી શાંતિ નહોતી.

૨. કુતુબુદ્દીનઃ—એનો જન્મ તુર્ક જાતિમાં થયો હતો. એ નાનો હતો તેવામાં કોઈએ તેને નસાડીને ખોરાસાનની રાજધાની નેશાપુરમાં એક શ્રીમંત ગૃહસ્થને ત્યાં ગુલામ તરીકે વેચ્યો હતો. એ ગૃહસ્થે એને અરબી તથા ફારસી ભણાવીને હોશિયાર કર્યો. તે ગૃહસ્થના મૃત્યુ બાદ એક વેપારીએ તેને વેચાતો લઇને શાહબુદ્દીનને ભેટ કર્યો. ત્યાં એ પોતાનાં રૂપ, ગુણ તથા બહાદુરીથી થોડા જ વખતમાં શાહબુદ્દીનનો માનીતો થઇ પડયો. શાહબુદ્દીને એને પોતાના લશ્કરમાં એક સરદાર બનાવ્યો. ખારીજમીઅનો સાથેની લડાઇમાં તે એક વાર શત્રુના હાથમાં કેદ પકડાઇ ગયો હતો. પણ ત્યાંથી ફરી પાછો શાહબુદ્દીનના હાથમાં આવતા શાહની પ્રીતિ તેના પર ઘણી જ વધવા પામી. વળી પ્રામાણિકપણું અને વફાદારીના ગુણ પણ તેનામાં બહુ ઉત્તમ પ્રકારના હતા. આથી કરી પૃથુરાજને હરાવ્યા પછી શાહબુદ્દીને એને જ પોતાના પ્રતિનિધિ કે વૉઇસરૉય તરીકે હિંદુસ્તાનમાં મુકયો હતો. અને ખરે જ કુતુબુદ્દીન બહુ પ્રામાણિક હતો. ખારીજમીઅનોને હાથે શાહબુદ્દીનની હાર થતાં ઐલ્ડોઝ વગેરે એના બીજા સરદારોએ જયારે બંડ કર્યાં, ત્યારે કુતુબુદ્દીને વફાદાર રહી તેને મદદ કરી હતી. શાહબુદ્દીનના વૉઇસરૉય તરીકે એણે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો ઘણો ભાગ જીતી લીધો. દિલ્હી, મીરત, કાલ્પી, કલિંજર, ગ્વાલિયર, બનારસ અને અણહિલવાડ વગેરે જીતી લઇને એણે મુસલમાન સત્તા તળે આણ્યાં. મુસલમાન-સત્તાને હિંદુસ્તાનમાં પગભેર કરવાનું માન કુતુબુદ્દીનને જ ઘટે છે. શાહબુદ્દીનના મૃત્યુ બાદ એના વંશ જ મહમદે એને હિંદુસ્તાનના સુલતાનનો ખિતાબ અને પોશાક મોકલી આપ્યાં, એટલે હિંદુસ્તાનમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાયું અને તેનો પહેલો સુલતાન કુતુબુદ્દીન થયો, ઇ. સ. ૧૨૦૬.

કુતુબુદ્દીન આવી રીતે હિંદુસ્તાનનો સ્વતંત્ર સુલતાન થયો તે વાત એના સસરા એલ્ડોઝને ગમી નહિ. આ એલ્ડોઝ શાહબુદ્દીનના મૃત્યુ પછી ગીજનીની આસપાસનો મુલક પચાવી પડી પોતાની મેળે સુલતાન થઇ પડચો હતો. એણે કુતુબુદ્દીનને પોતાના તાબાનો ગણી તેની પાસે ખંડણી માગી. પરંતુ કુતુબુદ્દીને તેનો એ હક્ક નહિ સ્વીકાર્યાથી એલ્ડોઝે હિંદુસ્તાન પર સ્વારી કરી. લડાઇ થઇ તેમાં કુતુબુદ્દીને એલ્ડોઝને હરાવ્યો, એટલું જ નહિ પણ ઠેઠ ગીજની સુધી તેની પૂંઠ પડી ગીજની પ્રાંત પણ જીતી લીધો. પણ એલ્ડોઝે ફરી લશ્કર જમાવી કુતુબુદ્દીનને હરાવ્યાથી તે પાછો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. તે પછી એણે ફરી ગીજની લેવાનો લોભ કર્યો નહિ, તેમ એલ્ડોઝ તરફથી પણ એને વધુ પજવણી થઈ નહિ. કુબાચા અને બખ્તીયારે તો કુતુબુદ્દીનનું ઉપરીપણું પહેલેથી કબૂલ રાખેલું હોવાથી સિંધથી બંગાળા સુધીનો લગભગ આખો ઉત્તર ભારતખંડ એના તાબામાં હતો. એ વિસ્તીર્ણ મૂલકનો બંદોબસ્ત કરીને તેણે ન્યાય અને શાંતિથી છેવટ સુધી રાજ્ય કર્યું. હાલ 'પોલો' નામની રમતને મળતી રમત રમતાં ઘોડા પરથી પડી જવાથી કુતુબુદ્દીનનું મરણ થયું, ઇ. સ. ૧૨૧૦.

કુતુબુદ્દીન બહુ ન્યાયી હતો અને તેના રાજ્યમાં પ્રજા સુખી હતી. એની અતિશય ઉદારતાને લીધે તેને 'લખબક્ષ' એટલે કે લાખ રૂપીઆનું દાન આપનારનું નામ મળ્યું હતું. એણે દિલ્હીની પહેલી જુમ્મામસ્જીદ (કુતુબમિનાર પાસે) તથા કુતુબમિનાર બંધાવ્યાં.

૩. **કુતુબમિનાર**:—એ હાલની દિલ્હીથી ૧૨ માઇલને અંતરે આવેલો છે. મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન જીત્યાની યાદગીરી તરીકે કુતુબુદ્દીને એ મોટો મિનારો બંધાવવા માંડચો અને અલ્તમશે તે પૂરો કરાવ્યો. એ મિનારો લાલ પત્થરનો બાંધેલો હોઇ અત્યારે જોનારને એમજ લાગે કે જાણે તે હમણાં જ બંધાયો છે. એ મૂળ

૨૫૦ ફુટ ઉંચો હતો. એનો ઉપલો થોડોક ભાગ ધરતીકંપથી પડી ગયો છે, છતાં તે અત્યારે પણ દુનીઆના સઘળા મિનારાઓમાં ઉંચામાં ઉંચો છે. તેના પહેલા બે મજલાની ચારે બાજુએ કુરાનનાં વાક્યો અરબી ભાષામાં કોતરેલાં છે. આ મિનારાના સંબંધમાં એક એવી પણ દંતકથા ચાલે છે કે તે મૂળ પૃથુરાજનો બંધાવેલો હતો. પૃથુરાજની કુંવરીને રોજ જમનાજીની આરતિનાં દર્શન કરવાનો નિયમ હતો; તેથી એને મહેલમાં બેઠાં આરતિનાં દર્શન થાય એટલા માટે પૃથુરાજે આ ઉંચો મિનારો બંધાવ્યો હતો. પૃથુરાજના મરણ પછી કુતુબુદ્દીને એમાં થોડો સુધારો વધારો કરી એને પોતાનું નામ આપ્યું, ત્યારથી તે કુતુબ મિનાર તરીકે ઓળખાય છે.

ગમે તેમ હોય, પણ એ મિનારો આજે કુતુબુદ્દીનની કીર્તિની સાક્ષી પૂરતો જગતમાં પોતાનું ડોકું ઉંચું કરી રહ્યો છે. દુનીઆની નવ અજાયબીઓમાં કુતુબ મિનારની ગણના થતી હોઇ તે દરેક જણે અવશ્ય જોવા જેવો છે.

૪. **આરામઃ**—કુતુબુદ્દીન પછી તેનો વડો પુત્ર આરામ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. પરંતુ તેનામાં રાજ્ય ચલવાવાની શક્તિ નહિ હોવાથી પ્રાંતોના સુબા સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. નાસરૂદ્દીન કુબાચા સિંધ અને મુલતાન પ્રાંતો પચાવી પડચો અને બખ્તીયાર ખીલજી બિહાર અને બંગાળાનો કારભાર સ્વતંત્રપણે કરવા લાગ્યો. વળી એલ્ડોઝે પણ લાહોર જીતવાની તજવીજ કરવા માંડી. આવી સ્થિતિ જોઇ દિલ્હીના ઉમરાવ મંડળે કુતુબુદ્દીનના જમાઇ અલ્તમશને દિલ્હીની ગાદી સંભાળી લેવા વિનંતિ કરી. અલ્તમશ તે વખતે બદાઉન (રોહિલખંડ) પ્રાંતની સુબાગીરી પર હતો. ઉમરાવોની વિનંતિ માન્ય કરી તે તુરત જ દિલ્હી આવ્યો અને આરામને મારી ગાદીએ બેઠો, ઇ. સ. ૧૨૧૧.

૫. સુલતાન શમસુદ્દીન અલ્તમશ:—એનો જન્મ એક ખાનદાન તુર્કી કુટુંબમાં થયો હતો, પરંતુ એના ભાઇઓએ દ્વેષભાવથી એને એક વેપારીને વેચી દીધો હતો. એ વેપારી પાસેથી કુતુબુદ્દીને એને રાખ્યો. અલ્તમશ બહુ દેખાવડો અને બુદ્ધિમાન હોવા ઉપરાંત બહાદુર પણ બહુ હતો. તેથી થોડા જ વખતમાં તે કુતુબુદ્દીનનો માનીતો થઈ પડ્યો. કુતુબુદ્દીન એને પોતાના પુત્ર પ્રમાણે ગણતો હતો, એટલું જ નહિ પણ વખત જતાં એણે પોતાની એક પુત્રી પણ એની સાથે પરણાવી હતી. કુતુબુદ્દીનના મરણ વખતે તે બદાઉનની સુબાગીરી પર હતો. અમીરોના બોલાવ્યાથી તે દિલ્હી આવ્યો, અને આરામને મારી ગાદીએ બેઠો, ઇ. સ. ૧૨૧૧.

પૂર્વજીવન અને રાજ્યારોહણ

અલ્તમશ ગાદીએ બેસતાં જ એલ્ડોઝે પાછો ઉપરીપણાનો દાવો કર્યો. પણ તે પછી થોડા જ વખતમાં તે ખારીજમના સુલતાનથી હાર પામી હિંદુસ્તાનમાં નાસી આવ્યો. અહિં તેણે દિલ્હીનું તખ્ત કબજે કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ અલ્તમશે તેને થાણેશ્વર પાસે હરાવીને કેદ પકડી લીધો, અને જીવતાં સુધી તેને પોતાના કેદખાનામાં જ રાખ્યો. ઇ. સ. ૧૨૧૫.

જીતો

આ બહારના શત્રુથી નિર્ભય બનતા જ અલ્તમશે બંડખોર સુબેદારોને વશ કરવા તરફ લક્ષ પરોવ્યું. સૌથી પ્રથમ તેણે સિંધના હાકેમ નાસિરૂદ્દીન કુબાચા પર ચઢાઈ કરી, ઇ. સ. ૧૨૧૭. પણ તેમાં એને ઝાઝો યશ ન મળતાં પાછા ફરવું પડ્યું. પણ ઇ. સ. ૧૨૨૪ માં એણે ફરી સ્વારી કરી; તેમા કુબાચાનો સજ્જડ પરાભવ થયો અને જળમાર્ગે નાસી જતાં તોફાનમાં એનું વહાણ ભાંગી જવાથી ને સહકુટુંબ સિંધુ નદીમાં ડુબી મુઓ. એટલે અલ્તમશે તેનો સઘળો મૂલક (ઉત્તર સિંધ) ખાલસા કરી પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો.

ઇ. સ. ૧૨૨૫માં અલ્તમશે બંગાળા પર સ્વારી કરીને બખ્તીયાર ખીલજીને નમાવ્યો. બિહાર પ્રાંત બખ્તીયાર પાસેથી

છીનવી લઇને અલ્તમશે દિલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો, અને બંગાળાનો કારભાર પણ પોતાના સુબા તરીકે કરવાની એની પાસેથી કબૂલાત લીધી. બિહાર પ્રાંત ફરી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં બખ્તીયાર ત્યાના સુબાને હાથે માર્યો ગયો.

તે પછી ઈ. સ. ૧૨૨૬માં રજપૂતાનામાં આવેલો રણથંભોરનો કિલ્લો જીતી એણે માળવા પર સ્વારી કરીને માંડવગઢનો કિલ્લો જીતી લીધો. ગ્વાલિયરનો કિલ્લો રજપૂતોએ લડીને પાછો જીતી લીધો હતો તે એણે ઇ. સ. ૧૨૩૨માં પાછો મેળવ્યો. ત્યાંથી આગળ ચાલી એણે માળવાની રાજધાની ઉજ્જયની જીતી લઈ માળવી રાજ્યની આખર આણી, ઇ. સ ૧૨૩૪. એ વળા ઉજ્જયનીના સઘળાં દેવળોનો અલ્તમશે નાશ કર્યો હતો.

એ રીતે અલ્તમશે પોતાના બાહુબળથી કુતુબુદ્દીનના રાજ્યનો સઘળો મૂલક પાછો મેળવ્યો, એટલું જ નહિ પણ માળવા જીતી વિંધ્યાચળના ઉતરના સઘળા ભરતખંડ પર મુસલમાની સત્તાનો દોર જમાવ્યો.

આ સુલતાનની કારકીર્દીમાં ચંગિસખાં નામનો જોરાવર

ચંગિસખાંની સ્વારી

મોગલ બાદશાહ ખારીજમના સુલતાનની પૂઠે લાગી છેક સિંધુ નદી સુધી ચઢી આવ્યો હતો. પરંતુ અમુક વ્હેમી માન્યતાને લીધે તે આગળ ન જતાં ત્યાંથી જ પાછો ફર્યો હતો, ઇ. સ. ૧૨૨૭.

ઇ. સ. ૧૨૨૯માં બગદાદના ખલીફાના વકીલોએ દિલ્હીમાં

ખલીફાનું માન

આવી અલ્તમશને હિંદુસ્તાનના સ્વતંત્ર સુલતાનની પદવી તથા પોષાક એનાયત કર્યાં હતાં. તે પછી અલ્તમશે અનેક નવીન ખિતાબ પોતાના નામ સાથે જોડયા હતા, અને નવીન નાણું પાડી તેમના પર એ બધા ખિતાબો અરબી ભાષામાં કોતરાવ્યા હતા.

૨૫ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી અલ્તમશ ઈ. સ. ૧૨૩૬ માં મરણ પામ્યો. એના મરણ વખતે મેવાડ, ગુજરાત અને દક્ષિણ સિંધ સિવાયનો સઘળો ઉત્તર ભરતખંડ મુસલમાનોના હાથમાં હતો.

મૃત્યુ

કુતુબુદ્દીને બંધાવવા માંડેલો મિનારો આ સુલતાને પુરો કરાવ્યો, અને અજમેરમા હિંદુઓના એક પ્રખ્યાત મકાનમાં સુધારો વધારો કરી તેને મસ્જિદનું રૂપ આપ્યું, જે આજે અજમેરમાં "અઢી દિનકા ઝુંપડા" નામથી પ્રસિદ્ધ છે. દિલ્હીની ગાદીએ થઇ ગયેલા મહાન અને પ્રખ્યાત સુલતાનોમાં અલ્તમશની ગણના થાય છે.

બાંધકામો

૬. રૂકનુદ્દીન ઉર્ફે ફિરોજશાહઃ—અલ્તમશ પછી તેનો વડો દીકરો રૂકનુદ્દીન ફિરોજશાહ નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો. પણ એ અત્યંત દુરાચરણી અને વિલાસી હોઈ રાજ્ય કરવાને નાલાયક હતો. એના વતી સઘળો રાજ્યકારભાર એની મા ચલાવતી હતી. પણ એના ઘાતકી વર્તનથી અમીર ઉમરાવો સામા થયા અને અલ્તમશની વડી પુત્રી રઝિયાને ગાદીએ બેસાડી રૂકનુદ્દીનને કેદમાં નાખ્યો. રૂકનુદ્દીનનો અમલ ફક્ત સાત માસ ચાલ્યો.

૭. સુલતાના રઝિયા બેગમઃ—ગાદીએ બેસતી વખતે એણે 'રઝિયાતુદ્દીન' એટલે 'ધર્મ ભક્ત'નો ખિતાબ ધારણ કર્યો. રઝિયા તેના બાપની બહુ માનીતી અને શૂરી હતી. અલ્તમશ લડાઇમાં જતો, ત્યારે પોતાની ગેરહાજરીમાં દિલ્હીનો સઘળો કારભાર તેને જ સોંપીને જતો હતો. શરૂઆતમાં તો ઉમરાવોને પોતાના ઉપર એક સ્ત્રી હકુમત ચલાવે એ વાત ગમી નહિ. પરંતુ રઝિયાના ડહાપણ અને ન્યાયચાતુર્ય ભરેલા કારભારથી તેઓ થોડા જ વખતમાં સંતુષ્ટ થયા હતા. અને તેથી જ તેમણે ફિરોજને ઉઠાડી મૂકી તેને

દીએ બેસાડી. રાજાને યોગ્ય સઘળા જ ગુણો તેનામાં હતા તે ઘણી દ્ધેમાન અને હિંમતવાન હતી. તેની કાર્યકુશળતા અને ઉદ્યમ દ્ભુત હતા. તે મર્દાની પોષાક પહેરીને રોજ દરબારમાં આવી દી પર બેસતી અને દરેક કામ જાતે તપાસી તેનો નિકાલ કરતી. ણે જૂના વખતના ખરાબ રિવાજો બંધ પાડયા અને કાયદાઓ ાર્યા. આવી રાજ્યનીતિકુશળ હોવા છતાં એક બાબતમાં ી ભારે ભૂલ થઇ ગઇ. યાકુબ નામના તેના એક હબસી ગુલામ તેણે અત્યંત મહેરબાની બતાવી. રાણીએ તેને 'અમીર–ઉલ–ઉમરા'- ખિતાબ આપી સર્વ ઉમરાવોને માથે થાપ્યો આથી બીજા રાવો નારાજ થયા અને તેની સામે ઉઠયા. સૌથી પહેલાં અલ્તુનીયા મના એક તુર્કી સરદારે બંડ કર્યું. તે સમાવવાને રાણી ે લશ્કર લઇને ગઇ, પણ રસ્તામાં એના પોતાના જ લશ્કરે ાવો કર્યાથી તે ફસાઇ પડી. એનો માનીતો ગુલામ માર્યો ગયો ે તે પોતે કેદ પકડાઇ. ઉમરાવોએ ખાલી પડેલી ગાદીપર એના ઇ બ્હેરામને બેસાડયો પણ આણી તરફ રઝિયાએ ચાલાકીથી લ્તુનીયાનું મન મનાવી લઇ તેની સાથે લગ્ન કર્યું અને કેદમાંથી ા થઇ. તે પછી અલ્તુનીયાને લઇ તે દિલ્હીની ગાદી પાછી મેળવવા વી. ઉમરાવો અને તેમની વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું, પણ તેમાં રઝિયા ા તેનો ધણી હાર્યાં અને નાસતાં કેદ પકડાયા. અમીરોએ તેમને ી નાખ્યાં, ઇ. સ. ૧૨૩૯. રઝિયા બેગમનું રાજ્ય સાડા ત્રણ ચાલ્યું.

૮. **મોઇઝુદ્દીન બ્હેરામઃ**—અમીરોએ એને ગાદીએ તો ાડયો, પણ તે રાજ્ય કરવાને નાલાયક જણાયાથી થોડા જ તમાં તેઓ તેની સામે થવા લાગ્યા. બ્હેરામે કેટલાકને કપટથી ી નખાવ્યા. એટલે અમીરોએ એની સામે કાવતરાં કરવા માંડયાં. લામાં ઇ. સ. ૧૨૪૧માં મોગલ લોકોએ લાહોર ઉપર ચડી ી આસપાસના મૂલકમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો. તેમને સજા કરવા

બ્હેરામે અપ્તીયારૂદ્દીન નામના દિવાનને ફોજ આપી મોકલ્યો. તેણે લાહોર જઇ મોગલોને મારી કાઢયા, પણ ત્યાંથી પાછા ફરતાં જ એણે સુલતાનને પોતાને પકડી મારી નાખ્યો, ઇ. સ. ૧૨૪૧.

૯. અલ્લાઉદ્દીન મસાઉદઃ—બ્હેરામને માર્યા પછી અમીરોએ રૂકનુદ્દીનના પુત્ર અલ્લાઉદ્દીન મસાઉદને દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડયો. એ પણ પહેલાંના જેવો જ નિર્બળ હોઇ વધારામાં ક્રૂર અને લંપટ હતો. એની બદચાલથી કંટાળી જઇ અમીરોએ તેને ગાદી પરથી ઉઠાડી મુકી કેદમાં પૂર્યો અને તેને ઠેકાણે તેના કાકા નાસિરૂદ્દીનને સુલતાન બનાવ્યો, ઇ. સ. ૧૨૪૬.

આ મસાઉદની કારકીર્દીમાં મોગલો બે વાર આ દેશ પર ચડી આવ્યા હતા. એક વાર ટિબેટને માર્ગે બંગાળા પર, અને બીજી વાર પશ્ચિમ તરફથી પંજાબ ઉપર. પણ એ બંને વાર ત્યાંના સ્થાનિક સુબેદારોએ તેમને હાંકી કાઢયા હતા.

૧૦. નાસિરૂદ્દીન મહંમદઃ—એ અલ્તમશનો સૌથી નાનો પુત્ર હતો. નાની ઉમરમાં જ એને અલ્તમશે બંગાળાના કારભાર ઉપર નીમ્યો હતો. પણ અલ્તમશના મરણ પછી એની ઓરમાન માતાએ એને કેદમાં પૂર્યો હતો. તે કેદમાંથી મસાઉદે સુલતાન થયા પછી એને છોડવી બેરાઇની સુબાગીરી આપી એની રીતભાત અને હોશિયારીથી ખુશ થઈ અમીરોએ મસાઉદને ગાદી પરથી ઉઠાડી મુકયા બાદ એને સુલતાન બનાવ્યો. એની રહેણી બહુ સાદી અને સદ્‌ગુણી હતી. કેદમાં હતો ત્યારે તે કુરાનની નકલો કરીને વેચતો અને તેના પૈસા વડે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો. સુલતાન થયા પછી પણ તેણે એ રીત ચાલુ રાખી હતી. મુસલમાનોમાં અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ હોવા છતાં તેણે જીંદગીભર એકપત્નીવ્રત પાળ્યું હતું. એ રાણીની પાસે જ તે પોતાના ઘરનું કામકાજ કરાવતો. કહે છે કે એક વાર રસોઇ કરતાં બેગમની આંગળીઓ દાઝી. તે પરથી બેગમે

રસોઇ કરવા માટે એક નોકરડી રાખવાની સુલતાનને અરજ કરી. તેના જવાબમાં નાસિરૂદ્દીને જણાવ્યું કે "હું રાજ્યનો માલિક નથી, પણ રખેવાળ છું. સરકારી ખજાનામાંથી આપણો ખાનગી ખર્ચ કરવાનો મને હક નથી. માટે ખુદાનું નામ દઇ જેમ ચાલે છે તેમ જ ચાલવા દો, એમાં જ ખુદા રાજી રહેશે." વળી તે એવો ભલો હતો કે કોઇનું પણ મન દુઃખવતો નહિ. કહે છે કે એક વાર તે કુરાનની નકલ કરી રહ્યો હતો તેવામાં એક ઉમરાવ તેની મુલાકાતે આવ્યો. તેણે સુલતાનના લખાણમાં અમુક એક ભૂલ બતાવી. સુલતાને હસતે મોઢે તે ભૂલ તરત તેના કહેવા પ્રમાણે સુધારી લીધી. પરંતુ તે ઉમરાવના પાછા ગયા પછી તરત જ તેણે તે સુધારો ભુંસી નાખી પોતાનું અસલ લખાણ કાયમ રાખ્યું. એ જોઇ પાસેના એક હજુરીયાને અચંબો થયો અને તેણે તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. તેના જવાબમાં નાસિરૂદ્દીને જણાવ્યું કે "તે ઉમરાવને ખોટું ન લાગે તેટલા માટે મેં તેના કહેવા પ્રમાણે કર્યું હતું; બાકી શુદ્ધ લખાણ તો આમ જ છે." અર્થાત્ કે હરેક બાબતમાં નાસિરૂદ્દીનની વર્તણુક વખાણવા જોગ હતી. બંડખોર જૂના સરદારોને કાઢી મેલી તેમની જગાએ એણે લાયક માણસો નીમ્યા અને પ્રજાનું હિત સચવાય તેવી વ્યવસ્થા કરી. આ સુલતાને પોતાનો સઘળો રાજકારભાર પોતાના વિશ્વાસુ વજીર બલબનને સોંપી દીધો હતો. બલબન બહુ બાહોશ અને પહોંચેલો હતો, તેથી જ નાસિરૂદ્દીન જેવા ભલા સુલતાનનું રાજ્ય લાંબો વખત સુખરૂપ ચાલ્યું. બાકી તેરમા સૈકાનો જમાનો એવો ધામધુમનો હતો કે તેમાં એના જેવા ભલા આદમીનું ટક્કુ ભાગ્યે ચાલે. આ સુલતાનની કારકીર્દીમાં મોગલો બે વાર પંજાબ પર ચડી આવ્યા હતા, પણ પંજાબના સુબા શેરખાંએ બંને વાર તેમને હરાવીને

* પ્રજાહિતના પ્રશ્નોને અભરાઇએ મુકી રાજ્યની મહેસુલનો મોટો ભાગ પોતાના ખાનગી ખર્ચમાં વાપરનાર રાજ્યકર્તાઓ માટે આ પ્રસંગ બોધપ્રદ લેખાશે.

પાછા કાઢયા હતા; એટલું જ નહિ પણ છેલ્લી વાર તો તેણે ઠેઠ ગીજની સુધીનો મૂલક મોગલો પાસેથી જીતી લઇને તેમના પર સારો દાબ બેસાડયો. સિંધ, ચંદેરી અને બુંદેલખંડના રજપૂતોએ સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કરતાં બલબને તેમને હરાવી વશ કર્યા ને સઘળે ઠેકાણે શાંતિ સ્થાપી. બલબનની ચડતીથી ઇર્ષ્યાએ ભરાઇ કેટલાક અમીરોએ સુલતાનને તેના વિરુદ્ધ ભંભેર્યો, અને બલબનને વજીરપદેથી બરતરફ કરાવ્યો. પણ બલબનનો મજબૂત હાથ દૂર થતાં જ રાજ્યમાં જ્યાં ત્યાં અરાજકતા જામી અને તોફાન થવા લાગ્યાં. આખરે નાસિરૂદ્દીને બલબનને ફરી વજીરપદ પર નીમ્યો ત્યારે જ પાછી શાંતિ ફેલાઇ.

આ સુલતાનની કારકીર્દીનો નોંધવાજોગ છેલ્લો બનાવ એ હતો કે ઇરાનના મોગલ રાજા હોલાકુખાં તરફથી દોસ્તી માટે વકીલ દિલ્હી આવ્યો હતો. નાસિરૂદ્દીને તેને સારો આવકાર આપી મોટો દરબાર ભર્યો હતો. એ દરબારનો ઠાઠ ઘણો ભારે હોઇ એમાં સઘળા માંડળિક રાજારાણાઓએ હાજરી આપી હતી. આ ભલો સુલતાન વીસ વરસ રાજ્ય ભોગવી ઇ. સ. ૧૨૬૬માં અપુત્ર મરણ પામ્યો.

૬૬. ગ્યાસુદ્દીન બલબનઃ—નાસિરૂદ્દીનના જીવતાં જ બધી રાજ્યસત્તા બલબનના હાથમાં હોવાથી એને સુલતાનપદ ધારણ કરતાં કંઇ જ અડચણ પડી નહિ.

એ અલ્તમશનો ગુલામ હોઇ પાયરી દર પાયરી ઉંચે દરજ્જે ચડ્યો હતો. પહેલવહેલો જ્યારે એને અલ્તમશની પાસે લાવવામાં આવ્યો ત્યારે એનું ઠીંગણું અને કદરૂપું શરીર જોઇ અલ્તમશે તેને ખરીદવાની ના પાડી. તે ઉપર બલબને અલ્તમશને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું, "ખુદાવંદ! આ બીજા ગુલામોને આપે શા સારૂ ખરીદ્યા છે?" સુલતાને કહ્યું, "તેઓ મને ઉપયોગી થઇ પડે તેટલા માટે." બલબને કહ્યું, "તો પછી મને ખુદાની ખાતર ખરીદી લ્યો; હું પણ ઉપયોગી થયા વગર રહીશ નહિ." બલબનની આવી વાક્ચાતુરીથી ખુશ

થઇ અલ્તમશે છેવટે તેને રાખી લઇ ભીસ્તીનું કામ સોંપ્યું. ત્યાંથી પોતાની બહાદુરી અને હોશિયારીથી તે વધતાં વધતાં શિકારખાનામાં, લશ્કરમાં, પ્રાંતના સુબા તરીકે અને છેવટે નાસિરૂદ્દીનના અમલમાં વજીરપદે પહોંચ્યો હતો.

શરૂઆતમાં ધાક બેસાડવા એણે ઘણી વાર સખ્તાઇ વાપરી હતી, પણ આગળ જતાં તે ન્યાય અને ડહાપણ માટે ઘણો વખણાયો. અપરાધીને સખત સજા અને સારાં કામ કરનારને સારી બક્ષિસ આપવાને તે હમેશાં તત્પર રહેતો. અલ્તમશના સમયમાં એણે પોતાના જેવા ચાળીસ ગુલામોની સાથે 'પરસ્પર સહાય કરવાના કરારનામા' પર સહી કરી હતી. આ ચાળીસ ગુલામો જ અલ્તમશની પછી રાજ્યના કરતાકારવતા થઇ પડયા હતા. તેમની મદદથી જ બલબનનો આવડો ભાગ્યોદય થવા પામ્યો હતો. છતાં સુલતાન થતાં જ બલબને પોતાની નીતિ બદલી નાખી. પોતાની પછી રાજ્યગાદી પોતાના વંશમાં જ ચાલ્યા કરે તેટલા માટે આ ગુલામોની સત્તા તોડવાની જરૂર હતી. તેથી એણે પોતાના પહેલાના મળતીઆઓ સાથેનો સહવાસ બીલકુલ બંધ કરી દીધો, એટલું જ નહિ પણ કંઇ ને કંઇ નિમિત્ત કાઢી તેમને દૂર ખસેડયા. વળી ભવિષ્યમા પણ તેમનું જોર વધવા ન પામે તેટલા માટે એણે કાયદો ઘડી ગુલામોને ઓદ્ધા આપવાની પ્રથા જ બંધ પાડી. મુસલમાનો તરફ બલબનનો પક્ષપાત ભારે હતો. ભરોસાવાળી કે અધિકારની જગાઓ ઉપર હિંદુઓની નિમણુક નહિ કરવાનું એણે ખાસ ફરમાન કાઢયું હતું. અરબી અને ફારસી ભાષાના વિદ્વાનોને એના તરફથી સારૂં ઉત્તેજન મળતું હોવાથી એના દરબારમાં દેશદેશાન્તરના મોટા મોટા મુસલમાન પંડિતો આવીને રહ્યા હતા. એના દરબારનો ઠાઠ બહુ ભારે હતો. એની મુલાકાતે આવનાર માટે એણે મુજરા વગેરેની એવી પદ્ધતિ દાખલ કરી હતી કે એ દરબારી અદબના પાલનથી જ આવનારના મનમાં આશ્ચર્ય સાથે દહેશત ઉપજ થાય. દારૂની બદી અટકાવવા સારૂ એણે

ખાસ કાયદા ઘડયા હતા અને તેનો ભંગ કરનારને તે સખત સજા કરતો. એક સરદારના છોકરાએ દારૂના ઘેનમાં પોતાના એક નોકરને ઠાર માર્યાની ફરિયાદ બલબન આગળ આવતાં બલબને તેને ભરદરબારમાં દેહાન્તની સજા કરી હતી. વળી એવા જ અપરાધ માટે અયોધ્યાના સુબેદારને એણે ભરદરબારમાં પાંચસો ફટકા મરાવી મરનારની સ્ત્રીને ત્યાં ગુલામ તરીકે રહેવાની ફરજ પાડી હતી.

બલબનની રાજ્યવ્યવસ્થા બહુ કડક અને કઠોર હતી. હિંદુઓ પ્રત્યેનું એનું વલણ ધર્માંધ હતું. બંડખોર અને લૂંટારાઓને દાબી દેવા માટે કેટલીક વાર તો એણે એવી ક્રૂરતા વાપરી છે કે જે વાંચતાં આજના જમાનામાં આપણને કમકમાટી વછૂટે. બંડખોર અને લૂંટારાનાં આખાં ગામનાં ગામ તે ઉજ્જડ કરી નાખતો. મેવાતના લોકોએ બંડ કરતાં તેમના એક લાખ માણસની કતલ કરી તેમની જડ કાઢી, અને તેમને ભરાઈ રહેવાનાં જંગલો કપાવી કાઢી ખેતીને લાયક સપાટ મૂલક બનાવરાવ્યો. મોગલો પણ બલબનના નામથી ત્રાસતા. છતાં તે વખતના ધોરણથી જોતાં બલબનની કારકીર્દી એકંદરે વખાણવા જોગ હતી. બલબન ૨૦ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી એના પ્રિય શાહજાદા મહમદના અણધાર્યા મૃત્યુના આઘાતથી ૮૦ વર્ષની ઉમરે ગુજરી ગયો.

૧૨. તોઘ્રલખાનનું બંડ—બંગાળા પર સ્વારી (ઈ. સ. ૧૨૭૮—૮૩):—બખ્તીયાર ખીલજીએ બંગાળા જીતી લીધું ત્યારથી બલબનના વખત સુધીમાં ત્યાં ૧૫ સુબેદારો થઇ ગયા, બલબને તોઘ્રલખાન નામના પોતાની મહેરબાનીના માણસને ત્યાંની સુબાગીરી પર મોકલ્યો હતો. આ તોઘ્રલખાનના મળતાવડા અને ઉદાર સ્વભાવે થોડા જ વખતમાં પ્રજાનાં તેમજ લશ્કરનાં દિલ જીતી લીધાં. બંગાળી પ્રજા અને લશ્કર એની પાછળ એવાં તો ગાંડાંઘેલાં બની ગયાં કે સુલતાનને પોતાને પણ એની અદેખાઇ આવી. એની આટલી બધી લોકપ્રિયતા બલબનને અલબત, પસંદ તો

નહોતી જ, તેવામાં બલ્બનના મરણની ગપ ઉડતા તોઘ્રલખાને બંગાળામાં સ્વતંત્રતા જાહેર કીધી. આથી બલબને ગુસ્સે થઇ અયોધ્યાના સુબા અલપ્તગીનને લશ્કર આપી તેની સામે મોકલ્યો. પરંતુ તોઘ્રલખાનને હાથે અલપ્તગીનની હાર થઇ અને તે ચીલે મોંઢે પાછો આવ્યો. તે પર બલબનને એટલો બધો ગુસ્સો ચડયો કે તેણે તે હાર ખાઇ આવેલા સુબેદારને અયોધ્યાના દરવાજા પર જ ફાંસીએ લટકાવ્યો. તે પછી તોઘ્રલખાન સામે બીજું લશ્કર મોકલ્યું, તેના પણ એ જ હાલ થયા. આથી મહા કોપાયમાન થઇ ધરડો બલબન પોતે પ્રચંડ લશ્કર લઇ, પડતે વરસાદે બંગાળામાં આવ્યો. બલબન-ને આવેલો સાંભળતાં જ તોઘ્રલખાનની હિંમત છૂટી ગઇ અને તે નાશી જંગલમાં ભરાયો. બલબને તેને ઠાર મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પણ કેમે કર્યો એ હાથ આવતો ન હતો. તેવામાં એક સરદાર પોતાના ચાળીશ સ્વારો સાથે અચાનક તેના છુપા રહેઠાણ આગળ જઇ ચડયો. સરદારે બૂમ પાડતાં જ તોઘ્રલ ગભરાયો અને છલંગ મારી સાજ વગરના એક ઘોડા પર સ્વાર થઇ નાઠો. પણ નદી તરી જતાં પેલા સરદારના તીરથી તે ઘાયલ થયો, એટલે પછી તે સરદારે પાસે આવીને તેનું માથું કાપી લીધું. સરદારના આ સાહસને લીધે બલબને તેને 'તોઘ્રલકુશ' (એટલે કે 'તોઘ્રલને મારનાર') નો ખિતાબ આપ્યો. તે પછી બીજે દિવસે બલબને તોઘ્રલના તમામ મળતીઆઓને તેમનાં બાળબચ્ચાં સાથે ઠાર માર્યાં. બીજા પણ હજારો માણસોને બજાર વચ્ચે હારબંધ ઉભી કરેલી શૂળીઓ પર ચડાવી ચડાવી માર્યાં. બલબને આ પ્રસંગે બતાવેલી ક્રૂરતાથી સર્વત્ર ત્રાસ વર્તી રહ્યો. ત્યાર બાદ પોતાના શાહજાદા બકારાખાનને બંગાળાનો સુબેદાર નીમી તે દિલ્હી ભણી પાછો ફર્યો. છૂટા પડતી વખતે બકારાખાનને પણ ધમકી સાથે એણે ચેતવણી આપી કે " તોઘ્રલખાનની દશા ધ્યાનમાં રાખજે. દિલ્હીના સુલતાનને બેવફા થનારની પોતાની તેમજ તેમનાં બાળબચ્ચાંની આવી જ દશા

થશે." આ બંડથી બલબન એટલો બધો ગુસ્સે ભરાયો હતો કે એના ખાસ હજુરીયાઓના ટાંટીયા પણ એની રૂબરૂ જતાં ધ્રુજતા. દિલ્હી પહોંચ્યા પછી જ એનો ગુસ્સો માંડ માંડ શમ્યો. એકંદરે ત્રણ વર્ષ એણે બંગાળામાં ગાળ્યાં.

૧૩. શાહજાદા મહંમદનું મૃત્યુઃ—બલબન બંગાળાથી પાછો આવ્યો તે પછી થોડે દિવસે ખબર આવી કે 'મોગલોએ પંજાબ ઉપર હલ્લો કર્યો છે.' મોગલોને અનેક વાર હરાવી દાબમાં રાખનાર પરાક્રમી સુબેદાર શેરખાન તો ઇ. સ ૧૨૭૦માં ગુજરી ગયો હતો, તેથી બલબને શાહજાદા મહંમદને લશ્કર આપી તેમના બંદોબસ્ત માટે મોકલ્યો. એ પ્રસંગે બલબને શાહજાદાને ડહાપણ અને રાજ્યનીતિથી ભરપૂર સુંદર ઉપદેશ આપ્યો હતો. મહંમદે જઇ મોગલોને સંપૂર્ણ હરાવી કાઢયા. પણ ફરી પાછા તેઓ તૈમુરશાહ નામના સરદારની આગેવાની તળે ચડી આવ્યા. મહંમદે તેમને પણ દીપલપુર આગળ સજ્જડ હરાવી નસાડયા. પણ દુર્ભાગ્યે તેમની પૂંઠ પકડવા જતાં તે પોતાના થોડાક રસાલા સાથે બહુ દૂર નીકળી ગયો. તેની આવી કફોડી સ્થિતિ જોતાં જ મોગલો એકઠા થઇ તેની ટોળી ઉપર તૂટી પડયા. આ ઝપાઝપીમાં તે શૂરો અને ઉદાર શાહજાદો માર્યો ગયો. ફત્તેહનો આનંદ શોકમાં ફેરવાઇ ગયો. આ માઠા સમાચાર દિલ્હી પહોંચતાં નાનાં મોટાં સર્વની આંખમાંથી આંસુ પડયાં. વૃદ્ધ બલબનને તો પોતાના આ વ્હાલા ગાદીવારસના અણધાર્યા મોતથી એટલો બધો આઘાત પહોંચ્યો કે તે તરત જ માંદો પડયો અને મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૨૮૭.

આ શાહજાદો શૂરો, ભલો અને ઉદાર હોવા ઉપરાંત બહુ વિદ્વાન હતો. ફારસી ભાષાના નામીચા કવિ અમીર ખુશરૂ જેવા મોટા મોટા વિદ્વાનો એના આશ્રયે આવી રહ્યા હતા. પ્રજાને પણ એને માટે ઘણી સારી આશા હતી.

૧૪. કૈકુબાદઃ—બલબનની અંતિમ માંદગી વખતે શાહજાદા બકારાખાન હાજર નહિ રહ્યાથી, બલબને મરતી વખતે પોતાના માનીતા શાહજાદા મહંમદના પુત્ર કૈખુશરૂને પોતાનો વારસ ઠરાવ્યો હતો. પરંતુ તેના મરણ બાદ ઉમરાવોએ બકારાખાનનું મન ન દુભાય એટલા માટે કૈખુશરૂને બાજુએ મેલી બકારાખાનના પુત્ર કૈકુબાદને ગાદીએ બેસાડયો.

કૈકુબાદ બહુ દેખાવડો અને શાંત હતો. બલબનની કડક દેખરેખને લઇને સત્તર વર્ષની ઉમર લગી તેને કોઇ જાતનું વ્યસન લાગવા પામ્યું નહોતું. પણ ગાદીએ બેસતાં જ આ તરુણ શાહજાદો નિરંકુશ બન્યો અને બદફેલીમાં પડ્યો. નિઝામુદ્દીન નામના વઝીરના હાથમાં સઘળી રાજ્યસત્તા સોંપી તે પોતે જમનાતીરે બંધાવેલા વિલાસભવનમાં પડી રહેવા લાગ્યો. નિઝામુદ્દીનની દાનત ખોટી હતી. વખત જતાં કૈકુબાદનું કાસળ કાઢી તે પોતે ગાદી પચાવી પાડવાની વેતરણ કરતો હતો. બકારાખાનને એ વાતની ખબર પડતાં તેણે કૈકુબાદને પત્રો લખી ચેતવવાની ઘણીએ તજવીજ કરી, પણ નિઝામુદ્દીને તે પત્રો તેને પહોંચવા જ ન દીધા. એટલે બકારાખાન તેને રૂબરૂ મળવા સારૂ દિલ્હી આવ્યો. નિઝામુદ્દીને ક્યાં સુધી તો એ પિતાપુત્રની મુલાકાત જ ન થવા દીધી. પછી જ્યારે બકારાખાન યુક્તિથી પુત્રની મુલાકાતનો લાભ મેળવી શક્યો, ત્યારે તેની ખાતરી થઇ કે તે છેક જ વઝીરના હાથમાં હતો અને પોતાનું કંઇ જ વળે તેમ નથી. તેથી તે નિરાશ થઇ પાછો બંગાળે જતો રહ્યો. પણ પછી કેટલેક દિવસે કૈકુબાદને પોતાની સ્થિતિનું ભાન થયું, અને વઝીરના પંજામાંથી છૂટવા સારૂ તેણે તેને ઝેર આપી મારી નાખ્યો. પણ તે પછી પાછો થોડા જ વખતમાં તે ફરી બદફેલીમાં પડ્યો, અને પરિણામે લકવાના રોગથી પથારીવશ થયો. રાજ્યસત્તા માટે બે પક્ષ બંધાયા. તેમાં જલાલુદ્દીનની સરદારી તળે ખીલજીઓનું જોર વધ્યું, અને તેમણે વિલાસભવનમાં મરણપથારીએ પડેલા કૈકુબાદને

તથા તેના કુંવરને મારી નાખી દિલ્હીનું તખ્ત હસ્તગત કર્યું: ઇ. સ. ૧૨૯૦.

એ રીતે કુતુબુદ્દીને સ્થાપેલા ગુલામવંશનો અંત આવ્યો.

૧૫. 'ગુલામ' શબ્દનો અર્થ અને ગુલામવંશની કામગીરી:—ગુલામગીરીની સંસ્થા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવી હતી. ગુલામ રાખવાનો રિવાજ તો પૂર્વમાં તેમજ પશ્ચિમમાં બન્ને ઠેકાણે હતો. છતાં પૂર્વનાં રાજ્યો કરતાં પશ્ચિમનાં રાજ્યોમાં જ ગુલામગીરીની સંસ્થા બહુ અધમ દશાએ પહોંચી. ઘણે ભાગે લડાઇમાં પકડાયેલા લોકોને ગુલામ કરવામાં આવતા. પરંતુ મધ્યકાળના ખ્રિસ્તી રાજાઓએ તો એ કામમાં અમાનુષીપણાની હદ કરી. એક ઠેકાણેના લોકોને જબરાઇથી પકડીને તેમને બીજે ઠેકાણે લઈ જઇ કામે લગાડવાનો, અગર તેમનું વેચાણ કે ખરીદી કરવાનો નિંદ્ય રિવાજ યૂરોપના લોકોએ શરૂ કર્યો. એ ગુલામો ધણીની જંગમ મિલ્કત ગણાતા. ધણીની મરજી વિનાનું એમને પોતાનું સ્વતંત્ર જીવન જ નહોતું. પરંતુ મુસલમાનોનો રિવાજ એથી જુદો હતો. જીતાયલા દેશોમાંથી પકડાયલા લોકોને મુસલમાન બનાવી ગુલામ તરીકે મુસલમાન સરદારો પોતાની પાસે રાખતા ખરા, પરંતુ એવા ગુલામોને પણ તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે આગળ વધવાની તક મળતી. તુર્ક અફઘાનોના અમલમાં તો ગુલામોની આ સંસ્થા પરાક્રમ દેખાડી પ્રખ્યાત થવાની એક ઉપયોગી શાળા જ થઇ પડી. નસીબ અજમાવવાનો તે એક ધંધો જ થઇ પડ્યો. એવા અનેક ગુલામો આગળ વધી છેક સુલતાનપદે પહોંચ્યા હતા. અલપ્તગીન, સબક્તગીન, કુતુબુદ્દીન, અલ્તમશ, બલબન વગેરે મૂળ ગુલામ જ હતા. આવા ગુલામો ઉંચે દરજ્જે ચડ્યા પછી પણ પોતાને અમુક રાજાના કે સરદારના ગુલામ તરીકે ઓળખાવવામાં મગરૂબી માનતા.

અર્થાત્ કે ગુલામગીરીના ધંધાનો પશ્ચિમના લોકોમાં જે નિંદ્ય અર્થ થાય છે, તેવો પૂર્વ તરફના આ મુસલમાની રાજ્ય અમલમાં નહોતો એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

શાહબુદ્દીન ઘોરી અને કુતુબુદ્દીન ગુલામોની કિંમત ઘણી આંકતા. કહે છે કે એક વખત ઘોરીશાહ પોતાના એક સોબતી સાથે વાતચીત કરતો બેઠો હતો, તેવામાં તે સોબતીએ તેને કહ્યું, "આટલા મોટા રાજ્યવૈભવ સાથે ખુદાએ આપને સંતાનસુખ આપવાની ઉદારતા બતાવી હોત તો કેવું સારૂં થાત! એક જ પુત્ર હોત, તો પણ આપના વંશનું નામ તો રહેત!" તે ઉપર ઘોરીશાહ બોલી ઉઠયા "કેમ વારૂ, મારે સંતાન નથી એમ કેમ કહો છો? મારે તો હજારો છોકરા છે. આ બધા તુર્કી ગુલામો મેં રાખેલા છે, તે મારા છોકરા નહિ તો કોણ? શું એ લોકો મારાથી વધારે પરાક્રમ કરીને મારૂં રાજ્ય તથા નામ નહિ વધારે?" અને ખરે જ! ઘોરીશાહની એ માન્યતા સાચી ઠરી. એના ચાર મુખ્ય સરદારો—એલ્ડોઝ, કુતુબુદ્દીન, કુબાચા અને બખ્તીયાર—આ ગુલામોમાંથી જ નીકળી આવ્યા હતા. હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની ધર્મ અને રાજ્યનો વિસ્તાર કરવા માટે આ ગુલામો જ વિશેષ ઉપયોગી થયેલા છે. ગુલામવંશી સુલતાનોએ જ હિંદુઓનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો જીતી લીધાં. નર્મદાની ઉત્તર તરફના સઘળા હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની સત્તાનો દોર જમાવવાનું મોટું કામ ગુલામવંશે કરેલું છે, એમ કહેવામાં જરાયે વાંધો નહિ.

પ્રકરણ ૧૨ મું

ખીલજી વંશ

ઇ. સ. ૧૨૯૦ થી ૧૩૨૧

૧. ખીલજીઓનો ઉદય:—ખીલજી લોકો મૂળ તુર્કસ્તાનના રહેવાશી હોઇ ગીજની અને ઘોરી વંશની જાહોજલાલીના સમયમાં અફઘાનિસ્તાનનાં 'ખલજ' નામના સ્થળમાં આવી વસ્યા હતા, તેથી તેઓ ખીલજી કહેવાયા. એ લોકો ઘણે ભાગે લૂંટતા ફરતા અથવા તો કોઇ નોકર રાખે તો નોકરી કરતા. આ જાતના ઘણા લોકો બલબનની ફોજમાં દાખલ થયા હતા. તેમાં મલેક નામનો સરદાર પોતાના પરાક્રમથી બહુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. બલબને તેને સમારા પ્રાંતની સુબેદારી આપી હતી. ખીલજી વંશની સત્તા સ્થાપનાર જલાલુદ્દીન આ મલેક ખીલજીનો પુત્ર થાય. જલાલુદ્દીનની સરદારી તળે ખીલજીઓની સત્તા પુષ્કળ વધી ગઇ, અને આખરે તેમણે ગુલામવંશના છેલ્લા નાલાયક સુલતાન કૈકુબાદને મારી એ વંશની આખર આણી.

૨. જલાલુદ્દીન ખીલજી:—જલાલુદ્દીને રાજ્યસત્તા હાથમાં લીધી તે વખતે તેની ઉમર સીત્તેર વર્ષની હતી. રાજ્યસત્તા કબજે કરવા માટે એણે કૈકુબાદનું ખૂન કર્યું હતું, તોપણ તે પછી તુરત જ એણે પોતાનું વલણ બદલ્યું હતું. એવડા મોટા અધિકાર માટે પોતે લાયક નથી એમ તે દેખાડતો; દરબારગઢના આંગણામાં તે કદી ઘોડે ચઢી આવતો નહિ, તેમજ પોતે ગાદી પર ન બેસતાં બીજા ઉમરાવોની માફક ગાદીને પડખે જ ઉભો રહેતો. લોકો ઉપર તે દયા અને પરોપકાર કરવા લાગ્યો તથા પોતાના પહેલાંના દોસ્તો સાથે પહેલાંની માફક છૂટથી હળવા મળવા લાગ્યો. આથી સુલતાન તરીકેનું એનું વજન ઘટયું. વળી તે એટલો બધો દયાળુ હતો કે

પોતાના દુશ્મનોને તેમજ ગુન્હેગારોને પણ વગર સજાએ છોડી દેતો. પરંતુ એની અયોગ્ય દયાનું ફળ સારૂં આવ્યું નહિ. રાજ્યમા બંડ બખેડા ને ચોરી લુંટ વધી પડયાં. છજ્જુખાં નામનો બલબનનો ભત્રીજો કોરા પ્રાતનો સુબો હતો, તેણે બંડ કર્યું પણ હાર્યો ને કેદ પકડાયો. જલાલુદ્દીને તેના ગુન્હાની માફી આપીને તેને મુલતાનની સુબેદારી આપી. દેહાંત સજા એ કોઇને કરતો નહિ. બંડખોરોને બહુ બહુ તો એ દેશ પાર કરતો. છતાં તે નિર્બળ હતો એમ પણ નથી. માળવાના રજપૂતોએ બંડ કર્યું તે સમાવવા સુલતાન પોતે લશ્કર લઇને ગયો ને બંડખોરોને વિખેરી નાખ્યા, તથા ઉજ્જનના હિંદુ દેવળોનો નાશ કર્યો. તથાપિ ખૂનામરકી પ્રત્યેના તેના અભાવને લીધે રજપૂતોનો તે જોઇએ તેવો બંદોબસ્ત કરી શકયો નહિ. વળી તે જ અરસામાં મોગલો પંજાબ પર ચડી આવ્યા, તેમની સામે પણ જલાલુદ્દીન પંડે ગયો ને તેમને સજ્જડ હરાવ્યા, છતાં તેમના પર ક્રૂરતા ન કરતાં તેણે તેમની સાથે સલાહ કરી અને તેમને વગર અડચણે પાછા જવા દીધા. એ વખતે ૩૦૦૦ મોગલોએ મુસલમાન થઇ તેની ફોજમાં નોકરી લીધી. એમને રહેવા માટે આપેલી જગ્યા દિલ્હીમાં આજે પણ મોગલપરા નામે ઓળખાય છે.

જલાલુદ્દીન આવો દયાળુ હોવા છતાં તેને હાથે બે ખૂન થયાનું ઇતિહાસમાં નોંધાયું છે. એક તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કૈકુબાદનું અને બીજું સીદી મોલા નામના ફકીરનું. એ ફકીર મૂળ ઇરાનનો વતની હોઇ દિલ્હીમાં આવી વસ્યો હતો. તે પોતે બહુ સાદાઇમાં રહેતો હતો. છતાં ગરીબગુરબાંને તે રોજ લખલૂટ દાન આપતો, એટલું જ નહિ પણ તેની મુલાકાતે જતા અમીર ઉમરાવ વગેરેની તે એવી તો ઠાઠમાઠભરી સરભરા કરતો કે તે જોઇ ભલભલા બાદશાહને પણ અદેખાઇ ઉપજે. આથી લોકવાયકા ચાલી કે સીદી મોલા પાસે પારસમણિ છે. હવે કેટલાકના મત પ્રમાણે એ પારસમણિ લેવા અને કેટલાકના મત પ્રમાણે સીદી મોલા ગુપ્ત રીતે રાજ્ય-

ગાદી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એવું કાવતરૂં બહાર પડ્યાથી જલાલુદ્દીને તેને કેદખાનામાં પૂરવાનો હુકમ કર્યો. પરંતુ રસ્તામાં તેનાપર કેટલાક ઝનૂની ફકીરોએ તૂટી પડી તેને મારી નાખ્યો. એ કામમાં જલાલુદ્દીનનો સીધો હાથ ન હોય તે બનવા જોગ છે. પરંતુ પોતાની આંખો આગળ એણે એ ફકીરનો નાશ થવા દીધો એ તો નિર્વિવાદ. એ ફકીરના મરણ બાદ તુરત જ વાવટોળનું તોફાન થયું થોડા જ દિવસમાં તેનો વડો શાહજાદો મૃત્યુ પામ્યો, તે વરસે અનાવૃષ્ટિ થઇ દેશમાં દુકાળ પડ્યો અને સુલતાન પોતે પણ ટુંક મુદ્દતમાં અલ્લાઉદ્દીનને હાથે ભૂંડે હાલે મરાયો. એ બધું ફકીરે મરતી વખતે દીધેલા શાપનું પરિણામ હતું એમ લોકો માનવા લાગ્યા.

૩. અલ્લાઉદ્દીનનું સાહસ અને દેવગઢની લૂંટઃ— જલાલુદ્દીનને અલ્લાઉદ્દીન નામનો એક ભત્રીજો હતો. તેનાપર એને પુષ્કળ પ્યાર હોઇ તેને પોતાની એક પુત્રી પણ જલાલુદ્દીને પરણાવી હતી. આ અલ્લાઉદ્દીન બહુ બહાદુર અને હિંમતવાન હતો. છજ્જુખાંને હરાવ્યા પછી જલાલુદ્દીને તેને કોરાની સુબાગીરી આપી હતી. તે પછી માળવાની ચડાઇમાં એણે બતાવેલા પરાક્રમથી ખુશ થઇ જલાલુદ્દીને તેને કોરા ઉપરાંત અયોધ્યા પ્રાંતનો વહીવટ પણ સોંપ્યો હતો. અલ્લાઉદ્દીને ભીલસા પર ચડાઇ કરી ત્યાંના બૌધ મઠનો નાશ કર્યો, તે વેળા ત્યાં દેવગઢની દોલત વિષે તેના સાંભળવામાં આવતાં તેની દાઢ સળકી. પોતાની ધારણા કોઇને પણ ન જણાવતાં તે ૮૦૦૦ ચુનંદા ઘોડેસ્વારો સાથે વિંધ્યાચળને વટાવી દખ્ખણમાં ઉતર્યો. વિંધ્યાચળની દક્ષિણે મુસલમાનોનો પગપેસારો આ પૂર્વે કદી થયો નહોતો. તેથી ત્યાંનાં રાજ્યો તેમજ લોકો એ બાબતમાં બીલકુલ નિશ્ચિંત હતાં. હિંદુઓના ભોળા અને વિશ્વાસુ સ્વભાવથી તથા તેમની ધર્મયુદ્ધની ભાવનાથી અલ્લાઉદ્દીન સારી પેઠે જાણીતો હતો. તેથી તેના પર ભરોસો રાખી તેણે એક સાહસભરી યુક્તિ અજમાવી, અને દૈવઇચ્છાએ તે છેક લગી પાર પણ પડી. રસ્તે કોઇ

પૂછતું તો તે બેધડક જણાવતો કે "હું દિલ્હીના સુલતાનનો ભત્રીજો છું. પણ મારે તેની સાથે અણબનાવ થવાથી હું તેને છોડીને તેલંગણના રાજા સાહેબ પાસે નોકરી લેવા રાજમહેંદ્રી જાઉં છું." આવો જવાબ દેતો તે કૂચ પર કૂચ કરતો આગળ ચાલ્યો. ભોળા અને વિશ્વાસુ હિંદુઓને તેની ખરી મતલબ વિષે જરાયે વ્હેમ આવ્યો નહિ, અને તે બિનહરકતે દેવગઢ આવી અચાનક ઉભો રહ્યો. દેવગઢમાં તે વખતે જાદવ રજપૂતોનું રાજ્ય હોઇ રામદેવ નામનો રાજા ગાદીએ હતો. મુસલમાનોના આવવાની વકી સરખી નહિ હોવાથી લડવાની તેની બીલકુલ તૈયારી નહોતી. તેમ તેનું લશ્કર પણ બીજે ઠેકાણે રોકાયલું હતું. છતાં તેણે સમયસૂચકતા વાપરી શહેરની વસ્તીમાંથી તેમજ પોતાના નોકરવર્ગમાથી ત્રણચાર હજાર માણસોને હથિયાર આપી સજ્જ કર્યાં. ને તેમને લઇ તે અલ્લાઉદ્દીન સામે લડવા આવ્યો. પરંતુ તેમાં તેનો પરાજય થતાં તેને કિલ્લામાં ભરાઇ જવું પડયું. મુસલમાનોએ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો અને બીજી તરફથી શહેરમાં લૂંટફાટ કરી કેર વર્તાવ્યો. લોકો પર અનેક પ્રકારના જૂલમ ગુજારી તેણે પુષ્કળ ધન એકઠું કર્યું; છતાં કિલ્લો લેવાના પોતાના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતા જોઈ તેણે જાહેર કર્યું કે "સુલતાનની મોટી ફોજ તો હજી પાછળ આવે છે, હું તો માત્ર તેની હરોલની ટુકડી લઇને જ આવ્યો છું. આખી ફોજ આવી પહોંચતાં કિલ્લો આમ લીધો જાણો." અલ્લાઉદ્દીનની આ જાહેરાતથી રામદેવને ચટપટી તો થવા માંડી જ હતી. તેવામાં વળી ખબર આવી કે "કિલ્લામાં ખોરાકી ભરતી વખતે અનાજને બદલે ભૂલમાં મીઠાના કોથળા ભરાઇ ગયા છે અને ખોરાકી ખૂટવા આવી છે." આથી તો રામદેવ રાજા છેક જ ગભરાઈ ગયો. અને તેણે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી અલ્લાઉદ્દીન સાથે સલાહ કરવા ઇચ્છ્યું. બંધા અલ્લાઉદ્દીને પણ પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરી તે વાત કબૂલ કરી લીધી. દ્રવ્ય લઇ અલ્લાઉદ્દીન પાછો ફરતો હતો તેવામાં જ રાજકુમાર શંકરદેવ એક મોટું

લશ્કર જેમ તેમ જમાવી સામે આવ્યો, અને અલ્લાઉદ્દીનને ખાળ્યો. લડાઇ થતાં અલ્લાઉદ્દીનની ખરેખરી માઠી દશા થવા વખત આવી. પણ તેવામાં, હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં વારંવાર બન્યું છે તેમ, હિંદુઓ તરફની એક ભૂલે મુસલમાનોને યારી આપી. શંકરદેવની બાજી પૂર્ણ જીતમાં હતી, તેવામાં રામદેવનો કિલ્લેદાર, જરૂર ન હોવા છતાં, પોતાના માણસો સાથે શંકરદેવની મદદે આવવા નીકળ્યો. તેમના પગથી ઉડતી ધૂળ જોઇ હિંદુઓ સમજ્યા કે અલ્લાઉદ્દીને જાહેર કરેલી બાદશાહી ફોજ આવી પહોંચી. એટલે ગભરાટમાં પડી તેમણે નાસવા માંડયું અને વિનાશની અણી પર આવી પહોચેલા મુસલમાનોનું જોર ફાવ્યું. તેવામાં વળી કિલ્લામા મીઠાના કોથળા ભરાયાની વાત અલ્લાઉદ્દીનના જાણવામાં આવી. એટલે તો તે વધારે જોર પર આવ્યો અને કિલ્લાને ફરી ઘેરો ઘાલ્યો. રામદેવનો બીજો કંઇ ઉપાય નહિ રહ્યાથી ઇલિચપુર પરગણું અને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી તેણે અલ્લાઉદ્દીનના મનનું સમાધાન કર્યું. એ રીતે અલ્લાઉદ્દીન પુષ્કળ દોલત અને કીર્તિ મેળવી ખાનદેશ અને માળવાને રસ્તે કોરા પાછો ફર્યો, ઇ. સ. ૧૨૯૪.

૪. જલાલુદ્દીનનું ખૂન અને અલ્લાઉદ્દીનનું રાજ્યારોહણ:— અલ્લાઉદ્દીનને અજાણ્યા મૂલકમાં સાહસ કરી ગયાને લાંબો વખત થયા છતાં તેના તરફથી કોઇ જાતની બાતમી નહિ મળવાથી ઘરડો જલાલુદ્દીન ફિકરમાં હતો. તેવામાં ખબર આવી કે 'તે અપાર દોલત અને કીર્તિ સાથે સુખરૂપ પાછો આવે છે.' એટલે તો પછી જલાલુદ્દીનના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. અલ્લાઉદ્દીન માટે એનો એટલો બધો નિષ્કપટ ભાવ હતો કે તેના વર્તન માટે એને જરાયે વ્હેમ આવે એમ નહોતું. પરંતુ તેના કેટલાક દીર્ઘદર્શી કારભારીઓ તથા તેની મુખ્ય બેગમ મલિકાજહાનને અલ્લાઉદ્દીન માટે મૂળથી વ્હેમ હતો અને તે તેમણે સુલતાનને જણાવી તેને ચેતાવ્યો, પરંતુ તેને તે વાત સાચી લાગી નહિ. એટલામાં

અલ્લાઉદ્દીનનો નમ્રતા અને વફાદારીભર્યો કાગળ આવ્યો. તેમાં એણે 'વગર રજાએ દક્ષિણમાં જવાના' પોતાના અપરાધ બદલ માફી માગી જણાવ્યું હતું કે "માફી મળ્યા વગર કાકાજીના ચરણોમાં આવતાં મને ડર લાગે છે." આ કાગળથી જલાલુદ્દીનનો જરાતરા સંશય પણ દૂર થઇ જવા પામ્યો, અને તે પંડે થોડા રસાલા સાથે ભત્રીજાને મળવા નીકળ્યો. કાકા ભત્રીજાની મુલાકાત થતાં જ કપટી અલ્લાઉદ્દીન કાકાને પગે પડ્યો. તેને ઉઠાડી તથા તેના ગાલ પર વ્હાલભરી ટપલી મારી વૃદ્ધ જલાલુદ્દીન તેને મીઠો ઠપકો આપતો હતો કે "મેં તને બચપણથી ઉછેરીને મોટો કર્યો છે, તથા તારા ઉપર મારો પુત્ર કરતાં પણ વધારે પ્યાર છે, એ તું જાણતો હોવા છતાં તને મારો વિશ્વાસ ન આવ્યો?" એટલામાં જ અલ્લાઉદ્દીને આગળથી કરી રાખેલી ગોઠવણ મુજબ છુપા મારાએ ધસી આવી જલાલુદ્દીનના પેટમાં ખંજર ખોસી તેનાં આંતરડાં બહાર ખેંચી કાઢ્યાં. "દુષ્ટ અલ્લાઉદ્દીન" એમ બોલતાં જલાલુદ્દીને પ્રાણ છોડ્યા. એટલે અલ્લાઉદ્દીને તેનું માથું ભાલા પર ભેરવી પોતાની છાવણીમાં તેમજ આખા કોરા શહેરમાં ફેરવાવ્યું, તથા બાદશાહી છત્ર પોતાને માથે ધરાવી તે સુલતાન તરીકે જાહેર થયો.

જલાલુદ્દીનના મરણની વાત દિલ્હી પહોંચતાં જ મલિકાજહાન બેગમે પોતાના નાની ઉમરના પુત્ર રૂકનુદ્દીનને ઇબ્રાહિમ નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો, ને તેના વતી પોતે કારભાર કરવા લાગી. જલાલુદ્દીનનો મોટો છોકરો અર્કલીખાન મુલતાનની સુબાગીરી પર હતો. તેને અલ્લાઉદ્દીન સાથે ભાંજગડમાં ઉતરવાનું પસંદ નહિ પડ્યાથી તે ત્યાં જ રહ્યો. આણી તરફ અલ્લાઉદ્દીનનો વિચાર પ્રથમ તો કોરા અયોધ્યાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો હતો. પરંતુ અર્કલીખાનને મુલતાનમાં શાંત બેઠેલો જોઇને તેણે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો, અને ચોમાસું હોવા છતાં તે દિલ્હી પર ધસ્યો. મલિકાજહાન પોતાના બાળક પુત્રને લઇ મુલતાનમાં અર્કલીખાન પાસે નાસી ગઇ, અને

અલ્લાઉદ્દીને દિલ્હીમાં પેસી ગાદી કબજે કરી. લોકોને ખુશ કરવા તથા કાકાના ખૂનની વાત ભૂલાવી દેવા તે રસ્તે સોના ચાંદીના સિક્કા ઉછાળતો ઉછાળતો દિલ્હીમાં પેઠો હતો. અમીર ઉમરાવોને પણ એણે દક્ષિણમાંથી આણેલી લૂંટમાંથી લાંચ આપી વશ કર્યા, તથા ફોજને ૭ મહિનાનો સામટો પગાર આપી સંતોષી. દિલ્હીમાં સ્થિર થયા પછી અલ્લાઉદ્દીને મુલતાન તરફ નજર દોડાવી. જલાલુદ્દીનના પુત્રોને પકડી કેદ કરવા સારૂ તેણે પોતાના દૂધભાઇ અલફખાનને મોકલ્યો. અલફખાને તેમને પકડી તથા અલ્લાઉદ્દીનના હુકમ મુજબ આંધળા કરી હંસીના કિલ્લામાં પૂર્યા. ત્યાં થોડા જ વખતમાં તે અભાગી રાજકુમારોનો અંત આણવામાં આવ્યો. એ રીતે પોતાના પૂજ્ય કાકા તથા પિત્રાઇ ભાઇઓના લોહીમાં હાથ રંગી અલ્લાઉદ્દીન દીલ્હીના તખ્તે ચઢ્યો, ઇ. સ. ૧૨૯૫.

૫. લાંચખાઉ ઉમરાવોની વલેઃ—ગાદી પર સ્થિર થતાં જ અલ્લાઉદ્દીને લાંચખાઉ સરદારોની ખબર લીધી. પૈસાના લોભે જેઓ તેને આધીન થયા હતા, તેમને તેમની નીમકહરામી બદલ અલ્લાઉદ્દીને સખત સજા કરી—કેટલાકને ઠેર માર્યા, કેટલાકને આંધળા બનાવી કેદમાં પૂર્યા અને બધાયની તમામ માલમિલ્કત તથા ઘરબાર લૂંટી લઇ જપ્ત કર્યાં; તેમનાં બૈરાં છોકરાં માટે પણ કંઇ રહેવા દીધું નહિ. માત્ર ત્રણ ઉમરાવો અલ્લાઉદ્દીનની લાંચને ન ગણકારી પોતાના માલિકને વફાદાર રહ્યા હતા, તેમને જ અલ્લાઉદ્દીને છેડ્યા નહિ, પણ ઉલટી શાબાશી આપી તેમનો દરજ્જો વધારી આપ્યો. જલાલુદ્દીનનું ખૂન કરવામાં જેમણે મદદ કરી હતી તેમને પણ અલ્લાઉદ્દીને મરાવી નખાવ્યા. એમ કરી અલ્લાઉદ્દીને પોતાની જાત સામે એવું કાવતરૂં કરવાની કોઇની હિંમત ન ચાલે તેવી ધાક બેસાડી.

૬. અલ્લાઉદ્દીનની જીતોઃ—હિંદુસ્તાનના મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓમાં અલ્લાઉદ્દીન એક પ્રખ્યાત અને પરાક્રમી રાજા થઇ ગયો,

એમાં તો શક નહિ. ગાદી પર સ્થિર થતાં જ એણે હિંદુસ્તાનના રહ્યાં સહ્યાં સ્વતંત્ર રાજ્યો જીતી લેવાનો સપાટો ચલાવ્યો. ઇ. સ. ૧૨૯૭ માં ગુજરાત, ૧૩૦૦ માં રણથંભોર અને ૧૩૦૩ માં ચિતોડ જીતી લઈ એણે મુસલમાન સત્તા તળે આણ્યાં. તે પછી એણે મોગલોનો બંદોબસ્ત કર્યો, અને એના શૂરા સરદાર મલેક કાફુરે દક્ષિણમાં દરોડા પાડી ઠેઠ રામેશ્વર લગી ઈસ્લામી સત્તાનો દોર જમાવ્યો.

૭. ગુજરાતના રજપૂત રાજ્યની આખર:—માંહોમાંહેની લડાઇઓને લીધે ભોળો ભીમદેવ એટલો બધો નબળો પડી ગયો હતો કે એની હયાતિમાં જ વાઘેલા રજપૂતોએ જોર પર આવી ધોળકામાં સ્વતંત્ર ગાદી સ્થાપી. તે પછી ઇ. સ. ૧૨૪૨ માં ભીમદેવનું મૃત્યુ થતાં વાઘેલા રાજા વિશળદેવે ભીમદેવના વારસ ત્રિભુવનપાળને અણુહિલવાડની ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી આખા ગુજરાતમા વાઘેલા વંશની સત્તા સ્થાપી. આ વિશળદેવ રાજા બહુ પ્રખ્યાત અને પરાક્રમી થઈ ગયો. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ નામના એના વાણીઆ મંત્રીઓ બહુ ડાહ્યા અને શૂરા હતા. તેમની મદદથી એણે અનેક જીતો મેળવી ગુર્જર રાજ્યની કીર્તિ બહુ વધારી. એના પછી અર્જુનદેવ, સારંગદેવ અને કરણ નામના રાજા થયા. પણ તે એના જેવા બહાદુર ન નીકળ્યાથી ગુજરાતનું રાજ્ય દિવસે દિવસે નબળું પડતું ગયું. છેલ્લો રાજા કરણ અવિચારી અને દુરાચરણી હતો. એ રાજાને માધવ નામે એક નાગર પ્રધાન હતો. તેની સ્ત્રી રૂપસુંદરી પર મોહ પામી એણે બળાત્કારે તેનું હરણ કર્યું. માધવનો ભાઇ કેશવ તેનું રક્ષણ કરતાં મરાયો અને તેની સ્ત્રી ગુણસુંદરી સતી થઈ. માધવ કે જેને કરણરાજાએ કપટથી પરદેશ મોકલી દીધો હતો તે આ જુલમથી બહુ કોપે ભરાયો, અને વેર વાળવાનો નિશ્ચય કરી દિલ્હીના સુલતાન પાસે પહોંચ્યો. સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન તો આવી કોઇ તક માટે ટાપી જ રહ્યો હતો. તેણે તુરત જ પોતાના ભાઇ અલફખાન

અને વજીર નસરતખાનની સરદારી તળે મોટી ફોજ ગુજરાત જીતવા મોકલી આપી. કરણરાજા બહાદુરીથી લડ્યો, છતાં હાર્યો અને નાસી બાગલાણના ડુંગરી કિલ્લામાં ભરાયો. એટલે મુસલમાનોએ અણહિલવાડ કબજે કરી ગુજરાતનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું, ઈ. સ. ૧૨૯૭. આ પ્રસંગે મુસલમાનોએ સોમનાથના મંદિરને ફરી લૂંટીને તોડ્યું હતું.

[નાસતી વખતે કરણરાજા કનકદેવી અને દેવળદેવી નામની પોતાની બે કુંવરીઓને પોતાની સાથે લઈ જઈ શક્યો હતો. પરંતુ તેની રાણી કૌળાદેવી નાસતાં નાસતાં પકડાઇ ગઈ અને અલફખાને તેને બીજા કેદીઓ સાથે દિલ્હી મોકલી દીધી. ત્યાં તેના રૂપ પર મોહ પામી અલ્લાઉદ્દીને તેને પોતાની માનીતી બેગમ બનાવી. કરણ બાગલાણમાં પણ જંપીને બેસી શક્યો નહિ. કૌળાબેગમને પોતાની કુંવરીને મળવાનુ મન થતાં સુલતાને મલેક કાફુર નામના સરદારને દેવળદેવીને લેવા માટે મોકલ્યો. કરણરાજા અહિં પણ બહાદુરીથી લડ્યો, છતાં કમનસીબે હાર્યો અને દેવળદેવી કે જે દેવગઢના રાજ-કુમાર શંકરદેવ સાથે પરણવા સારૂ દેવગઢ જતી હતી તે રસ્તામાં અચાનક મુસલમાનોના હાથમાં સપડાઇ ગઇ. મુસલમાન સરદારે તેને દિલ્હી મોકલી આપતાં શાહજાદા ખીજરખાને તેને પોતાની બેગમ બનાવી. દુર્ભાગી કરણરાજા પોતાના પાપનું ફળ અહિંનું અહિં ભોગવતો રખડી રઝળી મૂઓ. કનકદેવી તો બાગલાણ જતાં રસ્તામાં જ મરી ગઈ હતી.]

૮. **રણથંભોરની જીત**:—ગુજરાત જીતીને પાછા ફરતા લશ્કરમાં લૂંટની બાબતમાં અસંતોષ ફેલાયાથી તેણે બળવો કર્યો. એ બળવો શમ્યા પછી કેટલાક બળવાખોરોને રણથંભોરના ચહુઆણ રાજા હમીરદેવે આશ્રય આપ્યો હતો. તેથી એ રાજાને સજા કરવા માટે અલ્લાઉદ્દીને પોતાના ભાઇ અને વજીરને લશ્કર આપી મોકલ્યા. પરંતુ ચહુઆણોએ તેમને હરાવી નસાડ્યા અને વજીર મરાયો. એ સમાચાર મળતાં અલ્લાઉદ્દીન પોતે ભાઇની મદદે આવવા નીકળ્યો.

સ્તે આવતાં એક દહાડો તે શિકાર કરતો હતો તેવામાં લાગ સાધી
ના ભત્રીજા સુલેમાને તેના પર હુમલો કરી તેને તીરથી વીંધી
ાખ્યો. અલ્લાઉદ્દીન ઘાયલ થઇ ઘોડા પરથી ઢળી પડ્યો. એટલે
સુલેમાને તેને મરેલો ધારી છાવણીમાં જઇ સુલતાનપદ ધારણ કર્યું.
પરંતુ આણી તરફ મૂર્છા વળતાં જ અલ્લાઉદ્દીન ટટ્ટાર થયો ને મંત્રીની
સલાહ માની છાવણી આગળ ગયો. તેને જોતાં જ લશ્કર અને
સરદારો તેને જઈ મળ્યાં. સુલેમાન નાસવાનો પ્રયત્ન કરતાં પકડાયો
અને ઠાર થયો. એના મળતીઆઓને પણ અલ્લાઉદ્દીને ભુંડે
હાલે માર્યા.

તે પછી અલ્લાઉદ્દીને પોતે રણથંભોરને ઘેરો ઘાલ્યો. પરંતુ
રજપૂતોની બહાદુરી આગળ તેના સઘળા જ પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવા
લાગ્યા. આખરે રાજાનો પ્રધાન ફુટી જવાથી એક વર્ષ કરતાં લાંબા
ઘેરા પછી રણથંભોર પડ્યું, ઇ. સ. ૧૩૦૦. અલ્લાઉદ્દીને ત્યાંના
રાજાની, તેના કુટુંબની તથા બીજા સઘળા રજપૂતો અને પેલા
બળવાખોર મુસલમાન સિપાઇઓની કતલ ઉડાવી. વળી, પેલા
વિશ્વાસઘાતી પ્રધાનને પણ " તું કે જેણે પોતાના મૂળ ધણીને દગો
દીધો, તે મારા જેવા બીજા ધણીને પણ એવી રીતે નહિ ફસાવે,
તેની શી ખાત્રી ?" એવું કહી મરાવી નંખાવ્યો.

૯. ચિતોડ પર ચડાઈઃ—વીર રાણી કર્મદેવીએ કુતુબુદ્દીનને
હરાવી નસાડ્યા પછી સોએક વર્ષ લગી મુસલમાનોએ ચિતોડનું
નામ લીધું નહિ. પરંતુ અલ્લાઉદ્દીનની મહત્ત્વાકાંક્ષા આગળ તેની એ
શાન્તિ વધુ વાર ટકવા પામી નહિ. ચિતોડની ગાદીએ તે વખતે લક્ષ્મણ-
સિંહ નામનો રાણો હતો. તે નાનો હોવાથી તેનો કાકો ભીમસિંહ
રાજ્યકારભાર કરતો હતો. આ ભીમસિંહને પદ્મિની નામે અત્યંત
ખુબસુરત રાણી હતી. એની ખુબસુરતીની વાત અલ્લાઉદ્દીનને કાને જતાં તેને
પોતાની બેગમ બનાવવાનું એને મન થયું. એ બુરી દાનત બર લાવવા

એણે ઈ. સ. ૧૩૦૩માં ચિતોડ પર સ્વારી કરી અને પદ્મિનીને સોંપી દેવાની માગણી કરી. બહાદુર મેવાડીઓ જીવ જતાં લગી એક તસુ ભોંય ન આપે, તો પછી આવી નીચ માગણી તો સ્વીકારે જ શેના ? મુસલમાનોના એકેએક હુમલાને પાછા હઠાવી શૂરા સીસોદીઆઓએ તેમને થકવી નાખ્યા. એટલે પોતાનું કંઇ જ વળતું નથી એવું જોઇ અલ્લાઉદ્દીને એક આરસામાં પદ્મિનીનું મ્હોં જોવાની શરતે ઘેરો ઉઠાવી લેવાનું કબૂલ કર્યું. ભીમસિંહને એ વાતમાં ખાસ વાંધો ન જણાયાથી તેણે તેમ કરવા દીધું. પણ અલ્લાઉદ્દીનના મનમાં તો પહેલેથી જ કપટ હતું. તેથી પદ્મિનીનું મોં જોઇ પાછા જતી વેળા ભીમસિંહ એને દરવાજા લગી વળાવા ગયો, તે તકનો લાભ લઇ અલ્લાઉદ્દીને તેને કપટથી કેદ કરી લીધો અને પોતાની છાવણીમાં લઈ જઈ કહાવ્યું કે " પદ્મિનીને સોંપ્યા વગર ભીમસિંહનો છૂટકારો થશે નહિ. " આવી રીતે મુસલમાનોને પણ પોતાના જેવા પ્રમાણિક અને વિશ્વાસપાત્ર સમજી લેવાની ભૂલ કર્યાથી ભોળા રજપૂતો બીજી વારના ઠગાયા. પદ્મિનીને કાને અલ્લાઉદ્દીનના આ કપટની વાત જતાં તેણે સામું કપટ કરવાનું નક્કી કર્યું, અને તે તર્કટ વીરવર ગોરાજી અને બાદલની હોશિયારીથી એવું તો સુંદર રીતે પાર પડયું કે અલ્લાઉદ્દીન જેવા ધૂર્તની આંખમાં ધોળે દહાડે ધૂળ નાખી ભીમસિંહ સહીસલામત ચિતોડગઢમાં પહોંચી ગયો. તેને નાસતો પકડવા માટે અલ્લાઉદ્દીને ઘણુંયે ફાંફાં માર્યાં, પણ તેમાં એનું કંઇ જ ન વળતાં પુષ્કળ નુકશાન સાથે એને પાછા હઠવું પડયું.

પરંતુ પદ્મિની એના મનમાંથી ખસી નહિ. બીજે જ વર્ષે પાછો તે નવા લશ્કર સાથે ફરી ચડી આવ્યો. આ વખતે પણ સીસોદીઆ વીરો ખૂબ જોસથી લડયા. પરંતુ તેમની સંખ્યા ઘણી ઘટી ગયાથી છેવટે તેમણે કેસરીયાં કર્યાં, અને શૂરી રજપૂતાણીઓએ જૌહર વ્રત આદર્યું. વિજયી અલ્લાઉદ્દીન પદ્મિની મેળવવાની હોંસમાં ને હોંસમાં ચિતોડગઢમાં પેઠો; પણ પદ્મિની તો ક્યારનીયે બળીને

ભસ્મ થઈ ગઈ હતી. આથી અલ્લાઉદ્દીન ઘણો જ ખીજવાયો, અને પોતાનો ગુસ્સો ઠાલવવાને યોગ્ય કોઇ જીવતું મનુષ્ય હાથ નહિ લાગ્યાથી તેણે ચિતોડને બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યું. તે પછી ઝાલોરના રાવ માલદેવને ચિતોડનો કારભાર સોંપી તે દિલ્હી પાછો ફર્યો.

એ રીતે અલ્લાઉદ્દીને ચિતોડ જીત્યું ખરું, પણ શૂરા સીસોદીઆ જીતાયા નહિ. રાણા હમીરની સરદારી તળે તેઓ ફરી જોરમાં આવ્યા અને અલ્લાઉદ્દીનની હયાતિમાં જ તેમણે માલદેવને હાંકી કાઢી ચિતોડ પાછું કબજે કર્યું, ઇ. સ. ૧૩૧૩.

૧૦. મોગલોનો બંદોબસ્ત:—અલ્તમશના વખતથી મોગલ લોકોના ધાડાં આ દેશ પર આવવા લાગ્યાં હતાં. અલ્લાઉદ્દીનની કારકીર્દિનાં પહેલા દશ વર્ષમાં તો તેઓ લગભગ દર વર્ષે ચડી આવ્યા હતા. ઇ સ ૧૨૯૬ મા ચંગીસખાનનો વંશજ અમીર દાઉદ એક લાખ મોગલો સાથે પંજાબ પર ચડી આવ્યો. પરંતુ અલ્લાઉદ્દીનના ભાઈ અલફખાને તેને હરાવીને નસાડયો. એ વખતે મોગલોનાં ઘણાં બૈરાં છોકરાં અલફખાનના હાથમાં સપડાયાં હતાં, જે સર્વેનો તેણે શિરચ્છેદ કરાવ્યો. તે પછી બે વર્ષ રહીને દાઉદનો છોકરો કુતલઘખાન બે લાખ મોગલો સાથે ઠેઠ દિલ્હી લગી ધસી આવ્યો. આ વખતે રૈયત તેમજ સરદાર વગેરે એટલાં બધાં ગભરાઇ ગયાં હતાં કે તેમણે મોગલોને ધન આપી પાછા કાઢવાની અલ્લાઉદ્દીનને સલાહ આપી. પરંતુ અલ્લાઉદ્દીને તે વાતને ન ગણકારતાં તેમની સાથે લડાઇ કરી. જાફરખાન નામના શૂરા સરદારે મોગલો પર ધસી જઇ તેમને ઘણે દૂર સુધી હાંકી કાઢયા. એ રીતે અલ્લાઉદ્દીનની જીત થઈ, પરંતુ જાફરખાનને વખતસર મદદ નહિ મળ્યાથી તે મોગલોને હાથે માર્યો ગયો. તે પછી ઇ. સ. ૧૩૦૩માં અલ્લાઉદ્દીન ચિતોડ તરફ ગુંથાયો હતો તે વખતે પણ તેઓ ઠેઠ દિલ્હી લગી ચડી આવ્યા હતા. પરંતુ કોઇ દૈવી ચમત્કાર થવાથી મોગલો ગભરાઇને પહેલાંની માફક જ એકાએક નાસી ગયા.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે અનેક મોગલોએ મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારી દિલ્હીના સુલતાનની નોકરી પત કરી હતી, અને તેઓ દિલ્હીમાં મોગલપરા નામના ભાગમાં રહેતા હતા. ચિતોડથી આવ્યા પછી અલ્લાઉદ્દીનને વ્હેમ આવ્યો કે એ મોગલ લોકો બંડ કરવાનો વિચાર કરે છે. તે પરથી એક જ દહાડામાં પંદર હજાર મોગલોની એણે કતલ કરાવી નાખી, અને તેમનાં બૈરાં છોકરાને રખડતાં કાઢી મૂક્યાં. આમ છતાં પણ ઈ. સ. ૧૩૦૫ માં તેઓ ફરી હિંદુસ્તાન પર ચડી આવ્યા. પરંતુ ગાઝીબેગ તગલખ નામના અલ્લાઉદ્દીનના સરદારે આડકતરે રસ્તે તેમના પર તૂટી પડી તેમનો પુષ્કળ ઘાણ કાઢ્યો, ને જેઓ કેદ પકડાયા તેમને દિલ્હી મોકલી દીધા. અલ્લાઉદ્દીને તેમને બધાને હાથીના પગ તળે છુંદાવી છુંદાવી માર્યા, અને તેમનાં માથાંનો એક મોટો મિનારો બદાઉન દરવાજા બહાર કરાવ્યો. ફરી બીજી વાર પણ એવી જ દશા થયાથી મોગલોની હિંમત તૂટી ગઈ. વળી ગાઝીબેગે હિંદુસ્તાનની બહાર તેમના તાબાના ગીઝની, કાબુલ વગેરે પ્રદેશોમા સ્વારીઓ કરીને તેમને ગભરાવી નાખ્યા. એથી કરી મોગલો એવી તો સ્હે ખાઇ ગયા કે ફરી તેમણે લાંબી મુદત સુધી હિંદુસ્તાનનું નામ લીધું નહિ.

૧૧. મલેક કાફૂર—એ ખંભાતના એક શાહુકારનો હિંદુ નોકર હોઇ બહુ ખુબસુરત હતો. મુસલમાનોએ ગુજરાત જીત્યું તે વખતે એને પણ કેળારાણીની સાથે ગુલામ તરીકે દિલ્હી મોકલી આપ્યો હતો. ત્યાં અલ્લાઉદ્દીને એને વટાળીને મુસલમાન કર્યો અને કાફુર નામ આપ્યું. એની ખુબસુરતી અને હિંમતથી અલ્લાઉદ્દીનની એના પર પુષ્કળ મહેરબાની થઈ, અને એને મોટાંમોટાં કામ સોંપવામાં આવ્યાં. તે પાર પડતાં અલ્લાઉદ્દીને તેને મલેકનો માનવંતો ખિતાબ આપી પોતાનો મુખ્ય સેનાપતિ બનાવ્યો. આ કાફુરે દક્ષિણ હિંદુસ્તાન પર અનેક સ્વારીઓ કરી ઠેઠ સેતુબંધ રામેશ્વર સુધી મુસલમાન સત્તા ફેલાવી. કાફુરની આ જીતોથી રાજ્યમાં એનું ચલણ

બહુ જ વધી પડયું, એટલે લગી કે અલ્લાઉદ્દીન એને પૂછ્યા વગર એક ડગલું સરખું ભરતો નહિ. છેવટના ભાગમાં તો રાજ્યનો તમામ કારભાર કાફુરને સોંપી દઈ અલ્લાઉદ્દીન એશઆરામમાં પડયો હતો. ધીરે ધીરે કાફુરના મનમાં રાજ્યલોભ પેદા થયો, અને તેણે અલ્લાઉદ્દીનને ભંભેરી પોતાના સામાવળીઆ ઉમરાવોનો વધ કરાવ્યો તથા શાહજાદા ખીજરખાન અને તેની માતાને કેદમા નંખાવ્યાં. કાફુરના અત્યાચારથી સર્વ જણ એટલા બધા ત્રાસી ગયા કે છેવટે તેના પોતાના જ અંગરક્ષકોએ તેને મારી નાખ્યો.

૧૨. દક્ષિણ તરફનાં રાજ્યોઃ—ચાલુકય, ચોલ અને પાંડય રાજ્યો પરસ્પર લડીને નબળાં પડી ગયા બાદ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ત્રણ નવા રાજવંશો ઉદય પામ્યા હતા. દેવગઢમાં યાદવો, વરંગુળ માં નરપતિ રાજાઓ અને કર્ણાટકમાં બલ્લાળ રજપૂતો. એ ત્રણે રાજ્યો એક બીજાથી સ્વતંત્ર હોઇ બહુ બળવાન અને સમૃદ્ધિશાળી હતાં. કાફુરે તે પૈકી વરંગુળ પર ખંડણી બેસાડી તેને મુસલમાન સત્તા તળે આણ્યું, અને કર્ણાટક તથા દેવગઢને ખાલસા કરી દિલ્હી ના સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધા. એ સિવાય પાંડય અને ચોલના બાકીનાં રાજ્યો પણ જેમ તેમ કરી પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રહ્યાં હતાં. તે પૈકી પાંડય રાજ્યનો બાકી રહેલો ભાગ ઇ. સ. ૧૭૩૬ના સુમારમાં આર્કટના નવાબે, અને ચોલ રાજ્યનો બાકીનો ભાગ શિવાજીના ભાઇ વ્યંકોજી ભોંસલેએ જીતી લેતાં એ રાજવંશો નાબુદ થયા.

૧૩. મલેક કાફુરની સ્વારીઓઃ—મલેક કાફુરે અલ્લાઉદ્દીન ના હુકમથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાન પર કુલ પાંચ સ્વારીઓ કરી. તે નીચે પ્રમાણેઃ—

પહેલી અને બીજી સ્વારીઃ—ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં હિંદુ રાજ્યોને જીત્યા પછી દક્ષિણના દિગ્વિજય તરફ અલ્લાઉદ્દીને લક્ષ દોડાવ્યું. ઇ. સ.

૧૩૦૩માં કાફુરને લશ્કર આપીને એણે તેલંગણુમાં આવેલું વરંગુળનું રાજ્ય જીતી લેવા મોકલ્યો. પરંતુ એમાં એને ઝાઝો યશ ન મળતાં પાછા ફરવું પડ્યું.

તે પછી ઇ. સ. ૧૩૦૬માં દેવગઢના રામદેવ રાજાએ ખંડણી મોકલવી બંધ કર્યાથી તેને સજા કરવા સારૂ અલાઉદ્દીને બીજી વાર મોટું લશ્કર આપીને મલેક કાફુરને મોકલ્યો. કાફુર માળવા અને ખાનદેશને રસ્તે દેવગઢ પર ધસ્યો, ને આખા મહારાષ્ટ્રમાં લૂંટફાટ ચલાવી તેણે રામદેવને તાબે થવાની ફરજ પાડી. રામદેવ તાબે થતાં કાફુર તેને પોતાની સાથે દિલ્હી લઈ ગયો. ત્યાં અલાઉદ્દીને તેનો સારો સત્કાર કર્યો, ને તેને એક છત્ર, 'રાજાધિરાજ'નો ખિતાબ તથા એક લાખ રૂપિયા બક્ષિસ આપી માનભેર સ્વદેશ જવાની રજા આપી. રામદેવે પણ સુલતાનના આ વર્તનથી સંતુષ્ટ થઈ ફરીને તેની સાથે વેર કર્યું નહિ; એટલું જ નહિ પણ કાફુરની તે પછીની સ્વારીઓમાં એણે સારી મદદ કરી આ બીજી સ્વારીમાં જ દેવળદેવી મુસલમાનોના હાથમાં સપડાઇ.

ત્રીજી સ્વારીઃ—વરંગુળ પરની પહેલી સ્વારીની નિષ્ફળતાનાં કારણ અલાઉદ્દીને જાતે તપાસી, ફરી એવું ન થાય તેવા બંદોબસ્ત સાથે મલેક કાફુરને એણે બીજી વાર વરંગુળ જીતવા મોકલ્યો, ઈ. સ. ૧૩૦૯. દેવગઢથી રામદેવની મદદ મેળવી કાફુર તેલંગણનો મૂલક લૂંટતો ઠેઠ વરંગુળ આવ્યો ને કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી નરપતિ રાજાને તાબે થવાની ફરજ પાડી

ચોથી સ્વારીઃ—મલેક કાફુરની ચોથી સ્વારી કર્ણાટકના બલ્લાળ રાજા પર થઇ. ઇ સ. ૧૩૧૦માં તે દેવગઢથી પૈઠણને રસ્તે કર્ણાટકની રાજધાની દ્વારાસમુદ્ર પર ચડ્યો, અને તે જીતી લઇ તથા રાજાને મારી તેણે બલ્લાળ રાજ્યની આખર આણી. ત્યાંથી આગળ વધતો વધતો કાફુર ઠેઠ કન્યાકુમારીના છેડા સુધી પહોંચ્યો, ને મુસલમાનોના દિગ્વિજયની યાદગીરી દાખલ રામેશ્વરમા મસીદ બંધાવી. આ સ્વારીમાં કાફુર ૬૧૨ હાથી, ૨૦૦૦૦ ઘોડા, ૯૬ હજાર મણ સોનું તથા બીજું પુષ્કળ જરઝવેર દિલ્હી લઈ ગયો.

પાંચમી સ્વારીઃ—કાફુરની પાંચમી અને છેલ્લી સ્વારી દેવગઢ પર થઈ. એ વખતે રામદેવ રાજા મરણ પામ્યો હતો અને તેનો છોકરો બરાબર

ખંડણી આપતો ન હતો. તેથી કાફુરે તેના પર ચડાઇ કરીને તેને ઠાર માર્યો, તથા દેવગઢના રાજ્યને ખાલસા કરીને દિલ્હીના સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધું. એ રીતે મહારાષ્ટ્રના યાદવ રાજ્યનો અંત આવ્યો, ઈ. સ. ૧૩૧૨. એ પછી કાફુર ફરી દક્ષિણમાં આવ્યો નહિ.

૧૪. અલ્લાઉદ્દીનનું મૃત્યુ:—દક્ષિણ પરની મલેક કાફુરની છેલ્લી સ્વારી પછી સુલતાન પર એની લાગવગ ઘણી જ વધી ગઈ. રાજ્યનાં સઘળાં જ સૂત્રો કાફુરના હાથમાં સોંપી અલ્લાઉદ્દીન એશઆરામ અને વ્યસનમાં પડ્યો. પરિણામે તેની તબિયત દિવસે દિવસે બગડતી ચાલી, અને તેનો સ્વભાવ વધારે ચીડીઓ અને ક્રૂર બન્યો. કાફુર સિવાય બીજા કોઇનો એને વિશ્વાસ રહ્યો નહિ. આથી અમીર ઉમરાવો કંટાળી ગયા અને દરબારમાં અનેક ઘોટાળા ઉભા થયા. વળી તે જ અરસામાં ગુજરાતના રજપૂતોએ બંડ કર્યું, રાણા હમીરે ચિતોડ પાછું જીતી લીધું અને રામદેવના જમાઇ હરપાળે મુસલમાનોને હાંકી કાઢી મહારાષ્ટ્રને ફરી સ્વતંત્ર કર્યું. એ પ્રમાણે પોતાની જીંદગીભરની મહેનત પર પાણી ફરી વળેલું જોઇ અલ્લાઉદ્દીન એટલો બધો ઉશ્કેરાઇ ગયો કે તેની નબળી તબિયત પર આઘાત પહોંચી તે થોડા જ દિવસમાં મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૩૧૬. કાફુરના પર એને ઝેર આપીને માર્યાનો આરોપ છે, જે એની તે પછીની વર્તણુક જોતાં ખરો હોવા સંભવ છે.

૧૫. અલ્લાઉદ્દીનનું ચારિત્ર અને તેની રાજ્યવ્યવસ્થા:—અલ્લાઉદ્દીન સ્વભાવે ચીડીઓ, હઠીલો અને ક્રૂર હતો. નજીવા કારણસર તે અનેક જીવોનો સંહાર કરાવી નાખતો. એના આશ્રયે રહેલા મોગલ લોકોની તેણે અનેક વાર કતલ કરાવી નાખી હતી. ધર્મના સંબંધમાં હિંદુઓ પર પણ એના તરફથી જુલમ થયો લાગે છે. ગુજરાતમાં એનું નામ 'અલાદીયા ખૂની' તરીકે મશહૂર છે. ગાદીએ બેઠો ત્યાં લગી એને લખતાં વાંચતાં મુદ્દલ આવડતું નહોતું. પણ તે પછી તે શીખીને હોંશિયાર બન્યો હતો. નસીબની એના પર પૂર્ણ કૃપા હોવાથી

એના દરેક કાર્યમાં એને યશ મળ્યો હતો. અલ્લાઉદ્દીનની ઇચ્છા નવો ધર્મ સ્થાપી પેગંબર થવાની તથા આખી પૃથ્વી જીતી 'બીજો સિકંદર' કહેવડાવવાની હતી. પણ અલ્લાઉલ્મુલ્ક નામના તેના એક ડાહ્યા કાજીના ઉપદેશથી એ કાર્યની મુશ્કેલીઓ બરાબર સમજાતાં તેણે પોતાના એ વિચાર માંડી વાળ્યા હતા. છતાં સિક્કામાં તેમ જ શુક્રવારની નમાજ (ખુત્બા) માં તો તેણે પોતાનો 'બીજો સિકંદર' નો ખિતાબ ચાલુ કર્યો જ હતો. હિંદુ સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરનાર આ પહેલો જ મુસલમાન બાદશાહ હિંદમાં થયો. પદ્મિની લેવા માટે એણે મારેલાં વલખા એની લંપટતા સાબીત કરે છે.

અલ્લાઉદ્દીનની રાજ્યનીતિ આપખુદ હતી ધર્મ કે દેશના પ્રચલિત કાયદાઓને કોરાણે મૂકી જે વખતે પોતાને જે ઠીક લાગતું તે જ તે કરતો. એની એવી નીતિથી ઘણાંને સ્હેવું પડતું. છતા એની ધાક ભારે હોવાથી તેનો કારભાર એકંદરે ઘણો સરળ રીતે ચાલ્યો હતો. એની કડક ન્યાયપદ્ધતિથી એના વિશાળ સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર એવો ધાક બેસી ગયો હતો કે વટેમાર્ગુ રસ્તામાં નિરાંતે ઉંઘી શકતા. બંગાળાથી કાબુલ અને કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર સુધી વેપારી લોકો બેધડક માલની લાવલઇજા કરતા. અલ્લાઉદ્દીનના રાજ્યમાં ચોર લુંટારાનો બીલકુલ ઉપદ્રવ નહોતો. દારૂ પીવાની એણે સખત મનાઈ કરી. દારૂ ગાળનાર તથા પીનાર માટે દેહાન્તની સજા ઠરાવી હતી. આથી કરી દારૂની બદી જોકે સમૂળગી તો બંધ પડી નહિ, તોપણ જાહેર પીઠાં તમામ બંધ થયાં. રાજ્યમાં થતાં બંડ બખેડા અટકાવવા સારૂ અલ્લાઉદ્દીને ચમત્કારી કાયદા ઘડ્યા હતા. ઘરમાં ખાનગી સભા ભરાય નહિ, અમીર ઉમરાવો એક બીજાને સરકારની પરવાનગી વગર મળી શકે નહિ, દરબારી બાબત વિષે જાહેર કે ખાનગી ચર્ચા કરાય નહિ, તથા મીજબાનીઓ કે લગ્નકાર્ય જેવા પ્રસંગો પણ સરકાર પરવાનગી વગર થાય નહિ—એવા એણે કાયદા ઘડ્યા હતા. વળી કોઇ પરદેશી માણસને પોતાને ઘેર મહેમાન

તરીકે ઉતારો આપતાં પહેલાં પણ સરકારની પરવાનગીની જરૂર પડતી ! અમીર ઉમરાવો તેમ જ પ્રજા પાસે ધન એકઠું થઇ તેઓ બંડ કરવા ન લલચાય તે માટે તેમનાં વતન અને ઉપજ ઉપર કાપ મૂકનારા કાયદા પણ એણે ઘડ્યા હતા. આ કાયદાઓ તો હિંદુમુસલમાન સર્વને માટે સરખા હતા. તે ઉપરાંત હિંદુઓ માટે બીજા પણ કેટલાક ખાસ કડક કાયદા હતા. જેમકે હિંદુઓથી ઘોડા પર બેસાય નહિ, હથિયાર ધારણ કરાય નહિ કે ઉંચા પોષાક પહેરી ભપકો મરાય નહિ તેવા, તેમ જ જમીનની અર્ધી ઉપજ અને ગાય ભેંસનો પણ કર સરકારમાં આપવાના કાયદા અમલમાં મૂકાયા હતા. એનું જાસુસીખાતું એવું જબરૂં હતું કે ઘરના કમાડ વાસીને એક-એકના કાનમાં વાત કરતાં પણ મોટા મોટા ઉમરાવો ગભરાતા !

વળી પોતાનું મોટું લશ્કર નભાવવાનો ખર્ચ ભારે ન પડે તેટલા માટે એણે દરેક જણસના કાયમ ભાવ ઠરાવી દીધા હતા. દાખલા તરીકે ઘઉં (૨૮ શેરીઆ મણના) ૦–૩–૦, ચોખા ૦–૨–૦, દાળ ૦–૨–૦, મસૂર ૦–૧–૦. એ પ્રમાણે જીવનની એકે એક ચીજનો ભાવ ઠરાવ્યો હતો, અને એ ઠરાવેલા ભાવ કરતાં વધારે લેનારને કિંવા તોલમાં ગરબડ કરનારને કડક સજા કરવામાં આવતી. પોતાના રાજ્યમાં નીપજતું અનાજ પરદેશ લઇ જવાની એણે સખત બંધી કરી હતી. તેમ જ દુકાળના વખતમાં પણ પોતાના ઠરાવેલા ભાવ પ્રમાણે અનાજ વેચી શકાય તે માટે તેણે કેટલાક પ્રાંતનું મહેસુલ ધાન્યમાં જ લેવાનું ઠરાવી મોટા મોટા કોઠાર ભરી રાખવાની ગોઠવણ કરી હતી. અલ્લાઉદ્દીનનું આ 'કંટ્રોલ ખાતું' એની હયાતિ લગી એવું તો ઉત્તમ રીતે ચાલ્યું હતું કે જે જાણી આજ પણ મોટા મોટા વિદ્વાનો હેરત પામે છે. પ્રજાને પણ તેથી એકંદરે લાભ જ થયો હતો. બજારભાવ મુકરર હોવાથી લોકોને મોંઘવારીની ચિંતા નહોતી રહી, અને વધારાનું અનાજ સરકાર સંઘરતી હોવાથી ખેતી સુધરીને ચોર લૂંટારાનો ત્રાસ ટળ્યો હતો.

આ બધું જોતાં કહેવું પડે છે કે અલ્લાઉદ્દીનમાં ક્રૂરતા અને ધર્માંધપણાના દોષો હોવા છતાં, તેનો રાજ્યકારભાર, નિદાન તે વખતના ધોરણે, વખાણવા જોગ હતો.

૧૬. અલ્લાઉદ્દીન પછીની અવ્યવસ્થા :—અલ્લાઉદ્દીનના મરણને બીજે જ દિવસે કાફુરે તેના નામનું બનાવટી વીલ બહાર પાડી, પાંચ વર્ષની વયના નાના શાહજાદા ઉમરખાનને ગાદીએ બેસાડયો, અને પોતે તેના મુતાલિક તરીકે રાજ્યકારભાર કરવા લાગ્યો. અલ્લાઉદ્દીનના સૌથી મોટા બે શાહજાદાઓને તો કાફુરે અલ્લાઉદ્દીનના જીવતાં જ કેદમા નાખ્યા હતા. તેમની હવે એણે આંખો ફોડાવી નાખી તથા ત્રીજા શાહજાદા મુબારકને મારવા સારૂ મારા મોકલી આપ્યા; પરંતુ મુબારક તે મારાઓને પોતાના દાગીનાઓની લાંચથી વશ કરી લઇ છટકી ગયો કાફુર તેની સામે વિશેષ પગલાં ભરે તે પહેલાં તો કાફુરના રક્ષકોએ તેને પોતાને જ પૂરો કરી નાખ્યો. એટલે પછી મુબારકે આખી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. બે મહિના લગી તો મુબારકે કાફુરે બેસાડેલા પોતાના નાના ભાઈના નામથી જ કારભાર ચલાવ્યો. પણ તે પછી તે બાળક રાજાને આંધળો કરી કેદમાં પૂરીને તથા કેદમાં જ સડતા પોતાના મોટા ભાઇઓની કતલ કરાવીને મુબારક પોતે જ સુલતાન તરીકે જાહેર થયો. દેવળદેવીને એણે પોતાના પટરાણી બનાવી.

૧૭. મુબારક ખીલજી :—ગાદીએ બેસતાં જ મુબારકે પોતાને ગાદી મેળવી આપવામાં મદદ કરનાર બે ઉમરાવોને માર્યા અને 'શાહીરક્ષકદળ'ને વિખેરી નાખ્યું. તે પછી પોતાના ગુલામોને ઉંચે દરજ્જે ચડાવી, હસન નામના એક વટલેલા ગુજરાતીને એણે 'મલેક ખુશરૂ'નો ઇલકાબ આપી પોતાનો વજીર બનાવ્યો. આ ખુશરૂ મૂળ અંત્યજ* જાતનો હોઇ બહુ દુષ્ટ હતો. તેણે પોતાની જાતના

* કેટલાકના મત પ્રમાણે ખુશરૂ અંત્યજ નહિ, પણ પરમાર જાતને રજપૂત હતો. પરંતુ દિલ્હીમાં ફરી હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાના એના પ્રયત્નમ રજપૂતો સામેલ ન થયા એ વાતથી તો તે અંત્યજ હોવાનો જ વધા સંભવ લાગે છે.

૨૦૦૦૦ માણસોને દિલ્હી બોલાવી મોટામોટા અધિકાર આપ્યા અને અનેક ખટપટો શરૂ કરી. ખુશરૂના અત્યાચારથી દરબારી જનો ત્રાસી ગયા અને કેટલાક તો દરબાર છોડીને જતા પણ રહ્યા. મુબારક પોતે પણ અત્યંત દુરાચારી અને બેશરમો હતો. ભરદરબારમાં તે બદફેલી કરી ખરાબ શુકનો ઉચ્ચારતો, અને મોટા મોટા અમીરોનાં અપમાન કરતો. વળી, એને એક એવો ચડસ હતો કે તે પોતે સુલતાન હોવા છતાં નાયકણનો વેશ પહેરી બીજી નાયકણો સાથે મોટા લોકોને ત્યાં નાચવા જતો !

મુબારકના આવા દુર્ગુણો છતાં તેને હાથે કેટલાંક સારાં કામો પણ થયાં હતાં. ગાદીએ બેસતાં જ એણે અલ્લાઉદ્દીને પૂરેલા ૧૭૦૦૦ કેદીઓને છોડી દીધા, જપ્ત કરેલાં વતન જેનાં તેને પાછાં સોંપ્યા તથા સખ્તાઈના કર બંધ કર્યા. વળી વેપાર અને મિલ્કતને લગતા આગલા રાજાના કાયદા પણ એણે રદ્દ કર્યા. પરંતુ એનું પરિણામ એ થયું કે અનાજના ભાવ ચડી ગયા, મજૂરી વધી ગઈ અને અમલદારોમાં લાંચ રૂશ્વત દ્વારા પૈસા ભેગા કરવાનો સપાટો ચાલ્યો.

મુબારકની લશ્કરી કારકીર્દી પણ નબળી નહોતી. ગાદીએ સ્થિર થતાં જ ઈ. સ. ૧૩૧૮ માં એણે ઐન્નુલ્મુલ્ક નામના સરદારને ગુજરાતના બંદોબસ્ત માટે મોકલી આપ્યો, તથા પોતે મોટી ફોજ સાથે હરપાળને સજા કરવા દક્ષિણમાં આવ્યો. હરપાળ હારીને કેદ પકડાતાં મુબારકે તેને જીવતાં ચામડી ઉતરડાવીને માર્યો. તે પછી મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતનો સારો બંદોબસ્ત કરીને તે દિલ્હી પાછો ફર્યો. તે પોતે મહારાષ્ટ્રના બંદોબસ્તમાં રોકાયો હતો, ત્યારે ખુશરૂને એણે મલબાર જીતવા મોકલ્યો હતો. એક વર્ષની મુદતમાં તે કામ પાર પાડી ખુશરૂ પુષ્કળ લૂંટ સાથે દિલ્હી આવ્યો. એટલે મુબારકે ખુશ થઈ પોતાનો સઘળો કારભાર તેને સોંપી દીધો અને પોતે બદફેલી ને વ્યસનમાં ચકચૂર બન્યો. આણી તરફ ખુશરૂએ પોતાની સત્તા બરાબર મજબૂત કરી ગાદી પચાવી પાડવાની તજવીજ ચલાવી. સઘળી તૈયારી

સંપૂર્ણ થતાં જ એક રાત્રે તે પોતાના મળતીઆઓ સાથે મુબારકના મહેલમાં ઘુસ્યો અને તેને ઠાર કરી પોતે સુલતાન બન્યો, ઇ. સ. ૧૩૨૦. એણે પણ દેવળદેવીને પોતાના જનાનખાનામાં દાખલ કરી. બિચારીની કેવી દુર્દશા !

૧૮. ખુશરૂનું ધાંધલઃ—આ વટલેલા હિંદુને હાથે પરસ્પર સંબંધ વગરનાં ઘણાં કૃત્યો થયાં. પ્રથમ તો તેણે તીજોરી ખુલ્લી મૂકી ફોજને વશ કરી. પછી ખીલજી વંશના એકેએક પુરુષનો નાશ કરી તે નાસિરૂદ્દીન નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. પોતાના નામના તેણે ખુત્બા પઢાવ્યા અને નાણાં પડાવ્યાં. તેમ છતાં તે હરેક કામમાં પોતાને હિંદુ સમજી મુસલમાનો વિરુદ્ધ વર્તવા લાગ્યો. તેના નીચ જાતિના મળતીઆઓએ દિલ્હીની સઘળી મસીદોમાં મૂર્તિઓ સ્થાપન કરી, તથા કુરાન પર બેસી તેનું અપમાન કર્યું. પાંચ મહિના સુધી ખુશરૂએ એ પ્રમાણે ધાંધલ મચાવી કેર વર્તાવ્યો. આખરે પંજાબના શૂરા સુબેદાર ગાજીખાં તઘલખે દિલ્હી પર ચડી આવી ખુશરૂને હરાવ્યો ને માર્યો, ઇ. સ. ૧૩૨૧.

૧૯. ખીલજી વંશની આખરઃ—ગાજીખાંએ રાજધાનીનો કબજો લઇ સઘળા દરબારી લોકોને એકઠા કર્યા, અને ખીલજી રાજકુટુંબના કોઇ શખ્સને ગાદીએ બેસાડવાની દરખાસ્ત મેલી. પરંતુ ખુશરૂએ ખીલજી રાજવંશનો સમૂળગો ઉચ્છેદ કરેલો હોવાથી તથા ગાજીખાંએ તેમને ખુશરૂના ત્રાસમાંથી છોડાવી તેમના પર ઉપકાર કરેલો હોવાથી દરબારી લોકોએ એકમતે તેને જ ગાદીએ બેસવાનો આગ્રહ કર્યો, ને ગ્યાસુદ્દીન નામે તેની આણ વર્તાવી.

૨૦. ખીલજી વંશ પરથી મળતો બોધઃ—આ વંશના ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે સત્તા ને સુંદરીના મોહથી માણસ પાપ કરે છે, પણ ગમે તેટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં એ પાપનો બદલો તેને પરમેશ્વર તરફથી મળ્યા વગર રહેતો નથી. જલાલુદ્દીન,

અલ્લાઉદ્દીન, કાફુર, મુબારક, ખુશરૂ—એ બધાય ખૂન કરી સત્તાધીશ થયા, પણ બહુ સંભાળ રાખ્યા છતાં છેવટે તેમનાં પણ ખૂન જ થયાં. વળી, કરણ રાજાને પણ તેના દુષ્ટ કર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેવું ભોગવવું પડ્યું ! તેનું રાજપાટ જતું રહ્યું, તેની રાણી અને કુંવરીને મુસલમાનો હરી ગયા, ને તે પોતે દુઃખી થઇ પોતાના કુટુંબની દુર્દશા નજરે નિહાળતો રખડી રઝળી મૂઓ. દેવળદેવીને બિચારીને કેવું શરમ અને ફજેતીભર્યું જીવન ગુજારવું પડ્યું ! એ પણ કરણના પાપે જ. માટે પાપ કરવાનો વિચાર કરવો એ પણ પાપ છે એમ સમજી તેનાથી સદા વેગળા રહેવું.

પ્રકરણ ૧૩ મું

તઘલખ વંશ

ઈ. સ. ૧૩૨૧ થી ૧૩૮૮

૧. ગ્યાસુદ્દીન તઘલખઃ—એ બલબનના એક તુર્કી ગુલામનો જાટ સ્ત્રીને પેટે જન્મેલો છોકરો હતો. એ બહુ ડાહ્યો, ભલો અને શૂરવીર હતો. અલ્લાઉદ્દીન અને તે પછીના ખીલજી અમલમાં પંજાબના સુબા તરીકે એણે મોગલોને ઠીક સ્હેમાં રાખ્યા હતા. બાદશાહ તરીકે પણ તેની કીર્તિ ઉજળી નીવડી. તે એકવચની અને નીતિમાન હોઈ પોતાને મળેલી સત્તાનો એણે સારો ઉપયોગ કર્યો. એણે રાજ્ય તો માત્ર પાંચ જ વર્ષ ભોગવ્યું, પણ તેટલા અરસામાંયે તેણે ન્યાય અને ડહાપણથી વર્તી પ્રજાની સારી પ્રીતિ મેળવી. રાજ્યકારભારના તેણે નિયમો બાંધ્યા, તથા વિદ્વાનોને એકઠા કરી તેમની પાસે

રાજ્યનીતિ

ધર્મશાસ્ત્ર (કુરાન) અને દેશના જુના વખતથી ચાલતા આવેલા કાયદાઓનો સંગ્રહ કરાવ્યો. પ્રજા ઉપરના ઘણા કર એણે કાઢી નાખ્યા, અને જોકે મુસલમાનો કરતાં હિંદુઓ પર કંઇક વિશેષ કર હતા, છતાં ધર્મને નામે એણે હિંદુઓ પર જુલમ ગુજાર્યો નહિ.

રાજ્યની અંદર તથા સરહદ પર પાકો બંદોબસ્ત કર્યા પછી ગ્યાસુદ્દીને પોતાનું રાજ્ય વધારવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. પોતાના પુત્ર જુમાખાં ઉર્ફે ઉલુઘબેગને તેણે મોટું લશ્કર આપીને દક્ષિણના બંદોબસ્ત માટે મોકલ્યો.

જીતો

ઉલુઘબેગ દક્ષિણમાં બાદશાહી સત્તા બેસાડતો છેક વરંગુળ સુધી પહોંચ્યો; પણ ત્યાંથી તેને ભારે ખુવારી સાથે પાછા ફરવું પડયું. પોતાની ગયેલી આબરૂ પાછી મેળવવા તે ફરી પાછો ઇ. સ. ૧૩૨૩ માં દક્ષિણમાં આવ્યો અને વરંગુળના રાજાને કેદ પકડી દિલ્હી લઇ ગયો. ત્યાં થોડા દિવસની કેદ પછી ગ્યાસુદ્દીને તેને છોડી મેલ્યો અને ખંડણી લેવાનું ઠરાવી તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપ્યું.

એ પછી થોડી મુદતે સુલતાન પોતે બંગાળા જીતવા ગયો. બંગાળાની રાજધાની લખનૌમાં તે વખતે બકારાખાનનો પૌત્ર નાસિરૂદ્દીન અમલ ચલાવતો હતો. તે ગ્યાસુદ્દીનને શરણે આવતાં સુલતાનને તેને એ હોદ્દા પર બહાલ રાખી રાજ્યચિહ્નો ધારણ કરવાની પરવાનગી આપી. ત્યાંથી તે સોનારગામ (ઢાકા)નું બં[illegible] સમાવી તથા તિરહૂતના (પ્રાચીન મિથિલા) હિન્દુ રાજ્યને જીતી લઈ દિલ્હી તરફ પાછો વળ્યો.

આ વખતે સુલતાનના પુત્ર ઉલુઘબેગે બાપના માનમાં મોટે સમારંભ કરવાની ગોઠવણ કરી. એ કામ માટે એણે શહેર બહાર લાકડાનો એક મંડપ બનાવ રાવ્યો હતો. મીજબાની વગેરેનું કામ ખલાસ થતાં તે મંડપ એકાએક તુટયો અને તેની નીચે ચગદાઇને સુલતા[illegible]

મૃત્યુ

ગ્યાસુદ્દીન અને તેનો વ્હાલો પુત્ર મરણ પામ્યા. આ અકસ્માત વખતે ઉલુઘબેગ ત્યાં હાજર નહોતો, તેથી તેના પર બાપ અને ભાઇને મારવા માટે કાવતરૂં રચ્યાનો આરોપ આવે છે. ગ્યાસુદ્દીને દિલ્હીની ચડમાં તઘલખાબાદ નામનો એક ગઢ બંધાવી ત્યાં રહેવાનું રાખ્યું હતું. એ ગઢ હાલ તો ભાંગીતુટી હાલતમાં છે, છતાં તેની મજબૂતાઇની અત્યારે પણ સારી કલ્પના આવે છે. કિલ્લામાં જવાના દરવાજા વગેરે સઘળું જ ભોંયરામાં છે.

૨. સુલતાન મહંમદ તઘલખના ગુણદોષ:—ગ્યાસુદ્દીનના મૃત્યુ પછી જુમાખાં ઉર્ફે ઉલુઘબેગ મહંમદ નામ ધારણ કરી ભારે ધામધુમ સાથે ગાદીએ બેઠો. ગુલામ વંશમાં જેમ બલબન, ખીલજી વંશમાં જેમ અલ્લાઉદ્દીન, તેમ તઘલખ વંશમાં આ મહંમદ નામાંકિત છે. એ બહુ વિદ્વાન અને સારો કેળવાયેલો હતો. ધર્મશાસ્ત્રમાં તેમ જ સાહિત્યમાં તે અત્યંત પ્રવીણ હતો. ગણિત, વૈદક, તર્ક અને ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ તે બહુ જ કુશળ હતો. તેની લેખન અને ભાષણ શક્તિ બહુ ઉત્તમ પ્રકારની હોઇ અક્ષર પણ બહુ ફાંકડા હતા. તે વખતના મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ એની સાથે વાદવિવાદ કરતા ખંચાતા. તેનું આચરણ બીલકુલ ધર્મપરાયણ હોઈ દારૂને તો તે અડકતો સુદ્ધાં નહિ. નિયમિતપણું અને શૂરવીરતાના ગુણો પણ તેનામાં સારા પ્રમાણમાં હતા. વળી તેના જેવો ઉદાર, પરોપકારી અને વિદ્વાનો તથા મિત્રોને આશ્રય આપનારો બાદશાહ પણ બીજો કોઇ ભાગ્યે થયો હશે. એની બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ પણ અજબ હતી. તે વખતના ગ્રંથકારોએ તેને એક અદ્‌ભુત પુરુષ તરીકે વર્ણવ્યો છે.

આ બધા ગુણોની સાથે તેનામાં દૂષણ પણ તેટલાં જ હતાં. તે આપખુદ, ઉતાવળીઓ અને તરંગી હોવા સાથે ક્રૂર અને તામસી હતો. પોતાના ક્રોધના ભોગ થઇ પડતા આસામીઓના નાશ માટે એણે હાથીઓને કેળવી તૈયાર કર્યા હતા, જે ઇશારો થતાં જ પોતાના

મોગોને પગતળે છુંદી નાખતા, કે પોતાના દંતિશૂળે બાંધેલી તલવારો થી તેમના ટૂકડા કરી હવામાં ઉરાડી મેલતા. હદપારની ઉદારતા અને અવિચારી ખર્ચોને લીધે એનો ખજાનો ખાલી થતાં એણે રૈયત પર ભારે કર બેસાડયા અને તે વસુલ કરવા માટે પુષ્કળ જુલમ ગુજાર્યા. એના એ જુલમથી ત્રાસી રૈયત નાસી જવા લાગી, ત્યારે કનોજ વગેરે ઠેકાણે ઘેરા ઘાલી એણે હજારો માણસોની કતલ કરાવી. વળી મનુષ્યનો શિકાર કરવાની યુકિત કરીને તો એણે ક્રૂરતાની હદ વાળી. લશ્કરવડે ગોળ ચક્રાવો ઘેરી એ ચક્રાવો નાનો કરતાં કરતાં છેવટે તેમાં જે માણસો સપડાતાં તેમનો તે શિકાર કરાવતો! લોકો મહેસુલ બરાબર આપતા નથી એવી ધૂન ભરાયાથી દોઆબ, કનોજ વગેરે પ્રાંતોમાં અનેકવાર તેણે આમ કર્યું હતું. ઉતાવળા અને ધૂની સ્વભાવથી આવાં ક્રૂર કૃત્યો તે કરતો, છતાં પણ પોતાની ભૂલ સમજાતાં તે સુધારી લેવાને પણ તે વાર લગાડતો નહિ. અર્થાત્ આ મહંમદ સદ્ગુણ અને દુર્ગુણના મિશ્રણવાળી એક અજબ વ્યકિત થઈ ગઈ.

તેની આવી વિચિત્ર રાજ્યનીતિનું પરિણામ એકંદરે સારૂં આવ્યું નહિ. હિંદુ અને મુસલમાન સરદારોએ ઠેર ઠેર બંડ કર્યાં, અને પરિણામે એના વખતમાં સૌ કરતાં વધારે વિસ્તાર પામેલી દિલ્હીની સલ્તનતના એની હયાતિમાં જ ટુકડા થઈ ગયા. ક્રોધ અને નિરાશાથી મહંમદ ગાંડા જેવો થઇ ગયો, અને સિંધ તરફ બંડ સમાવવા જતાં રસ્તામાં માંદો પડીને મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૩૫૧.

૩. મહંમદ તઘલખનાં અવિચારી અને ધૂની કામો:— મહંમદના અવિચારી અને ધૂની સ્વભાવને લીધે પ્રજાને એકંદરે ઘણું વેઠવું પડયું. એનાં એવાં કામો પૈકી મુખ્ય નીચે પ્રમાણે:—

(૧) મોગલો પંજાબ પ્રાંત ઉપર ચડી આવ્યા, તેમની સાથે લડાઇ ન કરતાં તેમને ધનથી રાજી કરી પાછા કાઢયા. આથી

ાનો ખાલી થયો, અને મોગલોને ફરી આવવાની લાલચ ન્યા જેવું કર્યું. છતાં તેઓ ફરી આવ્યા નહિ એટલું સદ્ભાગ્ય.
ખાલી થયલા ખજાનાને ભરવા સારૂ હિંદ બહારના દેશો l ત્યાંથી પુષ્કળ લૂટ લઇ આવવાની એને ધૂન ભરાઇ. એ કામ એણે એક લાખની ફોજ તૈયાર કરી પોતાના ભત્રીજા મલેક ારૂની સરદારી તળે હિમાલયને માર્ગે ચીન પર મોકલી. મહા ,અતે ચીનાઇ સરહદ પર પહોંચતાં ચીની લશ્કરે તે ફોજને જડ હરાવી તેની પુષ્કળ હેરાનગતિ કરી. બચેલું લશ્કર નાસી ાતાં રસ્તામા વરસાદ, ઠંડી અને ભૂખથી માર્યું ગયું. એક ાની ફોજમાંથી માત્ર દશ જ જણ વીતક સમાચાર કહેવા દિલ્હી l આવ્યા, તેમને સુલતાને પોતે મારી નાખ્યા! (૩) બીજી ફોજ ઇરાન અને તુર્કસ્તાન તરફ મોકલવા તૈયાર કરી હતી. એ ને એક વર્ષ એમ ને એમ બેસાડી રાખ્યા પછી ચીની ચડાઇ- માઠા સમાચાર આવતાં રજા આપી. એના છૂટા થયલા ાસોએ દેશમાં ઠેકઠેકાણે લૂંટફાટ કરી રૈયતને તોબા પોકરાવી.
બહારના મુલ્કો જીતવાની ધારણા નિષ્ફળ જતાં પોતાની : પર એણે ભારે કર બેસાડ્યા, ને જમીનની મહેસુલના દર ાી વીસ ગણો વધારી મૂક્યો. એથી કરી જમીન ખેડ્યા વગરની રહી, ને દેશમા દુકાળ પડી મોંઘવારી અતિશય વધી ગઈ. ાુલ વસુલ કરવા માટે ખેડુતો પર પુષ્કળ સીતમ ગુજર્યો, અને ાની નિર્દય રીતે કતલ થઇ. (૫) ખજાનો ભરવાના બધા જ ાો નિષ્ફળ જતા જોઇ આખરે એણે સોના રૂપાને બદલે તાંબા ાળનું નાણું દાખલ કર્યું. એ નાણું પરદેશી વેપારીઓએ લેવાની પાડ્યાથી વેપાર ધંધો પડી ભાંગ્યો. વળી, પોતે ચલાવેલા એ ાી ધાતુના સિક્કાને બદલે તેના ઉપર છાપેલી કિંમતનું સોનું જેને એ તેને આપવા પોતે તૈયાર છે, એવું જાહેર કરતાં તો ખોટા ા પાડવાનો સપાટો ચાલ્યો અને એની તીજોરીમાં એ હલકા

સિક્કાનો મોટો ઢગ વળ્યો. સુલતાનથી પોતાનું વેણુ પળાયું નહિ અને પરિણામે સરકારની આંટ છેક જ ઘટી ગઇ. (૬) એની જે મોટામાં મોટી બેવકુફીથી પ્રજાને ખમવું પડયું તે રાજધાની બદલવા સંબંધમાં હતી. દિલ્હીને બદલે દેવગઢને રાજધાની કરવાનો એણે ઠરાવ કર્યો, અને તે માટે દિલ્હી શહેરની આખી મુસલમાન વસ્તીને દેવગઢ કે જેને એણે દોલતાબાદનું નવું નામ આપ્યું હતું, ત્યાં જવાની ફરજ પાડી. મહા મુશ્કેલીએ ૭૮૦ માઇલનું અંતર કાપી લોકો જેમ તેમ કરી દોલતાબાદ પહોંચ્યા પછી ફરી પાછા તેમને દિલ્હી જવાનો હુકમ કર્યો. આ વગર ફોગટની આવજાવમાં અસંખ્ય માણસો થાક ને દુઃખથી મરણ પામ્યાં. રાજધાની બદલવી જ હતી તો તે પોતે પોતાના અમલદાર અને સ્નેહી વર્ગ સાથે ત્યાં જઇને તેમ કરી શકત. વળી, (૭) પોતાનો એક દાત પડી ગયો તેને ધામધુમ સાથે દટાવી તેના ઉપર પુષ્કળ ખર્ચ કરી સુંદર કબર ચણાવી! મહંમદનાં આવાં અવિચારી અને ધૂની કામોને લીધે ઇતિહાસમા તે મહંમદ ગાંડા તરીકે ઓળખાય છે.

૪. વિચિત્ર રાજ્યનીતિનું પરિણામ અને મૃત્યુઃ— મહંમદની વિચિત્ર રાજ્યનીતિનું પરિણામ એકંદરે સારૂં આવ્યું નહિ. હિંદુ રાજાઓ અને મુસલમાન સરદારોએ ઠેકઠેકાણે બંડ કર્યાં. પરિણામે એના વખતમાં સૌ કરતાં વધારે વિસ્તાર પામેલી દિલ્હીની સલ્તનતના એની હયાતિમા જ ટુકડા થઇ ગયા. એના ભત્રીજા કુર્શાસ્પે બંડ કરતાં તેને પકડીને સુલતાન દિલ્હી લઇ ગયો, અને ત્યાં એને જીવતાં ચામડી ઉતરાવીને માર્યો! બંગાળા, મલબાર અને દક્ખણમાં અધિકારીઓ તેમજ લોકોએ સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ઉપાડયો. દક્ખણનું બંડ બહુ જ વધી ગયું. હોયસળનો રાજા બલ્લાળદેવ, વરંગુળનો પરાક્રમી કૃષ્ણનાયક તથા અનાગોંડીના હરિહર અને બુક્કરાય વગેરે નાના મોટા હિંદુ સરદારોએ સંપ કરી મુસલમાનોને

હાંકી કાઢ્યા. તેમનો બંદોબસ્ત કરવા સુલતાન દક્ષિણમાં આવ્યો ને થોડીઘણી વ્યવસ્થા કરી, એટલામાં ગુજરાતમાં બંડ જાગ્યું. એટલે દક્ષિણનું કામ અધુરૂં મૂકી સુલતાન ગુજરાત તરફ દોડ્યો. એ જ ધામધુમમાં અનાગોંડીના હરિહર અને બુક્કરાયે વિજયનગરમાં જોરાવર હિંદુ રાજ્યની તથા કુલબર્ગમાં હસન ગંગુએ બ્રાહ્મણી રાજ્યની સ્થાપના કરી. ગુજરાતમાં આવી સુલતાને સુરત અને ખંભાતને જાણે દુશ્મનનાં નગર હોય તેમ લૂંટયાં, અને બળવાખોરોને ગોંડળ આગળ હરાવ્યા. ત્યાંથી નાઠેલા બળવાખોરોને સિંધના રજપૂતોએ આશ્રય આપ્યાથી તેમને સજા કરવા સુલતાન સિંધમાં ગયો. ત્યાં અથડાટ અને ચિંતાથી તે માંદો પડી ઠઠ્ઠામાં મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૩૫૧.

૫. **ઇબ્ન બતૂતા**:—આ વિદ્વાન મુસાફર આફ્રિકામાં આવેલા 'તાન્જીર્સ'નો વતની હતો. એ ફરતો ફરતો ઇ. સ. ૧૩૪૦ માં દિલ્હી આવ્યો હતો. સુલતાન તે વખતે દિલ્હીમાં નહિ હોવાથી રાજમાતાએ તેને સારો આવકાર આપ્યો હતો. તે પછી સુલતાને આવીને પણ તેને બહુમાન સાથે ન્યાયાધીશનું કામ સોંપ્યું હતું. બતૂતાને પંચાવન હજાર દિનારનું દેવું હતું. તે સંબંધમાં એણે સુલતાનને અરબી કવિતામાં જણાવતાં સુલતાને તે રકમ પોતાની તીજોરીમાથી આપી દીધી હતી. તે પછી કેટલેક દિવસે બતૂતાને દિલ્હીમાં રહેવું પસંદ નહિ પડ્યાથી તે ચીનના વકીલ મંડળ સાથે ચીન ગયો, અને ત્યાંથી પોતાને દેશ પાછો ફર્યો. એણે પોતાની મુસાફરીનું વર્ણન લખ્યું છે. તેમાં સુલતાન મહંમદના ગુણદોષનું વર્ણન કરતાં તેણે લખ્યું છે કે "લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવો અને તેમને તલવારની ધાર નીચે રાખવા એ બેઉ કામ એક સાથે કરનારો માણસ સુલતાન સિવાય બીજો કોઇ હશે નહિ. સુલતાનના હાથથી ખેરાત મેળવીને ખુશ થતો ભીખારી અને તેના જ હાથથી દેહાન્ત સજા પામેલા

હતભાગીનું મુડદું એવી વિચિત્ર જોડી તેના મહેલના દરવાજામાં ઘણીવાર સામી મળતી."

૬. **ફિરોજશાહ તઘલખઃ**—મહંમદ પછી તેના કાકાનો દીકરો ફિરોજ થોડી ગડબડને અંતે સુલતાન થયો ગાદીએ બેસતી વખતે એની ઉમર ૫૩ વર્ષની હતી. એની મા દીપલપુરની રાજકુંવરી હોઈ હિંદુ હતી. એણે ૩૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પણ તે અરસામાં એકે બંડ થવા પામ્યું નહિ. ગાદીએ બેસતા જ એણે સિંધ પ્રાંતનો બદોબસ્ત કરી તથા માજી રાજાની જુલમી રાજ્યનીતિ બદલી રાજ્યમાં જ્યાં ત્યાં શાન્તિ સ્થાપન કરી. બંગાળા પ્રાંત સ્વતંત્ર થઇ ગયેલો હતો તેને પાછો તાબે કરવા માટે એણે ઈ. સ. ૧૩૫૩ અને ૧૩૫૯ માં એમ બે સ્વારીઓ કરી. પરંતુ તેમાં એને ઝાઝો યશ ન મળતાં પાછા ફરવું પડયું. દક્ષિણના બ્રાહ્મણી સુલતાન પાસે પણ માત્ર નામનું ઉપરીપણું સ્વીકારાવી તેનું સ્વાતંત્ર્ય તેણે કબૂલ રાખ્યું. ઈ. સ ૧૩૫૪. આઘેના પ્રાંતો જીતવામાં ને સાચવવામાં ધન અને માણસોની ખુવારી કરવાનું એને પસંદ નહોતું. એ ઘણીવાર કહેતો કે "રાજ્ય નાનું હોય તો ફિકર નહિ; તેની ઉત્તમ વ્યવસ્થા રાખવામાં જ રાજાનું ડહાપણ છે.' ફિરોજના ડહાપણ અને પ્રજા કલ્યાણના પ્રયત્ન માટે મુસલમાની ઇતિહાસમાં એનું નામ યાદગાર બન્યું છે. તે વખતના જમાનાને અનુસરી હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે એનો કંઇક કટાક્ષ હતો ખરો, તથાપિ એના અમલમાં પ્રજા એકંદરે સુખી અને આબાદ થઇ હતી. ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવા માટે એણે ખાસ પ્રયત્ન કર્યા હતા. પાછલા વખતની બાકી પડતી મહેસુલ અને તગાવીની રકમો માફ કરી તેને લગતા તમામ કાગળપત્રો તેણે ફડાવી નાખ્યાં હતાં, તથા નહેરો વાટે પાણી પુરૂં પાડી ખેતીવાડીની સુધારણાના કામમાં ખાસ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. વળી રૈયતની દાદ સાંભળવા માટે તે દર વર્ષે રાજ્યના જુદા જુદા ભાગમાં ફરતો

અને ન્યાય ને પરોપકારથી તેમનાં દુઃખ દૂર કરતો. લોકો ફિરોજશાહ પર અત્યંત પ્રેમ રાખતા અને તેને પોતાના બાપ સમાન ગણતા. ગરીબોને મન તો તે તેમનો અન્નદાતા જ હતો. તેણે સદાવ્રતો, મુસાફરખાનાં અને દવાખાનાં સ્થાપ્યાં હતાં. મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓમાં ફિરોજશાહ ખરે જ એક ન્યાયી અને ભલો સુલતાન થઇ ગયો. ઇ, સ. ૧૩૮૮ માં ૯૦ વર્ષની ઉમરે તે મરણ પામ્યો.

૭. વજીર મકબુલખાનઃ—એ ફિરોજશાહનો બહુ માનીતો વજીર હતો. ફિરોજના યશસ્વી કારકીર્દીનો ઘણોખરો યશ એને જ છે. એ મૂળ તૈલંગણ તરફનો કુલીન હિંદુ હોઇ વટલીને મુસલમાન થયો હતો. મહંમદ તઘલખના વખતમાં ઘણાં વર્ષ સારાં કામ કરી તે ઉંચે દરજ્જે ચડ્યો હતો. ફિરોજશાહ તો તેની મુઠ્ઠીમાં હોય તેમ હતું. ફિરોજ ઘણીવાર કહેતો કે "મારો 'ખાન-ઇ-જહાન'* જ ખરો સુલતાન છે." ફિરોજને એના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોઈ તેના પર તે પુષ્કળ મહેરબાની રાખતો. વજીરના જનાનામાં જુદા જુદા દેશની ૨૦૦૦ સ્ત્રીઓ હોઈ તેના એ મોટા પરિવારનું ભરણપોષણ સરકારી ખજાનામાંથી થતું. તે ઉપરાંત ફિરોજશાહે વજીરના પ્રત્યેક છોકરા છોકરીને એક હજાર રૂપિયાનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું હતું. મકબુલખાન પણ ફિરોજનાં એ વિશ્વાસ અને મહેરબાનીને તદ્દન પાત્ર હતો. ફિરોજ બહાર સ્વારીઓમાં કે રાજ્યની તપાસણી માટે જતો, ત્યારે આ વજીર જ સઘળો રાજ્યકારભાર ઉત્તમ રીતે ચલાવતો અને સુલતાનને કોઇ જાતની તસ્દી પડવા દેતો નહિ. આવા ભરોસાપાત્ર વજીરને લીધે જ ફિરોજશાહને લોકકલ્યાણનાં કામો કરવાનો અવકાશ મળ્યો હતો. આ સુલતાન વજીરની જોડા ખરેખર વખાણવા લાયક હતી. એ બંનેની નસોમાં

* 'ખાન-ઇ-જહાન' એ તે વખતમાં પ્રત્યેક વજીરનો ખિતાબ હતો.

હિંદુ લોહી વહેતું હોવાથી તેમની કારકીર્દીમાં પહેલાના જેવા અત્યંત ક્રૂરતાના બનાવો બનવા પામ્યા નહિ. વજીર મકબુલખાન ઇ. સ. ૧૩૭૧ માં મરણ પામતાં તેનો વજીરનો ઓદ્ધો ફિરોજશાહે તેના પુત્રને આપ્યો.

૮. **ફિરોજ તઘલખનાં લોકકલ્યાણનાં કામો:**—પ્રજાનાં સુખ સગવડ માટે ફિરોજશાહે અનેક કામો કર્યાં હતાં. પ્રસિદ્ધ મુસલમાની ઇતિહાસકાર ફેરિસ્તાના જણાવ્યા પ્રમાણે મસીદો, ધર્મ-શાળા, નિશાળો, દવાખાનાં, હમામખાનાં, નદીઓના બંધ અને પૂલો, વાવ, તળાવ, મહેલો અને શહેરો વગેરે મળી કુલ ૮૪૫ બાંધકામો ફિરોજશાહે કર્યાં હતાં. એ ઉપરાંત ખેતીવાડીના ફાયદા સારૂ એણે અનેક નહેરો બંધાવી હતી, જેમાંની ત્રણ બહુ પ્રસિદ્ધ હોઇ હજુ પણ ચાલુ છે. ખેતીની સુધારણા માટે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં નહેરો દાખલ કર્યાનું માન ફિરોજ તઘલખને જ ઘટે છે. એની પહેલાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એવો પ્રયત્ન કોઇ તરફથી થયો નહોતો. અલબત દક્ષિણમાં પાંડય અને ચોલ રાજાઓ તરફથી એવાં કામો કંઇ કાળથી થતાં આવ્યાં હતાં, અને તેમની માહિતી ફિરોજને પોતાના વજીર મારફત મળવાથી જ તેને એ બાબતનો વિચાર સુઝ્યો હતો. ફિરોજની આ ઉપયોગી યોજનાથી ઘણી પડતર જમીન ખેડાણમાં આવી અને કેટલીક જમીન તો દર વર્ષે બબ્બે પાક આપતી થઇ. આ બાંધકામો સિવાય પણ પ્રજાના કલ્યાણ માટે બીજા અનેક ઉપાયો એણે લીધા હતા. માજી રાજાએ દાખલ કરેલા ઢોર ઢાંક અને ધંધા રોજગાર ઉપરના જુલમી કરો માફ કરી, અવયવો કાપ-વાના કે રીબાવીને મારવાની સજા એણે બંધ પાડી હતી. તેમજ દેહાન્ત દંડ માટેના ગુન્હાઓની સંખ્યા પણ ઘટાડી હતી. એકંદરે આ સુલતાનને ખીલજી વંશના પહેલા સુલતાન જલાલુદ્દીન જેટલો જ લોહી રેડવાનો કંટાળો હતો. લાંચ રૂશ્વત લેનાર કિંવા મળેલી સત્તાનો દુરુપયોગ કરનાર સરકારી અધિકારીઓ માટે એણે હદપારની

સજા ઠરાવી હતી. ફિરોજશાહની આ લોકકલ્યાણની લાગણી માટે તેની પ્રજા એને અંતઃકરણપૂર્વક આશિષ દેતી, અને એ આશિષને પ્રતાપે જ તે લાંબું અને શાંતિભર્યું રાજ્યસુખ ભોગવી શકયો* એના એ પ્રજાપ્રેમનાં આજ પણ વખાણ થાય તેમાં શી નવાઇ ?

ફિરોજનાં સત્કૃત્યોની ખ્યાતિ ઇજીપ્ત પહોંચતાં ત્યાંના ખલિફે એને શાબાશી સાથે બહુમાન પોષાક મોકલી આપ્યો હતો.

૯. હિંદુઓ પ્રત્યે ફિરોજશાહનું વલણઃ—ફિરોજશાહ ઇસ્લામ ધર્મનો ચુસ્ત અભિમાની હતો. તેથી હિંદુઓ પ્રત્યે તેનું વર્તન એકંદરે માયાળુ હોવા છતાં, તેમની જાહેર મૂર્તિપૂજા કે ચિત્રામણોને તે ચાલવા દેતો નહિ. જાહેર મૂર્તિપૂજા કરવાની એણે બંધી કરેલી હોઇ જાહેર મંદિરો અને મૂર્તિઓનો નાશ કરાવી નાખ્યો હતો.× બ્રાહ્મણો પર તો એને ખાસ ઇતરાજી હતી. તેમને તો એ મૂર્તિપૂજાની ચાવી રૂપ ગણતો. તેથી આગલા સુલતાનોએ બ્રાહ્મણોને જજીયા કરમાંથી જે માફી આપી હતી તે એણે પાછી ખેંચી લીધી. બ્રાહ્મણોએ ઘણીયે તકરાર લીધી, રાજમહેલની સામે લાંઘણ ખેંચીને કે ચિતામાં બળીને જીવ આપવા સુધીની તૈયારી કરી, છતાં સુલતાને પોતાનો ઠરાવ ફેરવ્યો નહિ. છેવટે બ્રાહ્મણોના વતીનો કર બીજા લોકોએ ભરી સમાધાન કર્યું.

એક બ્રાહ્મણની વાત ખાસ ચમત્કારિક છે. તે બ્રાહ્મણ દિલ્હીનો રહીશ હોઈ સુલતાનના ફરમાનની પરવા ધર્યા વગર પોતાને ઘેર ભારે ઠાઠથી ચિત્રામણ પૂજા કરતો હતો. લાકડાના એક પાટીયા પર રંગીત ચિત્રો કાઢીને તેમની તે પૂજા કરતો. એના દેવ ઘણા માણસોને પરચો બતાવતા હોવાથી અનેક લોકો તેનાં દર્શને આવી

* "ઐતિહાસિક વાર્તામાળા મોગલવંશ"ની ૫૩ મી વાર્તાનો સંબંધ સમજાવવો.

× સંભવ છે કે ઘેરઘેર દેવસેવાનો રિવાજ આ સમયથી વધુ પ્રચારમાં આવ્યો હોય.

બાધા આખડી કરવા લાગ્યા. તેમાં કેટલાક મુસલમાનો પણ આવતા. વળી અમુક દિવસોએ તો મોટા મોટા સરકારી અમલદારો પણ તેને ત્યાં ગુપ્ત રીતે એકઠા મળતા. આમ હોવાથી ઘણાં મુસલમાન સ્ત્રી પુરુષોની તે બ્રાહ્મણ પર આસ્થા બેઠી, ને તેના દેવની મુસલમાનોમાં પણ માનતા મનાવા લાગી. એ વાતની ફિરોજશાહને ખબર પડતાં જ તે ખીજવાયો, અને તે બ્રાહ્મણને તેના દેવ સાથે દરબારમાં પકડી મંગાવ્યો; ને પછી ઉલ્માઓના અભિપ્રાયથી તેને જીવતા બાળી મૂકવાની સજા ફરમાવી. બ્રાહ્મણે પણ સહર્ષે સ્વધર્મની ખાતર પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું.

ફિરોજનું આ વર્તન હાલની દૃષ્ટિએ, અલબત, નિંદ્ય જ લેખાય, છતાં તે વખતના મુસલમાનોની ધર્મભાવના જ કંઇ એવી હતી. સુલતાનના બધા ગુણો છતા તેનો આ ધર્માંધપણાનો દોષ હિંદુઓને ઘણો સાલ્યો હશે એમા શક નહિ. તથાપિ જાહેર મૂર્તિપૂજાના પ્રતિબંધ સિવાય બીજી રીતે કોઇ જુલમ હિંદુઓ પર ધર્મને નામે થયો લાગતો નથી.

૧૦. ફિરોજશાહના છેલ્લા દિવસો:—ફિરોજશાહની કારકીર્દિનો છેલ્લો ભાગ અશાંતિ અને ચિંતામા પસાર થવા પામ્યો. વજીર મકબુલ પછી તેના પુત્રને ફિરોજશાહે ખાન-ઈ-જહાન બનાવ્યો હતો, એ તો આગળ કહેવાઇ જ ગયું છે. ફિરોજશાહે અતિશય વૃદ્ધ થતાં રાજ્યની તમામ લગામ આ નવીન વજીરના હાથમાં સોંપી દીધી હતી. પરંતુ પછી વજીર અને શાહજાદા વચ્ચે અણબનાવ થતા ફિરોજે વજીર પાસેથી સત્તા પાછી લઇને શાહજાદાને સોંપી અને વજીરને તેના હાથ તળે કામ કરવાની ફરજ પાડી. શાહજાદા મહંમદે વજીરનો ઇ. સ. ૧૩૮૭માં ઘાત કરાવ્યો. શાહજાદામાં રાજ્યનો સઘળો કારભાર ચલાવવાની લાયકાત નહોતી, તેથી જ્યાં ત્યાં ઘોટાળો ઉભો થઇ તોફાન થવા લાગ્યાં. ખુદ રાજધાનીમાં એના અને તેના બે ભત્રીજાઓની વચ્ચે ચડભડાટ થઇ તકરાર વધી પડી. તે એટલે સુધી કે વૃદ્ધ સુલતાનને પોતાને આવીને

રાજ્યની લગામ પાછી પોતાના હાથમાં લેવાની જરૂર પડી. મહંમદને દિલ્હીમાં રહેવું ભારે થઇ પડ્યાથી તે તેનો ત્યાગ કરી ગયો. તેથી પોતાની પાછળ પોતાના પૌત્ર ફતેહખાનને ગાદીવારસ નીમી આ ભલો અને લોકપ્રિય સુલતાન ૯૦ વર્ષની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૩૮૮માં મરણ પામ્યો.

૧૧. ફિરોજ તઘલખ પછીની અવ્યવસ્થા:—ફિરોજ-શાહની ભલમનસાઇ અને પરોપકારી વર્તનને લીધે પ્રજાનો તેના પર પ્રેમ બંધાયો હતો, છતાં સાથે સાથે સુલતાન માટેનો ધાક પણ રહી નહોતી. તેથી એના પછી ગાદીએ આવનારા નબળા અને નાલાયક નીકળ્યાથી તુરત જ રાજ્યમાં બધે ગડબડાધ્યાય મચી રહ્યો. સુલતાન બલબને નાબુદ કરેલી ગુલામોની પ્રથા ફિરોજશાહે પાછી સજીવન કરી હતી અને અનેક ગુલામો સત્તાધીશ થયા હતા. તેમના તરફથી એ ધાંધલને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. ફિરોજ પછી એનો પૌત્ર ગ્યાસુદ્દીન ગાદીનશીન થયો ખરો, પણ પાંચ મહિનામાં જ એના એક ભાઇ અને પિત્રાઇએ મળી એને મારી નાખ્યો. એ ગડબડમાં અબુબકર નામનો ફિરોજશાહનો બીજો એક પૌત્ર ગાદીએ ચડી બેઠો. પણ તે રાજ્ય ચલાવવાને નાલાયક જણાયાથી ઉમરાવોએ તેને ઉડાડી મૂકી ફિરોજના નાસી ગયેલા શાહજાદાને પાછો બોલાવી ગાદીએ બેસાડ્યો. એ મહંમદશાહ ઇ. સ. ૧૩૯૦થી૧૩૯૪ સુધી ચાર વર્ષ રાજ્ય ભોગવી તાવથી મરણ પામ્યો. તેની પછી એનો છોકરો હુમાયુન 'સિકંદર' નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. પણ તે એકાએક મરણ પામતાં મહંમદશાહનો બીજો પુત્ર મહમૂદ સુલતાન થયો. આ મહમૂદ તઘલખવંશનો છેલ્લો સુલતાન હોઇ મોગલવંશના એના નામરાશી મહંમદશાહના જેવો જ કમનસીબ હતો. એના સુબાઓ અને બીજા અધિકારીઓએ બંડ કરી જોનપુર પંજાબ, ગુજરાત, માળવા અને ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો સ્થાપ્યાં. અલ્લાઉદ્દીને નાબુદ કરેલી જાગીર આપવાની નીતિ

ફિરોઝે ફરી શરૂ કરેલી હોવાથી સ્વાર્થી સરદારોને સ્વતંત્ર થવાની ઠીક સોઇ મળી. (ફિરોજશાહની એ જાગીરી પદ્ધતિને લીધે જ તઘલખશાહીના એની પછી તરત જ ટુકડા થવા પામ્યા એમ ઘણા ઇતિહાસકારોનું માનવું છે.) સુલતાનની સત્તા માત્ર દિલ્હીની આજુ-બાજુના પ્રદેશ પર જ રહેવા પામી હતી. તેવામાં પ્રસિદ્ધ મોગલ બાદશાહ તૈમૂરલંગે સ્વારી કરી મરવા બેઠેલી તઘલખશાહીને કાયમનો ફટકો માર્યો.

૧૨. **તૈમૂરલંગની સ્વારી:**—તૈમૂર મધ્ય એશિયામાં આવેલા સમરકંદનો પ્રતાપી બાદશાહ હોઇ તેણે એશિયાનાં સઘળાં મોટાં રાજ્યોને જીતી લઇ યૂરોપી રાજ્યો પર પણ પોતાની ર્‌હે બેસાડી હતી. તૈમૂરલંગે અફઘાનિસ્તાન જીતી લીધા પછી હિંદુસ્તાનની લક્ષ્મીથી લોભાઇ તેના પર ચડાઇ કરવાનો ઠરાવ કર્યો, અને તે મુજબ ઇ. સ. ૧૩૯૮માં તે પ્રચંડ લશ્કર સાથે સિંધુ ઓળંગી ભારતખંડમાં પેઠો. દિલ્હી આવતાં લગી એની ફોજને કોઇએ રોકી નહિ. રસ્તે અનર્થ ગુજારતાં ગુજારતાં મોગલો છેક દિલ્હીની લગોલગ આવી પહોંચ્યા ત્યારપછી મહમૂદશાહ પોતે લડવા નીકળ્યો. એના વજીર ઇકબાલખાને બહુ બહાદુરી બતાવ્યા છતાં દિલ્હીના લશ્કરની હાર થઇ અને મહમૂદશાહ ગુજરાત ને માળવા તરફ નાસી ગયો. તે પછી વિજયી તૈમૂરે દિલ્હીમાં પેસી બાદશાહપદ ધારણ કર્યું. સાત દિવસ શાંતિપૂર્વક કારભાર ચાલ્યા પછી મોગલો અને દિલ્હીવાસીઓ વચ્ચે કોઇ કારણસર રમખાણ મચ્યું. એટલે પછી મોગલ સિપાઇઓ ભૂખ્યા વરૂની માફક દિલ્હી શહેરમાં ફરી વળ્યા, અને લૂંટફાટ તેમજ તરવાર અને અગ્નિથી એ રાજનગરીની પાયમાલી કરી નાખી. એ પ્રમાણે બરાબર પાંચ દિવસ ચાલ્યા પછી લૂંટી લેવાનું કંઇ જ ન રહ્યું ત્યારે મોગલો ટાઢા પડ્યા, ને તૈમૂર અઢળક લૂંટ લઈ પોતાને દેશ પાછો ગયો. જતી વખતે ખીજરખાન નામના સુબાને તે પોતાના વતી પંજાબમાં મુકતો ગયો.

૧૩. તઘલખ વંશની આખરઃ—તૈમૂરના પાછા ફર્યા પછી વજીર ઈકબાલખાને પાછા આવી મહા મહેનતે દિલ્હીમાં કંઇક શાંતિ સ્થાપી અને નાસી ગયેલા મહમૂદને માળવામાંથી પાછો બોલાવ્યો; પણ વજીરનો વિચાર અંદરખાનેથી ગાદી પચાવી પાડવાનો હોવાથી તેને અને મહમૂદને બન્યું નહિ. તેથી મહમૂદ કંટાળીને કનોજ જઇ રહ્યો. વજીર અને સુલતાન વચ્ચેનો આ ઝઘડો પત્યો નહોતો, તેવામાં તૈમૂરના સુબા ખીજરખાન સાથે ઈકબાલને ટંટો થયો; અને લડાઇ થતાં ખીજરખાનને હાથે ઈકબાલ માર્યો ગયો, ઈ. સ. ૧૪૦૫. તે પછી દિલ્હીના એક સરદાર દોલતખાન લોદીએ મહમૂદને ફરી બોલાવી ગાદીએ બેસાડ્યો, પણ તેની સત્તા જોઇએ તેવી જામી નહિ. ખીજરખાન સાથેના વાંધા પણ ચાલુ જ હતા. તેવામાં મહમૂદ તાવથી માંદો પડી ઇ. સ. ૧૪૧૨ માં મરણ પામ્યો. એની જ સાથે તઘલખશાહીનો અંત આવ્યો.

મહમૂદના મરણ પછી દોલતખાન લોદીએ દિલ્હીની ગાદી પચાવી પાડી, પણ તેની સાથે ખીજરખાન તૈમૂરની વતી લડવા લાગ્યો. પરિણામે દોલતખાનની હાર થઇ અને ખીજરખાને દિલ્હી નો કબજો કરી સૈયદોની સત્તા સ્થાપી, ઈ. સ. ૧૪૧૬.

પ્રકરણ ૧૪ મું

સૈયદ વંશ

ઈ. સ. ૧૪૧૬થી. ઈ. સ. ૧૪૫૦

૧. ખીજરખાનઃ—એ હિંદુસ્તાનમા જન્મેલો સૈયદવંશી પઠાણ હતો. તૈમૂરની સ્વારી વખતે એણે એ મહાન મોગલ બાદશાહની મરજી સંપાદન કરી લીધાથી તૈમૂરે પછા ફરતી વખતે એને હિંદ ખાતેના પોતાના સુબા તરીકે નીમ્યો હતો. તઘલખશાહીની આખર આણનાર દોલતખાન લોદી પાસેથી રાજ્યસત્તા છીનવી લીધા બાદ પણ ખીજરખાને પોતે રાજચિહ્નો ધારણ કર્યાં નહોતાં. તૈમૂરના નામથી જ તે સઘળો કારભાર ચલાવતો. તૈમૂરના મરણ બાદ તેનો પુત્ર શાહરૂખ મીરઝાં સમરકંદનો બાદશાહ થયો. તેને ખીજરખાન કોઈ કોઈ વાર ખંડણી મોકલતો. ખીજરખાન જાતે બહાદુર હોઇ રાજ્યકુશળ પણ હતો. છતાં તૈમૂરની સ્વારી પછી સરદારોમાં જામેલી બંડખોર વૃત્તિને તે દાબી શક્યો નહિ. એનું રાજ્ય ઘટીને છેક જ નાનું થઇ ગયું, અને એ નાના રાજ્યનું મહેસુલ પણ સ્વારી કર્યા વગર ભાગ્યે વસુલ થતું. એ સ્થિતિમાં સાત વર્ષ રાજ્યકારભાર ભોગવી ખીજરખાન ઈ. સ. ૧૪૨૩ મા મરણ પામ્યો. નીતિ, ઉદારતા અને પરોપકાર વૃત્તિના ગુણોથી એણે પ્રજાનાં દિલ જીતી લીધેલાં હોવાથી પ્રજા તેને બહુ ચહાતી.

૨. સૈયદ મુબારકઃ—ખીજરખાન પછી એનો પુત્ર મુબારક ગાદીએ બેઠો. એ પણ એના બાપ જેવો ભલો હોઇ રાજ્યકારભાર માટે લાયક હતો. પરંતુ તે વખતનો જમાનો ખટપટનો હતો, ત્યારે તેની પોતાની પ્રકૃતિ શાંતિપ્રિય હતી. તેથી તેની કારકીર્દી સફળ નીવડી નહિ. પોતાના બંડખોર અમલદારોને વશ કરવામાં જ એની કારકીર્દી ખલાસ થઇ. સદર-ઉલ-મુલ્ક નામે મુબારકને વજીર હતો.

તેની સાથે કંઇ કારણસર એને અણબનાવ થયો. તેથી એ દુષ્ટ વજીરે મુબારક એક દિવસ મસ્જીદમાં નમાજ પઢતો હતો તે વખતે મારાઓ મોકલી તેનું ખૂન કરાવ્યું. મુબારક બહુ ન્યાયી અને દયાળુ હોવાથી એની પ્રજાનો એના પર ખૂબ ચાહ હતો. એના આ અકાળ મૃત્યુથી રૈયતને ઘણું જ દુઃખ થયું.

૩. **સૈયદ મહમદઃ**—મુબારકના ખૂન પછી વજીર સફર-ઉલ-મુલ્કે તેના **મહમદ** નામના છોકરાને ગાદીએ બેસાડી સઘળી રાજસત્તા પોતાના કાબુમાં લીધી. આ સુલતાન વજીરની જોડીને થોડો વખત તો ઠીક બન્યું. પણ પછી વજીરના અત્યાચારથી લોકો એટલા બધા ત્રાસી ગયા કે તેમણે વજીર અને સુલતાનને મારવા માટે કાવતરૂં રચી ખુલ્લો બળવો કર્યો. એ પ્રસંગે સુલતાન એ દુષ્ટ વજીરનો સાથ છોડી દઇ લોકપક્ષમાં ભળ્યાથી વજીર અને સુલતાનને દુશ્મનાવટ થઇ, અને તેઓ એકબીજાનો જીવ લેવાની ખટપટમાં પડ્યા. તેમાં છેવટે સુલતાનને યશ મળતાં સફર-ઉલ-મુલ્ક માર્યો ગયો. એ રીતે સુલતાન **મહમદ** વજીરના પંજામાંથી તો છુટો થયો. પણ તે જાતે દુરાચરણી હોવાથી તેનાથી રાજ્યનો બંદોબસ્ત થઇ શક્યો નહિ. સરહિંદમાં બહિલોલ લોદી નામના એક અફઘાને બળવાન થઇ પંજાબ પ્રાંત કબજે કર્યો હતો. વખત જતાં એનું જોર એટલું વધી પડયું હતું કે સુલતાન **મહમદને** પોતાને એની મદદ માગવી પડી હતી. એક બે વાર **બહિલોલે** એવી મદદ કરી પણ હતી. પણ તે પછી સુલતાન અને **બહિલોલ** વચ્ચે અણબનાવ થતાં બહિલોલ દિલ્હીની ગાદી કબજે કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેવામાં જ **મહમદ** માંદો પડી મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૪૪૫.

૪. **સૈયદ અલ્લાઉદ્દીનઃ**—**મહમદ** પછી તેનો પુત્ર **અલ્લાઉદ્દીન** દિલ્હીપતિ થયો. પણ તે એના બાપ કરતાં પણ વધારે નમાલો હોવાથી દિલ્હીપતિની સત્તા રાજધાનીની બહાર ઝાઝી રહી નહિ. એ રહીસહી સત્તા પણ છીનવી લેવા બહિલોલની ખટપટ ચાલુ જ હતી.

તેવામાં અલ્લાઉદ્દીને દિલ્હીથી સો માઇલ પૂર્વમાં પોતે વસાવેલા બદાઉન નામના શહેરમાં વસવાનો મનસુબો કર્યો. તેના એ વિચાર સામે વજીર હમીદ ખાનથી એ બંનેને અણબનાવ થયો. પરિણામે વજીરે બહિલોલની મદદ માગી. એટલે બહિલોલે વજીરને સજા કરવાને બહાને દિલ્હી ભણી કૂચ કરી. અલ્લાઉદ્દીનને તે વખતે શાંતિ એટલી બધી વ્હાલી લાગી અને બદાઉન માટેનો એનો મોહ એટલો બધો હતો, કે એણે દિલ્હીની પોતાની રાજ્યસત્તા રાજીખુશીથી બહિલોલના હાથમાં સોંપી દીધી ને પોતે બદાઉનમાં જઇ રહ્યો; ઇ. સ. ૧૪૫૦. એ રીતે દિલ્હીમાંની સૈયદ સત્તાનો અંત આવી લોદી સુલતાનોનો અમલ શરૂ થયો. અલ્લાઉદ્દીન તે પછી ૨૮ વર્ષ જીવી બદાઉનમાં જ મરણ શરણ થયો.

પ્રકરણ ૧૫ મું

લોદી વંશ

ઇ. સ. ૧૪૫૦ થી ઇ. સ. ૧૫૨૬

૧. **લોદીઓનો ઉદય**:—લોદી લોકો પણ અફઘાન જ હતા. તેમનો અસલ ધંધો વેપારનો હતો. ઇરાન અને હિંદુસ્તાન જોડે વેપાર ખેડીને તેઓ શ્રીમંત થયા હતા. ફિરોજ તઘલખના વખતમાં તેમનો રાજકાજમાં પ્રવેશ થયો. બહિલોલનો દાદો મુલતાનનો સુબેદાર હતો. સૈયદોના અમલમાં તેનો બાપ અને કાકો લશ્કરી અધિકાર પર હતા. સૈયદ મહમદને લોદીઓ સાથે અણબનાવ થતાં તેણે એમને બહુ પજવ્યા હતા. છેવટે બહિલોલ લોદીએ જોરાવર

થઇ પ્રથમ સરહિંદ અને પછી પંજાબ પ્રાંત કબજે કર્યા, અને પછી લાગ મળતાં દિલ્હીની ગાદી પણ હાથ કરી, ઇ. સ. ૧૪૫૦.

૨. **બહિલોલ લોદી:**—ગાદીએ બેસતાં જ બહિલોલ જોઇ શક્યો કે વજીર હમીદના પ્રતાપ આગળ પોતે ઝાંખો પડતો હતો. તેથી યુક્તિથી એણે વજીરને કેદ કરી લીધો, અને તેની સઘળી સત્તા તોડયા બાદ તેને એક ખાનગી ગૃહસ્થ તરીકેની જીંદગી ગુજારવાની શરતે છૂટો કર્યો. પંજાબ અને સરહિંદના પ્રાંતો બહિલોલના તાબામાં પહેલેથી હોવાથી તેના રાજ્યની સીમા એકદમ વધી ગઇ. તે પછી સૈયદોના વખતમાં સ્વતંત્ર થઇ ગયેલા મુલતાનને તાબે કરવા માટે બહિલોલે મુલતાન પર સ્વારી કરી. પરંતુ તે જ અરસામાં જોનપુરના શર્કી રાજાએ દિલ્હી પર ચડાઇ કર્યાથી બહિલોલને મુલતાનથી પાછા ફરવું પડયું. શર્કી રાજા સાથે બહિલોલે સતત ૨૮ વર્ષ લગી લડી જોનપુરને ફરી દિલ્હીના તાબામાં આણ્યું. બહિલોલ તે પછી દશ વર્ષ જીવ્યો. તે અરસામાં એણે બીજી નાની નાની લડાઇઓ કરી પંજાબથી બનારસ સુધીનો ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો ઘણોખરો ભાગ પોતાના રાજ્યમાં સામેલ કર્યો. એ પ્રમાણે ૩૮ વર્ષના સતત ઉદ્યોગ અને પરાક્રમથી દિલ્હીની રાજ્યસત્તાને ફરી તેજમાં લાવી બહિલોલ લોદી ઇ. સ. ૧૪૮૮ માં ગુજરી ગયો.

૩. **સિકંદર લોદી:**—બહિલોલખાનને નવ પુત્ર હતા. તેમાંના પાંચ એના મૃત્યુ વખતે હયાત હતા. બહિલોલે વીલ કરી એ પાંચ પુત્રો વચ્ચે પોતાનું રાજ્ય વહેંચી આપવાની વ્યવસ્થા કરી. પરંતુ ઉમરાવોને એ ગોઠવણ રાજ્યના હિતની દૃષ્ટિએ ઠીક નહિ લાગ્યાથી તેમણે એને પોતના સૌથી વડા પૌત્રને વારસ નીમતા જવાની વિનંતિ કરી. બહિલોલખાન એક સોનીની સુંદર છોકરી વેરે પરણ્યો હતો. તેના પર બહિલોલનો બહુ પ્યાર હતો. એ રાણીએ પણ પોતાના પુત્ર નિઝામખાનને ગાદી મળે તે માટે ખટપટ આરંભી. દરમ્યાન કોઈ પણ જાતની ચોક્કસ વ્યવસ્થા કર્યા વગર બહિલોલ

ગુજરી ગયો. એટલે થોડી ઘણી તકરારને અંતે કેટલાક ઉમરાવોની મદદથી નિજામખાન ફાવ્યો અને સિકંદરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એ સુલતાન પણ એના બાપના જેવો શૂરો અને ઉદ્યોગી હતો. ગાદીએ બેસતાં જ એણે પોતાના રાજ્યની અંદર સારો બંદોબસ્ત કર્યો, અને પછી બુંદેલખંડ તથા ઉત્તર માળવા વગેરેના હિંદુ રાજાઓ પર ચડાઇ કરી તેમને વશ કર્યા. તે પછી બિહાર પ્રાંત જીતવાનું તેના બાપે અધુરૂં મૂકેલું કામ તેણે પાર મેલ્યું. તેમજ ધોળપુર, ચંદેરી, ગ્વાલિયર વગેરે ઠેકાણાંનાં હિંદુ રાજ્યો જીતાયાથી દિલ્હીનું રાજ્ય ફરીને લગભગ આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વિસ્તાર પામ્યું. સિકંદરનો સ્વભાવ દયાળુ અને પરોપકારી હોઈ રાજકાજમાં પણ તે કુશળ હતો. તેથી એની કારકીર્દીમાં એકંદર રીતે અખંડિત શાંતિ જળવાઇ હતી. પ્રજાનાં સુખ સગવડ માટે એણે પોલિસ ખાતાની તથા ઘોડેસ્વાર ટપાલની વ્યવસ્થા કરી હતી, તેમજ સડકો, પૂલો વગેરે વ્યવહારનાં ઘણાં નવીન સાધનો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. તે પોતે વિદ્વાન, કવિત્વ શક્તિવાળો અને કાયદાઓમાં કુશળ તથા ન્યાયી, પણ ધર્માંધ હતો. સિકંદર શાહ ૧૯ વર્ષ રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૫૦૭ માં મરણ પામ્યો.

૪. સુલતાન સિકંદર લોદીની ધર્માંધતા—સુલતાન સિકંદર લોદીમાં રાજ્યકર્તાને લાયક અનેક સારા ગુણો હોવા છતાં ધર્મની બાબતમાં તેનું મન ઘણું સાંકડું હતું. હિંદુ ધર્મનો તેને પક્કો દ્વેષ હતો, તેથી પોતાના રાજ્યમાંનાં સઘળાં હિંદુ દેવાલયો તેણે તોડાવી નંખાવ્યા, એટલું જ નહિ પણ હિંદુ લોકોની જાત્રાઓ તેમજ પર્વણીને દિવસે નદી અને બીજાં તીર્થોમાં સ્નાન કરવાની પણ બંધી કરી. સુલતાનના આવા ધર્મદ્વેષથી હિંદુ પ્રજામાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. ઘણા સમજુ મુસલમાન સાધુઓએ પણ સુલતાનને એ કામમાં વાર્યો હતો. કહે છે કે હિંદુઓના જાત્રા વિરુદ્ધના ફરમાન સંબંધમાં એકવાર એક દર્વેશે સુલતાનને જરા નરમાશ ધારણ કર-

વાની ભલામણ કરી. તે પર સિકંદરે "રે! નરાધમ, શું તું બુત-પરસ્તી (મૂર્તિપૂજા) ની વકીલાત કરવાની હિંમત ધરે છે?"—એમ કહી મ્યાનમાંથી તરવાર ખેંચી. પણ તે દવેંશે "નહિ જી હુજુર, મારૂં કહેવું તો માત્ર એટલું જ છે કે રાજા લોકોએ પોતાની રૈયત પર જૂલમ ન ગુજારવો?"—એમ કહી સુલતાનને ટાઢો પાડ્યો. છતાં સિકંદરનો ધર્મદ્વેષ મોળો પડ્યો લાગતો નથી. ઇ. સ. ૧૪૯૯ ના અરસામાં લખનૌ પાસેના એક ગામમાં બુદ્દ નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે એમ પ્રતિપાદન કરતો હતો કે "હરકોઇ ધર્મ શ્રદ્ધાપૂર્વક પળાતાં ઇશ્વર તેને મંજૂર રાખે છે, કારણ ખુદાને મન તો સઘળા જ ધર્મો સરખા છે." એ બ્રાહ્મણે પોતાનો મત એવી તો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યો કે તેની આગળ લખનૌનો કાજી પણ ભોંઠો પડ્યો. આખરે સિકંદરને કાને એ વાત પહોંચતાં તે અત્યંત ચીડાયો, અને મોલવીઓ પાસે ઇન્સાફ કરાવી તે બ્રાહ્મણને કાં તો મુસલમાન થવાનું કે જાન ખોવાનું ફરમાવ્યું. સ્વધર્મપ્રેમી બ્રાહ્મણે ખુશીથી શિરચ્છેદ કબૂલ કર્યો.

૫. લોદી સુલતાનોની રાજ્યવ્યવસ્થાઃ—બહિલોલ અને સિકંદરની બહાદુરીને લીધે દિલ્હીના રાજ્યનો વિસ્તાર પાછો ઘણો જ વધ્યો, તથાપિ રાજ્યમાં બંધારણ જેવું કંઇ જ રહ્યું નહોતું. જુદા જુદા પ્રાંતોના સુબેદારો, જમીનદારો અને નાના અમલદારો સુદ્ધાં દિલ્હીના સુલતાનની પરવા ન કરતાં, પોતપોતાની હકુમતમાં ફાવે તેમ વર્તતા હતા. રૈયતને પણ ખુદ સુલતાનની પરવા કરવાની જરૂર નહોતી ભાસતી, કારણ કે તેમને પોતાને રાત દહાડો જે નાના મોટા અમલદારો સાથે કામ પડતું તેમની મરજી સચવાય એટલે બસ થતું. અર્થાત્ કે સઘળું રાજ્ય કાયદાથી નહિ, પણ જે તે સ્થળની અમુક વ્યકિતની મરજી અનુસાર ચાલતું. લોદીઓનું એ વિશાળ રાજ્ય માત્ર તેમના બાહુબળથી જ એકત્ર રહ્યું હતું. અપ્રધાનોનું જોર ઘણું વધી જવાથી તે લોકોને સંપૂર્ણ છૂટ આપ્યા વગર ચાલે

તેમ નહોતું. તેથી તેમને રાજી રાખવા માટે બહિલોલ અને સિકંદરે તેમને અનેક પ્રકારની સવલતો આપી હતી. દરબારમાં બીજા લોકો ઉભા રહેલા હોય તે વખતે માત્ર અફઘાનોને નીચે બેસવાની છૂટ હતી. ઇબ્રાહિમ સુલતાને એ સવલતો બંધ પાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં અફઘાનોમાં અસંતોષ ફેલાયો અને એ અસંતોષ તેના રાજ્યના નાશનું એક કારણ નીવડ્યું.

૬. સુલતાન ઇબ્રાહિમ અને લોદી વંશનો આખર:— સિકંદર પછી એનો પુત્ર ઇબ્રાહિમ સુલતાન થયો. તે શૂરો હોવા છતાં તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાનું ડહાપણ નહોતું. ગાદીએ બેસતાં જ તેણે અફઘાન સરદારોને અપાયેલી સવલતો બંધ કરી તેમની શિરજોરી તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેથી સઘળા અફઘાન સરદારો તેના પર બળી ઉઠયા, અને જલાલખાન નામના તેના એક ભાઇની સાથે મળી જઇ બંડ કર્યું. ઇબ્રાહિમે જલાલખાન સાથે લડાઇ કરી તેને તેમ જ પોતાના બીજા ભાઇ-ઓને અને ઘણા બંડખોર અફઘાનોને મારી નાખ્યા. આથી કોરા પ્રાંતનો સુબેદાર કે જે જલાલખાનનો મિત્ર થતો હતો તેણે બંડ કર્યું. તે સમાવતાં ઇબ્રાહિમને બહુ મુશીબત પડી. તે પછી ઇબ્રાહિમને સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાયેલી લાગી. પણ એ સ્થિતિ ઝાઝો વખત ટકી નહિ. બિહારનો સુબેદાર દરીયાંખાન લોહાણી મરણ પામતાં તેના પુત્ર બહાદુરખાન લોહાણીએ બળવો કરી સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને અનેકવાર દિલ્હીની ફોજને હરાવી. રાણા સંગને હાથે પણ ઇબ્રાહિમને શિકસ્ત મળી. પંજાબના સુબેદાર દોલતખાન લોદીએ પણ બંડ કરી કાબુલના મોગલ બાદશાહ બાબરને હિંદ પર ચડાઇ લાવવા ઉશ્કેર્યો. બાબર પણ હિંદુસ્તાનની પાદશાહી મેળવવા તકાસી રહ્યો હતો. તેથી એણે દોલતખાનનું આમંત્રણ ખુશીથી સ્વીકારી લીધું. ઇબ્રાહિમનો કાકો અલ્લાઉદ્દીન ક્યારનોયે બાબરને શરણે જઈ રહ્યો હતો. બાબરે પ્રથમ તો એ અલ્લાઉદ્દીનને લશ્કર આપી મોકલ્યો. પરંતુ તેમાં એનો પરાભવ થતાં અલ્લાઉદ્દીનને પાછા હઠી જવું પડ્યું.

દરમ્યાન બાબર તેની મદદે આવ્યો. પંજાબનો સુબો દોલતખાન શરૂઆતમાં તો બાબરને મળી ગયો, પણ પાછળથી બંને પક્ષ વચ્ચે કંઇ ગેરસમજુત ઉભી થતાં તે બાબરથી છુટો પડી તેની સામે થયો. તેથી એ વખતે બાબરને દિલ્હી જીત્યા વગર પાછું ફરવું પડ્યું. પણ બીજે વર્ષે પાછો તે ૧૨૦૦૦ બળવાન મોગલો અને કેટલીક તોપો સાથે ચડી આવ્યો, અને પ્રથમ દોલતખાનને મારી દિલ્હી પર ધસ્યો. તેને રોકવા ઈબ્રાહિમ એક લાખ સ્વાર અને ૧૦૦૦ હાથીઓના લશ્કર સાથે પાણીપતના મેદાનમાં આવી ઉભો. એ ઠેકાણે પઠાણ અને મોગલો વચ્ચે ખૂનખાર યુદ્ધ થયું. તેમાં ઇબ્રાહિમ બહાદુરીથી લડ્યો છતાં હાર્યો અને માર્યો ગયો.

ઈબ્રાહિમના અંત સાથે જ દિલ્હીના પઠાણ રાજ્યની સમાપ્તિ થઇ જગપ્રસિદ્ધ મોગલ સામ્રાજ્યનો પાયો નંખાયો, ઇ. સ. ૧૫૨૬.

પ્રકરણ ૧૬ મું

સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો

૧. હિંદમાં મુસલમાની સત્તાનો વિસ્તારઃ—ઇ.સ. ૧૨૦૬ થી ૧૫૨૬ સુધીના સવાત્રણ સૈકામાં ઇસ્લામી રાજ્યસત્તા લગભગ આખા દેશમાં પ્રસરવા પામી. એ સવાત્રણ સૈકા પૈકીના પ્રથમ અર્ધ ભાગમાં થયેલો ઇસ્લામી સત્તાનો વિસ્તાર દિલ્હીના સુલતાનોના ઉદ્યોગ અને બાહુબળને આભારી હતો. ગુલામ વંશના કુતુબુદ્દીન, અલ્તમશ અને બલબન સુલતાનોએ સિંધુથી બ્રહ્મપુત્રા સુધીનું વિશાળ સામ્રાજ્ય ઉભું કર્યું, સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ તેને વિસ્તારી ઠેઠ કન્યા-

કુમારી સુધી ઇસ્લામી સત્તાનો દોર જમાવ્યો, અને મહંમદ તઘલખે વરંગુળના બળવાન હિંદુ રાજ્યનો અંત આણી ઇ. સ. ૧૩૨૩માં મુસલમાનોનો ભારતવિજય પૂરો કર્યો. તે પછી દિલ્હીની રાજ્યસત્તા ની પડતી બેઠી. છતાં ઇસ્લામી સત્તાની ચઢતી કળા તો તે પછીયે તેવી ને તેવી જ ચાલુ રહી; બલ્કે દેશના જુદા જુદા ભાગમાં સ્થપાયેલાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યોને લીધે હિંદમાંની મુસ્લીમ સત્તા ઓર પગભર બની. બંગાળાનું સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય અને દક્ષિણનું બ્રાહ્મણી રાજ્ય તો તઘલખ સુલતાન મહંમદ ગાંડાની હયાતિમાં જ ઉદય પામ્યાં હતાં. તે પછી તૈમૂરની સ્વારીની ગડબડનો લાભ લઇ ગુજરાત, માળવા, ખાનદેશ અને જોનપુરના મુસલમાન સુબેદારોએ પણ સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં હતાં. સોળમા સૈકાની શરૂઆતમાં એ બધાં રાજ્યો હયાતિમાં હતાં. તે સિવાય રજપૂતાનામાં મેવાડ અને દક્ષિણાંત પ્રદેશમાં વિજયનગરનાં હિંદુ રાજ્યો પણ પ્રબળ હતાં. તેવી જ રીતે સિંધ, કાશ્મીર, નેપાળ અને આસામ વગેરે સરહદ પરનાં રાજ્યો પણ સ્વતંત્ર હતાં.

એ બધાં મુખ્ય રાજ્યોની હકીકત આ પ્રકરણમાં આપણે ટૂંકમાં તપાસીશું.

૨. **બંગાળાના પૂર્બી સુલતાનો**:—સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન તઘલખે બકાશખાનના પૌત્ર નાસિરૂદ્દીનને બંગાળાના કારભાર પર કાયમ કર્યા પછી એ પ્રાંતનો વહીવટ એના જ વંશમાં ચાલુ રહ્યો. મહંમદ તઘલખના અમલમાં કદરખાન નામનો સરદાર ત્યાંના અધિકાર પર હતો. એ કદરખાનને ફખીરૂદ્દીન નામના શખ્સે બંડ કરી મારી નાખ્યો, અને પોતે બંગાળા બિહારનો સ્વતંત્ર સુલતાન બન્યો. પણ અઢી વર્ષમાં જ મલેક અલી મુબારક નામના સરદારે તેને મારી નાખી રાજ્યગાદી બથાવી પાડી. મલેક અલી પણ બે વર્ષમાં માર્યો જતાં હાજી ઈલિયાસ ઉર્ફે શમ્સુદ્દીન પૂબી બંગાળા બિહારનો સુલતાન થયો. એ સુલતાન ભાંગ ઘણી પીતો હોવાથી તેને ' ભાંગરા ' નું ઉપનામ મળ્યું હતું. આ ' ભાંગરા ' સુલતાન બહુ શૂરો અને રાજ્યકુશળ હોવાથી, તેમજ તે વખતે દિલ્હી સામ્રાજ્યમાં જ્યાં

ત્યાં ગડબડ મચેલી હોવાથી તે પોતાની સત્તા મજબૂત કરવામાં ફાવી શક્યો. મહંમદ તઘલખના મરણ પછી સુલતાન ફિરોજશાહ તઘલખે ઇ. સ. ૧૩૫૩માં બંગાળા પર સ્વારી કરી, પણ તેમાં એને યશ ન મળતાં પાછા ફરવું પડયું. સુલતાન શમ્સુદ્દીન ભાંગરાએ લખ્નૌતી ઉર્ફે ગૌડને રાજધાની બનાવી તેને જન્નતાબાદ (સ્વર્ગપુરી)નું નામ આપ્યું. એ સુલતાન ઇ. સ. ૧૩૫૭માં મરણ પામ્યો. એના પછી એના પુત્ર સિકંદરે દશ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું. એની કારકીર્દીમાં ફિરોજશાહ તઘલખે બીજીવાર ચઢાઇ કરી. પરંતુ તેમાંયે એને ઝાઝો યશ ન મળતાં સિકંદર પાસે માત્ર નામનું ઉપરી-પણું કબૂલાવી પાછા ફરવું પડયું, ઇ. સ. ૧૩૫૯. સિકંદર પછી તેના પુત્ર ગ્યાસુદ્દીને સાત વર્ષ, અને તેના પછી સુલતાન–ઉસ–સલાતીને નવ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. સલાતીન પછી તેનો પુત્ર શમ્સુદ્દીન બીજો સુલતાન થયો. તે દુરાચરણી હોઇ ત્રણ વર્ષમાં જ મરણ પામ્યો. એટલે તેનું રાજ્ય કંસ નામના એક હિંદુ જમીનદારે બથાવી પાડી હિંદુ અમલ શરૂ કર્યો, ઇ. સ. ૧૩૮૬. કંસના મરણ પછી તેના પુત્ર જિતમલ્લે રાજીખુશીથી મુસલમાન ધર્મમાં વટલાઈ જઇ બંગાળામાં ફરી પાછો મુસલમાન અમલ ચાલુ કર્યો, ઇ. સ. ૧૩૯૨. એણે જલાલુદ્દીન નામથી ઈ. સ. ૧૪૦૯ સુધી પરાક્રમપૂર્વક રાજ્ય કર્યું. તેના પછી અહંમદ, નાસિરશાહ, બૂર્બક અને યુસફશાહ નામના સુલતાન થયા. યુસફશાહ પછી ચાર વર્ષમાં ઘણી જ ધાલમેલ થઇ. છેવટે સન ૧૪૬૧માં ફિરોજ પૂર્બી નામનો એક હબસી સરદાર સુલતાન થયો. એણે ગૌડ રાજધાનીમાં સન ૧૪૯૩ સુધી નિરાંતે રાજ્યસુખ ભોગવ્યું. એના મરણ પછી પાછા ટંટા ચાલી આખરે સને ૧૪૯૬માં અલા-ઉદ્દીન પૂર્બી નામનો સુલતાન સ્થિર થયો. એણે હબસી અને હિંદુ સરદારોનું જોર તોડયું. એ સુલતાન બહુ પરાક્રમી અને સજ્જન નીવડી ઇ. સ. ૧૫૨૩ સુધી બાદશાહી સુખ ભોગવી મરણ પામ્યો. એના પછી એનો પુત્ર નસીબ-ખાન સુલતાન થયો. બાબરની જીત વખતે આ નસીબખાન જ બંગાળાની ગાદી પર હતો.

આ પૂર્બી સુલતાનોના અમલમાં બંગાળાની જાહોજલાલી પુષ્કળ વધી. દેશમાં ધનધાન્યની ભરપટ થઇ ગૌડ ઘણું માતબર, વિશાળ અને શોભીતું શહેર બન્યું. બંગાળાનો વેપાર પૂર્વ અને પશ્ચિમે ઘણે દૂર લગી પુષ્કળ પ્રમાણમાં ચાલતો હોવાથી લોકો ઘણા

શ્રીમંત હતા. ગુલામ હુસેન નામનો ઇતિહાસકાર લખે છે કે— "ઘણે ભાગે સઘળા શ્રીમંત લોકો સોનાના થાળમાં જમતા હતા." ઇ. સ. ૧૫૭૫માં ચાલેલી મહામારીમાં ગૌડ નગર તૂટયું તે ફરી આબાદ થવા પામ્યું નહિ. હાલમાં તે ઠેકાણે મોટાં મોટાં જંગલો ઉગ્યાં છે.

૩. **જોનપુરના શર્કી સુલતાનોઃ**—જોનપુર શહેર બનારસની ઉત્તરે ૫૦ માઇલ પર ગોમતી નદીને કાંઠે આવેલું છે. એ શહેર ફિરોજ તઘલખે ઇ. સ. ૧૩૫૧માં વસાવી પોતાના પૂર્વગામી સુલતાન મહમદના લાડકા નામ 'જોના' પરથી એનું નામ જોનપુર પાડયું. ફિરોજશાહે સવારખાન નામના સરદારને મલેક-ઉસ-શર્કીના ખિતાબ સાથે જોનપુરની સુબાગીરી આપી હતી. તઘલખ વંશના છેલ્લા સુલતાન મહમૂદની નબળાઇનો લાભ લઈ એ સુબેદારે જોનપુરમાં શર્કી વંશનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું, ઈ. સ. ૧૩૯૪. એના મરણ પછી એનો પુત્ર મુબારકશાહ અને તેના પછી ઈબ્રાહિમશાહ નામના સુલતાન થયા. એ ઈબ્રાહિમશાહે શર્કી રાજ્યની સત્તા ઘણી મજબૂત કરી. સૈયદોના અમલમાં તો એક બે વાર એણે ખુદ દિલ્હી પર ચડાઈ કરી હતી. છેવટે સૈયદો અને એની વચ્ચે સમજૂત થતાં સૈયદ સુલતાન મુબારકે પોતાની શાહજાદી શર્કી શાહજાદા વેરે પરણાવી. જોનપુરના ઇતિહાસમાં આ ઈબ્રાહિમ શર્કીનું નામ પ્રખ્યાત છે. એ સુલતાન વિદ્યા-કળાનો પોષક હોઇ 'અટાલા મસીદ' નામની સુંદર અને શુદ્ધ ઈસ્લામી બાંધણીની મસીદ બંધાવી પોતાનું નામ યાદગાર કરતો ગયો છે. ઈબ્રાહિમ-શાહ ઈ. સ. ૧૪૪૦માં મરણ પામતાં તેનો વડો શાહજાદો મહમૂદશાહ સુલતાન થયો. બહિલોલ લોદી મુલતાન લેવાની ખટપટમાં હતો, તે વખતે એણે જ દિલ્હી પર ચડાઈ કરી હતી. પરંતુ બહિલોલના પરાક્રમ આગળ તેનું કંઇ નહિ ચાલ્યાથી એને દિલ્હીથી પાછા ફરવું પડયું હતું. બહિલોલ સાથેનું એનું યુદ્ધ ઈ. સ. ૧૪૫૭માં એનું મૃત્યુ થયું ત્યાં લગી ચાલુ જ રહ્યું. આ શર્કી સુલતાને પણ 'લાલદરવાજા' નામની સુંદર મસીદ બંધાવેલી છે. મહમૂદશાહ પછી તેનો પુત્ર મહમદશાહ ગાદીનશીન થયો. તે શૂરો છતાં ક્રૂર હોવાથી બધાને અપ્રિય થઇ પડયો, અને પાંચ મહિનામાં જ માર્યો ગયો. એની પછી એનો ભાઈ હુસેનશાહ સુલતાન થયો. એણે ઓઢીયા જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં એને યશ મળ્યો નહિ. લોદી સુલતાનો

સાથેનો ઝગડો પણ હજી ચાલુ જ હતો. સુલતાન બહિલોલે ઈ. સ. ૧૪૭૩માં મોટી ફોજ સાથે ફરી સ્વારી કરી જોનપુરના લશ્કરને ત્રણ વાર હરાવ્યું, અને પછી ઇ. સ. ૧૪૭૮માં એ રાજ્યને ખાલસા કરી દિલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

તે પછી ઈબ્રાહિમ લોદીના અમલમાં લોહાણી અફઘાનોએ સ્વતંત્ર થઈ જોનપુરને પોતાના તાબામાં લીધું હતું. મુસલમાની અમલના સુંદર બાંધકામો માટે જે કેટલાંક સ્થળો પ્રખ્યાત છે તેમાં જોનપુરની ગણના થાય છે.

૪. મેવાડઃ—ઇ. સ. ૧૩૧૬માં મહારાણા હમીરે મુસલમાનોના હાથમાંથી ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરી મેવાડની રાજ્યસત્તાને રાજસ્થાનમાં ફરી સર્વોપરી બનાવી. હમીર પછી તેનો પુત્ર ખેતસિંહ રાણો થયો. તેના વખતમાં ફિરોજ્દ્દીનની સરદારી તળે દિલ્હીની ફોજે મેવાડ પર ચડાઇ કરી. પરંતુ શૂરા ખેતસિંહે તેનો પરાભવ કરી ઠેઠ દિલ્હી લગી તેની પૂઠ પકડી. ખેતસિંહ પછી તેનો પુત્ર લાખો રાણો થયો. તેણે પણ બાપદાદાનાં જેવાં પરાક્રમ કરી મેવાડની કીર્તિ વધારી, અને અનેક સત્કાર્યોથી પ્રજાને આબાદ ને સુખી કરી. લાખો રાણો ગયાજીમાં નિવૃત્ત થતાં પિતૃભક્ત ચંદ્રસિંહે પિતાની ઇચ્છાને માન આપી ગાદી પરનો પોતાનો હક્ક જતો કર્યો, એટલું જ નહિ પણ પોતાને હાથે પોતાના પાચ વરસના ઓરમાન ભાઇ મોકળને ગાદીએ બેસાડયો, અને પોતે પ્રથમ દરજ્જાની સરદારી સ્વીકારી જીવનપર્યંત વફાદારીથી તેના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું. મોકળ રાણાનું તેના કાકાઓને હાથે ખૂન થતાં તેનો પુત્ર કુંભો રાણો થયો. એ રાણાનું નામ મેવાડમા તેમજ ગુજરાતમાં બહુ મશહૂર છે. એણે બંધાવેલો ચિતોડગઢ પરનો વિજયસ્તંભ, ગુજરાત અને માળવાના સુલતાનો પર મેવાડી વીરોએ મેળવેલા મોટા વિજયોની આજ પણ સાખ પૂરે છે. એ સિવાય કુંભારાણાએ નાગોરની મુસલમાન સત્તાને તોડી દિલ્હીની ફોજને પણ મારી હઠાવી હતી. એ પ્રમાણે મેવાડના કીર્તિમંદિરને પૂર્ણ કરી કુંભોરાણો પરલોકની તૈયારી કરી રહ્યો

હતો, તેવામાં એના પોતાના પુત્ર ઉદયસિંહે રાજ્યલોભથી તેનું ખૂન કર્યું. આ ઉદયસિંહ મેવાડના ઇતિહાસમાં ‘ હત્યારા ’ ના નામથી ઓળખાય છે. એ હત્યારાએ પાંચ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું, અને સીસોદીઆ રાજકુળની ઉજળી કીર્તિને બટ્ટો લગાડવા જેવું કામ કરવા જતાં વીજળીથી તેનો ઘાત થયો. હત્યારા પછી કુંભા-રાણાનો વડો પુત્ર રાયમલ મેવાડપતિ થયો. એ રાણો બહાદુર છતાં નરમ હતો. એની કારકીર્દી એના પુત્રોના માંહોમાંહેનાં ઝઘડાથી બહુ કથળી. એનો વચટ પુત્ર પૃથુરાજ પોતાના નામરાશી ચોહાણુરાયના જેવો જ પરાક્રમી હોઇ ભારે મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો. એની ઉદ્ધતાઇભરી મહત્ત્વાકાંક્ષાએ જ ભાઇઓ ભાઇ વચ્ચેનો ઝઘડો ઉભો કર્યો હતો. આ પૃથુરાજે માળવાના સુલતાનને તેની પોતાની રાજધાનીમાંથી કેદ પકડી આણી બાપને ચરણે નમાવ્યો હતો. આ અને એવા જ પ્રકારનાં બીજાં સાહસોને લીધે એનું નામ રાજસ્થાનમાં આજ પણ સર્વ કોઇને વ્હાલું લાગે છે. એ શૂરા અને સાહસિક રાજકુમારનું એના દગાબાજ બનેવી પ્રભુરાવને હાથે ઝેરથી મૃત્યું થયું. રાયમલનો નાનો કુંવર જેમલ પણ તે પહેલાં રાવ સુરતનને હાથે માર્યો ગયો હતો. તેથી રાયમલ પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર સંગ બિનતકરારે રાણો બન્યો. લોદીશાહીના અંતકાળમાં આ સંગ રાણો જ મેવાડના તખ્ત પર હતો. એ રાણો એના બાપદાદા હમીર, લાખા અને કુંભા જેવો જ પરાક્રમી હોઈ કુંભાએ પૂરા કરેલા મેવાડના કીર્તિમંદિરને એણે કળશ ચડાવ્યો. હિંદના સઘળા રજપૂત રાજાઓ તેને પોતાનો ઉપરી ગણુતા હતા. એ રીતે આખા રાજસ્થાનનું બળ એણે મેવાડના કીર્તિવંત વાવટા તળે એકઠું કર્યું હતું. તેનું દિવસે દિવસે વધતું જતું જોર તોડવાના હેતુથી સુલતાન ઈબ્રાહિમ લોદીએ એક વાર પંડે તેના પર સ્વારી કરી હતી. પણ તેમાં રાણા સંગે તેને હરાવી નસાડયો હતો, એટલું જ નહિ પણ ઠેઠ દિલ્હી લગી તેની પૂંઠ પકડી લોદી સત્તાને દોદળી કરી નાખી હતી. બાબર આવ્યો તે વખતે

સંગ દિલ્હીમાં પુનઃ હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો.

રજપૂતાનામાં મેવાડ સિવાય જોધપુર, અંબર (જેપુર), બુંદી, કોટા વગેરે સ્થળોનાં રજપૂત રાજ્યો પણ ધીરે ધીરે કરી ઠીક જામ્યાં હતાં. તેમાં જોધપુરનું રાજ્ય તો દિલ્હીની બાદશાહી સાથે ટક્કર ઝીલે તેવું બળવાન બન્યું હતું. જેસલમેરનું ભાટી રાજ્ય પણ ચાલુ જ હતું.

૫. ગુજરાતઃ—સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાત જીતીને ખાલસા કર્યા પછી ઇ. સ. ૧૩૯૬ સુધી ગુજરાત પર દિલ્હીથી આવેલા સુબાઓનો અમલ ચાલ્યો. સન ૧૩૯૧માં ફુરહતુલ્મુલ્ક રાસ્તીખાન નામના સુબાએ હિંદુ જમીનદારોની મદદથી ગુજરાતને સ્વતંત્ર કરવાની તજવીજ ચલાવી. એ હકીકત દિલ્હી પહોંચતાં સુલતાન મહમૂદ તઘલખે એક વટલેલા શૂરા હિંદુને મુજફ્ફરખાનનો ખિતાબ તથા છત્ર વગેરે રાજ્યચિહ્નો સાથે ગુજરાતમાં મોકલ્યો. તેની અને રાસ્તીખાનની વચ્ચે સિદ્ધપુર આગળ ખૂનખાર લડાઇ થઇ; તેમાં રાસ્તીખાન હાર્યો અને માર્યો ગયો. એ જમાનામાં એક સુબેદારને કાઢી બીજાને નીમવાનું કામ બહુ કપરૂં હતું. લડાઈ વગર પહેલો સુબેદાર પોતાનો અધિકાર ભાગ્યે જ છોડતો. એવી લડાઇઓ-માં રૈયતનો બમણો મરો થતો. મુજફ્ફરખાને કારભાર હાથમાં લઇ થોડા જ વખતમાં આસપાસના રાજાઓને જીતી વશ કર્યા. હિંદુ ધર્મનો એ કટ્ટો વેરી હોઇ હિંદુ દેવળોનો એણે પુષ્કળ નાશ કર્યો. સોમનાથનું દેવળ તોડી તેના પત્થર વડે તે ઠેકાણે એણે મસીદ બંધાવી. એ પછી ઇ. સ. ૧૩૯૬માં મુજફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી તે ગુજરાતનો કારભાર સ્વતંત્રપણે કરવા લાગ્યો, અને તૈમૂરની સ્વારીની ધામધુમમાં તો એણે પોતાના નામનું નાણું અને ખુત્બો પણ ચાલુ કર્યાં. તૈમૂરથી નાઠેલો દિલ્હીનો દુર્ભાગી સુલતાન મહમૂદ મુજફ્ફરને શરણે આવ્યો, પણ કૃતઘ્ની મુજફ્ફરે પોતાના એ આગલા

માલિકને આશરો સરખો આપ્યો નહિ. એ કૃતઘ્નીપણાનો બદલો મુજફ્ફરને થોડા જ વખતમાં મળ્યો. એના પોતાના પૌત્ર અહંમદે એને કેદ કરી ઝેરથી માર્યો અને પોતે અહંમદશાહ નામે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. અહંમદશાહે ઇ. સ. ૧૪૧૧ થી ઇ. સ. ૧૪૪૩ સુધી પરાક્રમપૂર્વક રાજ્ય કરી ગુજરાતના રાજ્યને મજબૂત બનાવ્યું. એણે પોતાના નામથી 'અહમદાબાદ' નામનું શહેર વસાવી ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી. એ જ શહેર આજ 'અમદાવાદ' નામથી ઓળખાતું હોઇ આજ પણ ગુજરાતના રાજનગરનું માન ભોગવે છે. અહંમદશાહ પણ એના બાપના જેવો હિંદુ ધર્મનો વિરોધી હોઇ હિંદુ દેવળો અને મૂર્તિઓના નાશ માટે એણે ખાસ ખાતું ખોલ્યું હતું. છતાં એ ઘણો ન્યાયી હતો. અપરાધ બદલ તેણે પોતાના એક જમાઇને શૂળીએ ચડાવ્યો હતો, એ વગેરે વાતો પ્રસિદ્ધ છે. એણે રજપૂત કુમારિકાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. અહંમદશાહ પછી એનો પુત્ર મહમદ કરીમ અને તેના પછી કુતુબશાહ નામના સુલતાન થયા. આ કુતુબશાહને કુંભારાણા સાથે લડાઇ સળગતાં કુંભાની એક ફોજને એણે હરાવી હતી, પણ પછી ખુદ કુંભારાણા આગળ તેનું કંઇ ન ચાલતાં એને પાછા હઠવું પડયું હતું. કુતુબશાહ ઇ. સ. ૧૪૫૮માં મરણ પામતાં તેનો કાકો દાઉદખાન સુલતાન થયો. પણ તે રાજ્ય કરવાને નાલાયક જણાયાથી અમીરોએ તેને ઉઠાડી મુકી તેના ઓરમાન ભાઇ મહમદને ગાદીએ બેસાડયો. આ મહમદશાહે ૫૩ વર્ષ રાજ્ય કરી પુષ્કળ નામના મેળવી. જુનાગઢ અને ચાંપાનેરના અજીત ગણાતા બે ગઢો એણે હિંદુ રાજાઓ પાસેથી જીતી લીધાથી ઇતિહાસમાં તે 'મહમદ બેગડા' નામે ઓળખાયો. પરાક્રમ, શક્તિ, ન્યાયી વર્તન અને જનહિત માટેની લાગણી માટે એનું નામ ગુજરાતમાં સિદ્ધરાજ જયસંહના જેટલું જ મશહૂર છે. છતાં ધર્માંધતાને લીધે મુસલમાન સિવાયના લોકોને એકંદરે ઘણો જ ત્રાસ વેઠવો પડયો હતો. ગુજરાતની પ્રસિદ્ધ વહોરા અને મોલેસલામ કોમો

મૂળ હિંદુ હોઈ આ મહમદ બેગડાના વખતમાં જ વટલાયેલી કહેવાય છે. એનાં બાંધકામોની સંખ્યા એટલી મોટી હતી કે ગુજરાતમાં જે કંઇ પ્રસિદ્ધ ઇસ્લામી ઇમારતો આજે હયાત છે તે સુલતાન બેગડાની બંધાવેલી મનાય છે. અમદાવાદ પાસેનું મહેમદાવાદ શહેર એ બેગડા સુલતાને જ વસાવેલું. મહમદ બેગડા પછી તેનો પુત્ર ખલીલ મુજફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. ગાદીએ બેસતાં જ એને માળવાના સુલતાનની મદદે જવું પડયું. મેદનીરાયની સત્તા તોડી તથા સુલતાન મહંમદ ખીલજીને માંડુગઢની ગાદીએ બેસાડી તે પાછો ફર્યો. તે જ અરસામાં ઇડરના રજપૂત રાજાએ બંડ કર્યાથી તે ઇડર પર ચડયો અને ઇડર શહેરનો નાશ કર્યો. ઇડરના મુસલમાન થાણુદારે સંગ રાણાને ચીડવ્યાથી તે પરાક્રમી રાણાએ ગુજરાત પર સ્વારી કરી અનેક સ્થળે મુસલમાનોની પૂરેપૂરી ખબર લીધી. મુજફ્ફર-શાહને ઇરાનના શાહ સાથે સારો સંબંધ હોઇ તેના તરફથી એને ઘણું નજરાણું મળ્યું હતું. બાબરે દિલ્હી જીત્યું તેના એક વર્ષ પહેલાં જ મુજફ્ફરશાહ મરણ પામી તેનો વડો શાહજાદો બહાદુરશાહ સુલતાન થયો હતો.

જુજ અપવાદ સાથે ગુજરાતના બધા જ મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ હિંદુ ધર્મના કટ્ટા વિરોધી હોઇ તેમના તરફથી હિંદુઓ પર પુષ્કળ જૂલમ ગુજર્યો. એથી કરી જૈન ધર્મની અસરથી નિર્માલ્ય થવા બેઠેલી ગુજરાતની પ્રજા છેક જ નિર્માલ્ય થવા પામી.

૬. **માળવા**:—ગુલામવંશી સુલતાન અલ્તમશે ઇ. સ. ૧૨૩૪માં માળવાના રજપૂત રાજ્યની આખર આણ્યા બાદ માળવા પ્રાંતની વ્યવસ્થા દિલ્હી દરબાર તરફથી થતી હતી. સુલતાન ફિરોજ તઘલખે દિલાવરખાન ઘોરી નામના સરદારને માળવાનો સુબેદાર નીમ્યો હતો. તેણે ફિરોજશાહ પછી દિલ્હીમાં ચાલેલી ગડબડનો લાભ લઇ માળવાનો કારભાર સ્વતંત્રપણે કરવા માંડયો. એણે ઉજ્જેનને બદલે માંડુગઢમાં રહેવા માંડયાથી માંડુગઢ માળવાની રાજધાની બન્યું. તૈમૂરથી નાઠેલા મહમૂદ સુલતાનને દિલાવર-ખાને માનપૂર્વક આશ્રય આપ્યો હતો. તઘલખશાહના દિલ્હી ગયા બાદ

તરત જ તેણે પોતાના નામના સિક્કા અને ખુત્બા ચાલુ કર્યાં, ઇ. સ. ૧૪૦૧. દિલાવરખાન સન ૧૪૦૫માં મરણ પામતાં તેનો પુત્ર હુસંગશાહ નામ ધારણ કરી માળવાની ગાદીએ બેઠો. એને ગુજરાત અને બ્રાહ્મણી રાજ્યના સુલતાનો સાથે અણબનાવ થઇ તેમને હાથે અનેકવાર હાર ખમવી પડી હતી. એણે માંડુગઢના કિલ્લાની મજબૂતી ઘણી જ વધારી તથા તેમાં એક સુંદર મસીદ ચણાવા માંડી, જે એના પછી થયેલા સુલતાન મહમદશાહે પૂરી કરાવી. એ મસીદને ૩૬૦ કમાન અને ૨૦૦ ઘુમટ હોઈ તે ઘણી જોવા લાયક છે. હુસંગશાહ બહારના શત્રુઓ સામે પોતાનો બચાવ કરી શક્યો નહિ, છતાં તે પોતાના રાજ્યમાં ઘણો લોકપ્રિય હતો. હિંદુઓનાં દેવળોને કે તેમના ધર્મને બીલકુલ હરકત ન કરતાં, સર્વ પ્રજા તરફ તે મમતા અને નિષ્પક્ષપાતથી વર્ત્યો, તેથી માળવી પ્રજા આજે પણ તેને સંભારે છે. માળવામાં હુસંગાબાદ નામનું શહેર છે તે એનું જ વસાવેલું. હુસંગ પછી તેનો પુત્ર ગીજનીખાન ગાદીએ બેઠો, પણ તેના વજીર મહમદખાન ખીલજીએ થોડા જ વખતમાં તેને મારી નાખી માળવાનું તખ્ત પોતે છીનવી લીધું. એટલે માળવામાં ઘોરી સુલતાનોને બદલે ખીલજી સુલતાનોનો અમલ શરૂ થયો, ઇ. સ. ૧૪૩૫.

સુલતાન મહમદ ખીલજી શૂરો અને ચતુર હોઇ રાજકાજમાં બહુ બાહોશ હતો. મેવાડના પ્રખ્યાત કુંભારાણા સાથે એણે લડાઇ કરી, તેમાં એનો પરાજય થતાં કુંભાના હાથમાં તે કેદ પકડાયો. પણ પછી કુંભાના આદરાતિથ્યથી ખુશ થયેલા મહમદશાહ અને તેના સાથીઓએ દિલ્હીના સુલતાન સાથેના યુદ્ધમાં રાણાજીને જીગર-પુર્વક મદદ કર્યાથી કુંભાએ તેને માનપૂર્વક છોડી મેલી માળવાની ગાદી તેને પાછી મેળવી આપવામાં મદદ કરી. મહમદશાહ અને કુંભારાણા વચ્ચે થયેલી મૈત્રી તેમના જીવન પર્યંત અસ્ખલિત ચાલુ રહી. ગુજરાત અને બ્રાહ્મણી રાજ્યો સાથે મહમદશાહને હમેશનો અણબનાવ હતો. ઈ. સ. ૧૪૫૧ની ગુજરાત પરની તેની સ્વારી નિષ્ફળ નીવડી હતી. પરંતુ બ્રાહ્મણી સુલતાન પર તો તેણે પોતાની સરસાઈ સિદ્ધ કરી તેનું ઇલિચપુર પરગણું કબજે કર્યું હતું. આ સુલતાન ઈ. સ. ૧૪૬૯માં મરણ પામતાં તેનો પુત્ર ગ્યાસુદ્દીન માળવાનો સુલતાન થયો. આ ગ્યાસુદ્દીન સુલતાનને જ મેવાડનો બહાદુર રાજકુમાર પૃથુરાજ સાહસ કરી તેની પોતાની રાજધાનીમાંથી

કેદ પકડી ગયો હતો. એ સુલતાને ઘણાં વર્ષ શાંતિથી રાજ્ય કર્યું. એના અમલમાં માળવી પ્રજાને જેટલું સુખ મળ્યું તેટલું તે પછીનાં ઘણાં વર્ષોમાં મળ્યું નહોતું. સન ૧૫૦૦માં ગ્યાસુદ્દીન મરણ પામતાં તેના પુત્રો વચ્ચે ગાદી માટે ટંટા થયા, તેમાં આખરે નાસિરૂદ્દીન ફાવ્યો. એણે મેવાડ પર ચડાઈ કરી થોડી ઘણી ફત્તેહ મેળવી, તે સિવાય બીજી મહત્ત્વની બીના એની કારકીર્દીમાં બની નથી. સુલતાન નાસિરૂદ્દીન સન ૧૫૧૨માં મરણ પામતાં તેના પુત્ર મહંમદને કેટલીક ખટપટ પછી, મેદનીરાય નામના રજપૂત સરદારની મદદથી ગાદી મળી. મેદનીરાયનું ચલણ અતિશય વધી પડતાં તેની અને સુલતાનની વચ્ચે ઝગડો થયો. તેમાં પરિણામે સુલતાનને ગુજરાતમાં નાસી જવું પડયું. ગુજરાતના સુલતાન મુજફ્ફર બીજાએ મેદનીરાયની સત્તા તોડી મહમદશાહને ફરી ગાદીએ બેસાડયો પણ મેદનીરાયનો પક્ષ ખેંચી સંગ રાણાએ માળવા પર ચઢાઇ કરી અને સુલતાનને જીવતો કેદ પકડી લીધો. છતાં તેના ઘા બરાબર રૂઝાવરાવી રાણાએ તેને માનભેર માંડુગઢ જવા દીધો. તે પછી ઇ. સ. ૧૫૨૫માં ગુજરાતના મુજફ્ફરશાહના મરણ પછી તેના પુત્ર બહાદુરની વિરૂદ્ધમાં જે ખટપટો થઈ તેમાં મહમદશાહે ભાગ લીધાથી સુલતાન બહાદુરે માળવા પર સ્વારી કરી માંડુગઢ જીત્યો, અને સુલતાન મહમદને કેદ પકડી માળવાના સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યનો અંત આણ્યો, ઈ. સ. ૧૫૨૬. અભાગી મહમદશાહને કેદી તરીકે ચાંપાનેર લઈ જતાં રસ્તામાં તેનું ખૂન થયું.

માળવાના આ સુલતાનોનો અમલ પ્રજાને એકંદર રીતે સુખકર જ નીવડયો. તેમાંના કોઇએ પણ પ્રજા પર ધર્મ કે બીજી બાબત સર જુલમ કર્યો ન હતો; તેથી કેટલાક સુલતાનોને તો આજ પણ ત્યાંના લોકો સંભારે છે.

૭. **ખાનદેશનો ફરૂકીવંશઃ**—સુલતાન ફિરોજ તઘલખ પછીની અવ્યવસ્થામાં ફિરોજે નીમેલા ખાનદેશના સુબેદાર મલેક ફરૂકીએ પણ ગુજરાત અને માળવાનું અનુકરણ કરી સ્વતંત્રતા જાહેર કરી, તથા માળવાના દિલાવરખાન ઘોરીની પુત્રી સાથે લગ્ન કરી પોતાનો પક્ષ મજબૂત કર્યો. આ ફરૂકીવંશનો સ્થાપનાર પોતે ખલિફા ઉમરનો ૨૨મો વંશ જ હોવાનો દાવો કરતો હતો. એણે ખેતીવાડી સુધારીને પ્રજાની સારી

સંભાળ લીધી. એની રાજધાની તાલનેરમાં હતી. ઇ. સ. ૧૩૯૯માં એનું મૃત્યુ નીપજતાં તેનો વડો પુત્ર નાસિરૂદીન ખાનદેશનો સુલતાન થયો. આ નાસિરૂદીને આસિરગઢનો મજબૂત કિલ્લો ત્યાંના હિંદુ રાજા પાસેથી કપટ કરી લીધો. આસિરગઢના હિંદુ રાજાને નાસિરના બાપ સાથે સારી દોસ્તી હતી. એ સ્નેહ સંબંધનો લાભ લઈ, નાસિરૂદીને ત્યાંના રાજા પાસેથી પોતાનાં બૈરાં છોકરાંને પોતે શત્રુના ભયથી મુક્ત થાય ત્યાં લગી આસિરગઢમાં આશ્રય આપવાની પરવાનગી મેળવી. પછી બૈરાં છોકરાંને બદલે પડદાવાળી પાલખીઓમાં હથિયારબંધ સિપાઈઓ મોકલી એણે તે મજબૂત ગઢનો કબજો મેળવ્યો. ત્યાંના રાજા અને તેના માણસોની અલબત, કતલ કરવામા આવી. નાસિરના આ સાહસ માટે તેને મુબારકબાદી આપવા સારૂ 'ઝૈનુદ્દીન' અને 'બુરાનુદ્દીન' નામના બે મુસલમાન સાધુઓ ખાસ દોલત.બાદથી ખાનદેશમાં આવ્યા. તેમના માનમાં નાસિરૂદીને ઝૈનાબાદ અને બુરાનપુર નામનાં બે શહેરો તાપીને કાંઠે સામસામાં વસાવ્યાં. તે પૈકી બુરાનપુર સારૂં આબાદ થઇ ખાનદેશની રાજધાની બન્યું. નાસિર ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કરી સન ૧૪૩૭માં ગુજરી ગયો. નાસિર પછી ખાનદેશની ગાદીએ મીરન આદિલખાન, મીરન મુબારકખાન અને બીજો આદિલખાન નામના સુલતાન થયા. એમને બ્રાહ્મણી અને ગુજરાતી સુલતાનોની ભારે દહેશત હતી. ગુજરાતના સુલતાન મહમદ બેગડાએ આદિલખાનના વખતમાં ખાનદેશને પોતાનું ખંડીઉ બનાવ્યું. તે પછી ઘણાં વર્ષ શાંતિથી રાજ્યસુખ ભોગવી આદિલ-ખાન સન ૧૫૦૩માં મરણ પામ્યો. એણે અનેક મહેલો, મસીદો અને વિલાસભવનો બંધાવી તથા પાણીના નળની યોજના કરી બુરાનપુરમાં પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. એના અમલમાં બુરાનપુરની આબાદી પુષ્કળ વધી. તે શહેર વેપારનુ મોટું મથક થઈ પડ્યું. સોના ચાંદીના સુંદર નકશી-કામ તથા રેશમી વસ્ત્રો અને મલમલના બારીક વણાટકામમાં બુરાનપુરની બરોબરીનું બીજું કોઇ સ્થળ આખા દેશમાં નહોતું. હાલ પણ તેટલું સુંદર કામ કોઇ સ્થળે થતું નથી, તો પછી તે વખતની તો વાત જ શી કરવી ?

આદિલખાન પછી તેનો ભાઇ દાઉદ, અને તેની પછી મહમદ બેગડાનો ભાણેજ આદિલ ત્રીજો ખાનદેશની ગાદીએ બેઠા. આ આદિલશાહે ગુજરાતના સુલતાન મુજફ્ફરશાહ બીજાની કુંવરી સાથે લગ્ન કર્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૫૨૦માં તેનું મરણ થતાં તેનો પુત્ર મીરન મહંમદ ગાદીનશીન થયો. બાબરના આગમન વખતે આ મીરન મહંમદ જ ખાનદેશનો અધિપતિ હતો. તે પછી મહાન મોગલ સામ્રાટ અકબરશાહે ઈ. સ. ૧૫૯૯માં ખાનદેશના રાજ્યને ખાલસા કર્યું, ત્યાં સુધી તે આ ફરૂકીવંશ માં જ ચાલ્યું.

૮. સિંધના જામરાજાઃ-ઇ. સ. ૧૨૨૪માં સુલતાન અલ્તમશે સિંધ પ્રાંતને ખાલસા કરી દિલ્હીના સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધા પછી ઇ. સ. ૧૩૨૬ સુધી તે દિલ્હીના સુલતાનોના તાબામાં રહ્યો લાગે છે. તે પછી જામ અફ્રા નામના સુમરાવંશી રજપૂત રાજાએ દિલ્હીની ધુંસરી ફગાવી દઇ સિંધ પ્રાંતને સ્વતંત્ર કર્યો. ઇ. સ. ૧૩૩૯માં જામ અફ્રાનું મરણ નીપજતાં સિંધની ગાદીએ જામ ચૌભાન રાજા થયો. આ જામ ચૌભાને ગુજરાતના રજપૂત બળવાખોરોને આશ્રય આપ્યાથી સુલતાન મહમદ તઘલખે સિંધ પર સ્વારી કરી. પરંતુ એ ચડાઇ દરમ્યાન ઠઠ્ઠા મુકામે સુલતાનનું મૃત્યુ થવાથી જામને સજા કરવાનું કામ અધુરૂં રહી ગયું; તે એના પછી થયેલા સુલતાન ફિરોજ તઘલખે પૂરૂં કરી જામ પર ખંડણી બેસાડી. જામ ચૌભાન મરણ પામતાં જામ બાની સિંધનો રાજા થયો. તેણે ખંડણી આપવી બંધ કર્યાથી સુલતાન ફિરોજે સિંધ પર ફરી સ્વારી કરી અને જામ બાનીને પકડી દિલ્હી લઇ ગયો. પણ ત્યાં એનો સત્કાર કરી પોતાના માંડલિક રાજા તરીકે તેને પાછો સિંધ જવા દીધો. જામ બાની ઇ. સ. ૧૩૬૭માં મરણ પામ્યા પછી તેનો ભાઇ જામ તિમાજી સિંધનો રાજા થયો. તે ઇ. સ. ૧૩૮૦માં ગુજરી જતાં એના વારસે મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો. ત્યારથી 'જામ' એટલે મુસલમાની રાજા સમજવામાં આવે છે. જામ તિમાજીથી ૧૦મી પેઢીએ નિજામુદ્દીન નંદ નામનો જામ થયો. તેની કારકીર્દીમાં કંદહારના તુર્કોએ સ્વારી કરી સિંધનો ઉત્તર ભાગ અને બક્કરનો મજબૂત કિલ્લો જીતી લીધા. તેના શોચમાં જામ નિજામુદ્દીનનું ઇ. સ. ૧૪૯૨માં મૃત્યુ થયું, અને તેનો પુત્ર જામ ફિરોજ સિંધની ગાદીએ બેઠો. એને અને સલાદીન નામના બીજા એક રાજકુમાર વચ્ચે ગાદીના હક સંબંધી તકરાર ઉઠી, તેમાં ગુજરાતના સુલતાન મુજફ્ફરશાહ બીજાએ પોતાના સંબંધી સલાદીનનો પક્ષ લીધો, અને ફિરોજને હાંકી કાઢી સિંધમાં પોતાનો અમલ સ્થાપ્યો. ૧૬૭૨૯

થયેલો ફિરોઝ મુલતાનના સુલતાન શાહબેગ અર્ઘૂનને શરણે જતાં તેણે એને મદદ કરી અને સલાદીનને માર્યો. પણ પછી ફિરોઝને ઠુલતો મેલી અર્ઘૂન પોતે જ સિંધની ગાદી બથાવી પડતાં સિંધની જામસત્તાનો લોપ થયો. બાબરની સ્વારી વખતે આ શાહબેગ અર્ઘૂનનો પુત્ર શાહ હુસેન અર્ઘૂન સિંધ અને મુલતાનનો અધિપતિ હતો.

૯. કાશ્મીરઃ—સુલતાન મહમૂદ ગીઝનીના સમકાલીન સંગ્રામરાજ પછી ત્રીજી પેઢીએ હર્ષ નામનો રાજા કાશ્મીરના સિંહાસન પર થયો. એ રાજા કનોજના પ્રખ્યાત ગુપ્ત સમ્રાટ હર્ષના જેવો જ વિદ્વાન હોઈ વિદ્યા કળાનો મોટો આશ્રયદાતા હતો. એનું નામ પણ કનોજના હર્ષ જેટલું જ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. હર્ષ પછી કાશ્મીરના સિંહાસન પર ઉચ્ચલ, સુસ્સલ અને જયસિંહ નામના રાજા થયા. રાજતરંગિણીનો લેખક પ્રસિદ્ધ કલ્હણ પંડિત આ જયસિંહના દરબારમાં જ થઇ ગયો. જયસિંહ પછી લોહર વંશની પડતી થઇ કાશ્મીરના રાજ્યતંત્રમાં કેટલીક ઉથલપાથલ થઈ. તે પછી ઇ. સ. ૧૩૧૫માં સેનદેવ નામનો રાજા કાશ્મીરની ગાદીએ થયો. તેણે શાહમીર નામના એક તુર્કી મુસલમાનને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો હતો. તે વધતાં વધતાં સેનદેવના પુત્ર રણચંદ્રની કારકીર્દીમાં પ્રધાન-પદે પહોંચ્યો હતો. તેવામાં રણચંદ્રનું મૃત્યુ થતાં કાસ્ગરનો રાજા આનંદ-દેવ કાશ્મીરનું રાજ્ય બથાવી પડયો. એ આનદદેવે સઘળા મુસલમાનોને નોકરીમાંથી બરતરફ કર્યાથી શાહમીરની સરદારી તળે મુસલમાનોએ બંડ કર્યું; તેમાં રાજાનું ખૂન થઇ શાહમીરના હાથમાં કાશ્મીરની ગાદી આવી, ઇ. સ. ૧૩૨૬. આનંદદેવની રાણી કવળદેવીએ રાજ્ય પાછું મેળવવા બહુ માથાકુટ કરી, પણ તેમાં એનું કંઇ નહિ વળ્યાથી અંતે કંટાળીને તેણે ઈ સ. ૧૩૩૪માં શાહમીર ઉર્ફે શમ્સુદ્દીન સાથે લગ્ન કર્યું. શમ્સુદ્દીનથી પાંચમી પેઢીએ સિકંદર નામનો સુલતાન કાશ્મીરના તખ્ત પર થયો. તેણે અનેક હિંદુઓને બળાત્કારે વટાળ્યા તથા હિંદુઓનાં દેવળો તોડી 'બુતશિકન'નું નામ મેળવ્યું. એ કામમાં એના પ્રધાન તરફથી એને સારી મદદ મળી હતી. એ પ્રધાન મૂળ બ્રાહ્મણ હોઇ પાછળથી વટલીને મુસલમાન થયો હતો, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. તૈમૂરની સ્વારી વખતે આ સિકંદર જ કાશ્મીરની ગાદીએ હોઇ તે તૈમૂરને શરણે જતાં કાશ્મીર તેના જાલિમ ઝપાટામાંથી બચી ગયું. સિકંદરની પછી ત્રીજી પેઢીએ ઝૈન-ઉલ-અબિદીન

બહુ સારો સુલતાન થઈ ગયો. એણે હિંદુધર્મનો વિરોધ કરનારા કાયદાઓ રદ કર્યાં, તથા પાછલા રાજાઓએ પાડી નાંખેલાં દેવળો બંધાવી આપ્યાં એ રીતે નિષ્પક્ષપાત ન્યાયથી રાજ્ય કરી તે ઈ. સ ૧૪૭૨માં મરણ પામ્યો. ઝેન-ઉલ-અબિદીન પછી કાશ્મીરમાં દંગાફિસાદનું જોર પુષ્કળ વધી ગયું, ગાદી માટે પક્ષો બંધાયા અને ધામધુમ મચી રહી. એ સ્થિતિમાં કાશ્મીરનું રાજ્ય ઇ. શ. ૧૫૮૬ સુધી ચાલી, આખરે મહાન અકબરને હાથે ખાલસા થયું.

પ્રકરણ ૧૭ મું

સોળમા સૈકાનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો–(ચાલુ)

બ્રાહ્મણી રાજ્ય

૧. હસન ગંગુ અને બ્રાહ્મણી રાજ્યની સ્થાપના:— સુલતાન મહમદ તઘલખના સમયમાં દિલ્હીમાં ગંગુ નામનો એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેના પર સુલતાનની બહુ મહેરબાની હતી. એ ગંગુ બ્રાહ્મણને ત્યાં હસન નામનો ગુલામ હતો. હસનની ઇમાનદારીથી ખુશ થઈ ગંગુએ તેને થોડીક જમીન અને બળદની એક જોડ આપી છૂટો કર્યો. તે જમીન ખેડતાં ખેડતાં નસીબસંજોગે હસનને તેમાંથી સોનામહોરો ભરેલો એક ચરૂ જડી આવ્યો. હસને તે ચરૂ પોતે ન રાખતાં જમીનના મૂળ માલિક ગંગુ શેઠને અર્પણ કર્યો. ગંગુએ તેની આ ઇમાનદારીની વાત સુલતાન આગળ કરતાં સુલતાને હસનને પોતાની પાસે તેડી મંગાવ્યો અને તેને ૧૦૦૦૦ ઘોડેસ્વારની સરદારી આપી. ગંગુ બ્રાહ્મણે તેની જન્મકુંડળી બનાવી

ભવિષ્ય ભાખ્યું કે "તને રાજ્ય મળશે." એ વચન સિદ્ધ થાય તો પોતાના રાજ્યના નામ સાથે 'ગંગુ' નું નામ જોડવાનું હસને વચન આપ્યું. આ બનાવ પછી થોડેક વર્ષે દક્ષિણનું બંડ સળગ્યું, તે સમાવવા સુલતાન મહમદ દક્ષિણમાં ગયો, અને ત્યાંનો જેવો તેવો બંદોબસ્ત કરી તે ગુજરાતનું બંડ સમાવવા તે તરફ દોડ્યો. જતી વખતે હસનને તે દક્ષિણના સુબેદારના મદદનીશ તરીકે મૂકતો ગયો. તે પછી ગુજરાતના બંડખોરોને દક્ષિણના સુબેદારે આશ્રય આપ્યાથી 'સુલતાન દક્ષિણના બધા મુસલમાન અધિકારીઓને સજા કરનાર છે' એવી ગપ ઉડી. એટલે દક્ષિણના સઘળા મુસલમાનોએ ખુલ્લો બળવો કરી ઇસ્માઇલખાનને પોતાનો સુલતાન બનાવ્યો. હસન પણ એ બળવામાં સામેલ થયો. તેણે સુલતાનની ફોજને વિખેરી નાંખી બેદર તથા કંધારીના કિલ્લા કબજે કર્યા. તે પછી હસન દોલતાબાદ પાછો ફરતા ઇસ્માઇલખાને રાજ્યનો કારભાર રાજીખુશીથી હસનને હવાલે કરી દીધો. (તા. ૧૨ ઑગસ્ટ ઇ. સ. ૧૩૪૭). હસને અલ્લાઉદ્દીન નામ ધારણ કરી તેની સાથે 'ગંગુબ્રાહ્મણી'નો ખિતાબ જોડતાં તે 'અલ્લાઉદ્દીન હસન ગંગુ બ્રાહ્મણી' નામે પ્રસિદ્ધ થયો. સુલતાન થતાં જ હસને ગંગુ બ્રાહ્મણને દિલ્હીથી બોલાવી લઇ તેને બહુ માનપૂર્વક પોતાના દરબારમાં રાખ્યો. એણે કુલબર્ગને રાજધાની કરી તેનું હસનાબાદ નામ પાડ્યું. હસનગંગુ અગીઆર વર્ષ ન્યાય અને સદાચરણથી રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૩૫૮માં ૬૭ વર્ષની ઉમરે ગુજરી ગયો. ધર્મની બાબતમાં હસનશાહ દુરાગ્રહી નહોતો. અબ્બાસી ખલિફાઓની પેઠે તે પોતાને માથે કાળું છત્ર ધારણ કરાવતો.

૭. **હસનગંગુ પછીના બ્રાહ્મણી સુલતાનોઃ**—હસનગંગુએ સ્થાપેલું બ્રાહ્મણી રાજ્ય ઇ. સ. ૧૫૨૬ સુધી એકંદરે ૧૭૯ વર્ષ ચાલ્યું. તેની ગાદી પર હસનશાહ પછી કુલ ૧૪ સુલતાન થયા. તે પૈકી છેલ્લા ચાર માત્ર નામના જ હતા. હસનની ચોથી પેઢીએ

થયેલો સુલતાન મહંમદશાહ પહેલો બહુ દયાળુ, સદ્‌ગુણી અને ન્યાયી હોઇ વિદ્યા અને વિદ્વાનોનો પોષક હતો. ગુલામવંશી સુલતાન નાસિરૂદ્દીનની માફક આ બ્રાહ્મણી સુલતાન મહંમદશાહ પણ એક-પત્નીવ્રત પાળનાર હતો. એના રાજ્યમાં એક વાર દુષ્કાળ પડતાં એણે ૧૦૦૦૦ પોઠીઆ તૈયાર કરાવી તેમની મારફત પોતાના રાજ્યમાં બધે સસ્તે દરે ધાન્ય મળે એવી તજવીજ કરી હતી. મહંમદ પહેલા પછી થયેલા સુલતાન ફિરોજની કારકીર્દીમાં બ્રાહ્મણી રાજ્યનો વૈભવ છેક ટોચે પહોંચ્યો. એ સુલતાનને ઘણી ભાષા આવડતી હોઇ પરદેશી વિદ્વાનો સાથે તે તેમની જ ભાષામા વાતચીત કરતો હતો. એણે આસપાસના રાજાઓને હરાવી બ્રાહ્મણીરાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો, તથા વિજયનગરના હિંદુરાજા દેવરાયને હરાવી તેની કુંવરીને પોતાની વેરે પરણાવવાની ફરજ પાડી. રંગીલા સ્વભાવ ને લીધે ફિરોજશાહનું નામ આજ પણ મહારાષ્ટ્રમાં મશહૂર છે. ફિરોજશાહે પોતાની પાછળ અહમદશાહ વલ્લીને વારસ ઠરાવી તેને પોતાને હાથે જ ગાદીએ બેસાડ્યો, ને તે પછી દશ દિવસ રહીને તે ગુજરી ગયો. આ અહમદશાહ પડે મોટો વિદ્વાન હોઇ સાધુ લોકોને અતિશય માન આપતો હોવાથી એને 'વલ્લી'નું ઉપનામ મળ્યું. હતું. એણે વિજયનગરના રાજાને અનેક વાર હરાવી પુષ્કળ લૂંટ મેળવી, તથા વરંગુળના રાજાને હરાવી તેનો ઘણો મૂલક જીતી લીધો. વરંગુળની એ સ્વારી વખતે અહમદશાહને હીરાની એક ખાણ મળી આવી. આ સુલતાને 'અહમદાબાદ બેદર' નામનું શહેર વસાવ્યું, જે આગળ જતાં બ્રાહ્મણી સુલતાનોની રાજધાની બન્યું. આ અર્વાચીન બેદરની ધરતી પર જ દમયંતીના પિતા ભીમક રાજાનું કુંદનપુર હતું એવી દંતકથા છે. અહમદશાહ વલ્લી ઇ. સ. ૧૪૩૫માં મરણ પામ્યો. એણે વરંગુળની સ્વારી વખતે અનેક હિંદુઓને બળાત્કારે વટલાવી દક્ષિણમાં મુસલમાન ધર્મનો ફેલાવો કર્યો. અહમદશાહ પછી અલ્લાઉદ્દીન, હુમાયુન જાલીમ અને નિઝામશાહ નામના સુલતાન

થયા. પછી ઈ. સ. ૧૪૬૩ માં મહમદશાહ બીજો બેદરની બ્રાહ્મણી ગાદી પર આવ્યો. એ સુલતાનની નાનપણમાં સારી સંભાળ લેવાયાથી તે ઘણો વિદ્વાન થયો. બ્રાહ્મણી સુલતાનોમાં ફિરોજશાહથી બીજે નંબરે આ મહંમદશાહ જ વિદ્વાન રાજા હતો. મહંમદ ગવાન નામના બાહોશ અને ચતુર મુત્સદ્દી વજીરને લીધે મહંમદશાહની કારકીર્દી ઘણી જ યશસ્વી નીવડી. છતાં અદેખા ઉમરાવોની ભંભેરણીથી ભોળવાઇ જઇ મહંમદશાહને હાથે જ એ બાહોશ અને ઇમાની વજીરનું ખૂન થયું. તે પછી મહંમદશાહ પણ શોક અને પશ્ચાત્તાપ કરતો ઇ. સ. ૧૪૮૧માં મરણ પામ્યો. આ મહંમદશાહની કારકીર્દીમાં અનાવૃષ્ટિ થઇ ભયંકર દુકાળ પડયો, તેમાં અસંખ્ય માણસો મરણ પામ્યાં. પ્રસિદ્ધ ભકત કારકુન દામાજીપંત કે જેણે સરકારી કોઠારો લૂંટાવ્યા હતા તે આ જ અમલમાં થયો હોય એમ લાગે છે. એ મહંમદશાહ પછી તેનો પુત્ર મહંમદ ત્રીજો સુલતાન થયો. તેણે ઘણાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પણ તે અરસામાં 'દક્ષણી' અને 'પરદેશી'* એ બે મુસલમાન પક્ષોના ટંટા બેહદ વધી ગયા, અને તેને પરિણામે એ સુલતાનની હયાતિમાં જ આ મૂળ બ્રાહ્મણી રાજ્યના પાંચ ટુકડા પડી પાંચ જુદાં રાજ્યો સ્થપાયાં; તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) વરાડની ઇમાદશાહી ઇ. સ. ૧૪૮૪

(૨) અહમદનગરની નિઝામશાહી ઇ. સ. ૧૪૮૫

(૩) બીજાપુરની આદિલશાહી ઇ. સ. ૧૪૮૫

* દક્ષિણમાં પ્રથમ આવેલા તેમજ દક્ષિણમાં જન્મેલા મુસલમાનો સુન્ની પંથના હતા. ત્યારે બ્રાહ્મણીરાજ્યની જાહોજલાલીમાં આવેલા ઇરાનીઓ તથા મોગલો ઘણે ભાગે શિયા હતા. શરૂઆતમાં તો દક્ષિણના સુન્ની મુસલમાનો 'દક્ષણી' નામથી અને પરદેશના શિયા પંથીઓ 'પરદેશી' નામથી ઓળખાયા; પણ પછી વખત જતાં દેશી પરદેશીના ભેદ વગર સુન્ની એટલા 'દક્ષણી' અને શિયા એટલા 'પરદેશી' કહેવાયા. બ્રાહ્મણી રાજ્યમાં એ બંને પક્ષ વચ્ચે સતત ઝગડો ચાલતો.

(૪) બેદરની બેરીદશાહી ઇ. સ. ૧૪૯૨

(૫) ગોવલકોંડાની કુતુબશાહી ઇ. સ. ૧૫૧૨

એ રીતે વસ્તુતઃ સન ૧૪૯૩માં બ્રાહ્મણી રાજ્યની સત્તાનો લોપ થયો. છતાં તે પછી પણ ચાર નામધારી સુલતાનો થયા. છેલ્લો સુલતાન કરીમઉલ્લા ઇ. સ. ૧૫૨૬માં મરણ પામતાં હુસન ગંગુએ સ્થાપેલા બ્રાહ્મણીવંશનું નામ નિશાન પણ ભુંસાઇ ગયું.

૩. **વજીર મહમદ ગવાન**:—ગવાનનો જન્મ ઇરાનના રાજકુટુંબમાં ઇ. સ. ૧૪૦૩માં થયો હતો. મોટો થયા પછી તે શાહ તમાસ્પની ઇતરાજીમાં આવી પડવાથી ઇરાન છોડી વેપારીને વેશે દેશદેશાવરની મુસાફરીએ નીકળ્યો. ફરતાં ફરતાં ઇ. સ. ૧૪૪૫માં તે દક્ષિણના દાભોળ બંદરે ઉતર્યો, અને બ્રાહ્મણી રાજ્યમાં આવ્યો. ત્યાંના વિદ્વાનોની મુલાકાત લઇ દિલ્હી જવાનો તેનો વિચાર હતો. પણ બ્રાહ્મણી સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન બીજાના દિલ પર એના સદ્‌ગુણોની એવી તો ઉંડી છાપ બેસી ગઇ કે તેણે એને દિલ્હી ન જવા દેતાં પોતાના દરબારમાં જ રાખી લીધો. તે પછી ગવાન પાયરી દર પાયરી આગળ વધી સુલતાન મહંમદશાહના વખતમાં વજીરપદે પહોંચ્યો હતો. સુલતાન મહમંદશાહની યશસ્વી કારકીર્દી આ ગવાન વજીરને જ આભારી છે. ગવાન બ્રાહ્મણીરાજ્યનો અત્યંત ઇમાની અને હુશિયાર નોકર હોઇ ન્યાય, લશ્કર, કેળવણી વગેરે રાજ્યનાં સઘળાં ખાતામાં તેણે અનેક ઉત્તમ સુધારા કર્યા હતા; એટલું જ નહિ પણ જમીનની નવેસર માપણી કરી તેણે સરકારને ભરવાના મહેસુલના દર ઠરાવી આપ્યા હતા. એની એ મહેસુલ પદ્ધતિનો અવશેષ આજ પણ મહારાષ્ટ્રમાં નજરે પડે છે. મુસલમાનોમાં એના જેવો મહાન અને ડાહ્યો પુરુષ તે જમાનામાં કોઇ નીપજ્યો નથી એમ કહેવાય છે. તેની નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિ અને અનુપમ રાજ્યભક્તિ માટે તેનું નામ ઇતિહાસ-

માં અમર થયેલું છે. ડહાપણ અને રાજ્યકુશળતા ઉપરાંત તેનામાં બહાદુરી પણ તેવી જ હતી. અજીત મનાતી કોકણપટ્ટી જીતી લઇ તેણે બ્રાહ્મણી રાજ્યમાં સારો વધારો કર્યો હતો. તે જાતે મોટો વિદ્વાન અને કવિ હોઇ અનેક વિદ્વાન નરોને એના તરફથી આશ્રય મળ્યો હતો. ગણિતમાં તેની બરોબરી કરનાર તે વખતે કોઇ નહોતો. સુલતાન મહમંદશાહનો પણ એના પર પુષ્કળ પ્રેમ હતો. એના જેવો એકનિષ્ઠ નોકર આપવા માટે પ્રભુનો તેણે અનેક વાર જાહેર આભાર માન્યો હતો. છતાં એ જ સુલતાનને હાથે પોતાના એ માનીતા વજીરનો ઘાત થયો, એ બહુ ખેદની વાત છે. વાત એમ બની કે ગવાન પરદેશી પક્ષનો હતો તેથી દક્ષણી અમીરો તેની સત્તા તોડવાને બહુ જ ઉત્સુક હતા. 'દક્ષણીઓ'ના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં છેવટે તેમણે એક કાવતરૂં રચ્યું ગવાનની મહોર છાપવાળો ઓઢિઆના રાજાને સંબોધી એક બનાવટી કાગળ દક્ષણીઓએ તૈયાર કર્યો, અને પછી તે કાગળ સુલતાનના હાથમાં જાય તેવી યુક્તિ રચી. નીશામાં ચકચૂર બનેલા સુલતાનના હાથમાં એ બનાવટી કાગળ જતાં જ તેણે ગવાનને પોતાની રૂબરૂ બોલાવી નિર્દય રીતે મારી નખાવ્યો. એ રીતે ગવાન જેવા સ્વામીનિષ્ઠ વજીરને મારી નખાવી 'રાજાઓ કાચા કાનના હોય છે' એ લોકમાન્યતા મહમદશાહે ખરી કરી બતાવી.

કોકણની જીત પછી ગવાને પોતાની બધી દોલત ગરીબોને ખેરાત કરી દીધી હતી, તેમજ દર શુક્રવારે તે છુપા વેશે શહેરમાં ફરી ફરી પોતાની પાસે ભેગા થયેલા પૈસા ગરીબોને વહેંચી દેતો અને કહેતો કે "આ દાન રાજાએ મોકલ્યું છે." છતાં ગવાન પાસે અઢળક દોલત છે એમ મહંમદશાહનું માનવું હતું. પણ એના મૃત્યુ પછી શાહે એના ખજાનાની ખોળ કરાવી તો સઘળાના આશ્ચર્ય વચ્ચે એના મહેલમાંથી એક સૂવાની ચટાઇ અને રાંધવા સારૂ માટીનાં ઠોબરાં એટલું જ એની પોતાની ઇસ્કયામત તરીકે નીકળ્યું.

બાકી જે બે ખજાના નીકળ્યા તે પૈકી એક સરકારી હોઈ તેમાં ૧૫૦૦૦ ની શીલક હતી, અને બીજો ગરીબોનો ખજાનો હોઈ તેમાં રૂ. ૩૦૦ ની શીલક હતી. વિશેષમાં એવું પણ માલુમ પડ્યું કે ઇરાનથી પોતાની સાથે આણેલી રૂ. ૪૦૦૦૦ ની રકમમાંથી તે વેપાર કરતો, અને તેમાં જે નફો થતો તેમાથી દરરોજ બે રૂપિયા તે પોતાના ખાણા માટે અને બે રૂપિયા પોષાક વગેરે માટે ખર્ચતો. આ પ્રમાણે તેનો ખાનગી વર્તનક્રમ જાણી શાહને તેમજ ગવાનના શત્રુઓને બહુ અજાયબી ઉપજી. શાહને પોતાના કૃત્યનો પશ્ચાત્તાપ થયો અને એ પરિતાપમાં જ તે ઝુરી ઝુરીને મરણ પામ્યો. મહમદ ગવાન ખરે જ! એક મહા પુરુષ થઇ ગયો.

૪. બ્રાહ્મણી અમલમાં દેશની સામાન્ય સ્થિતિઃ—

સમાજ

બ્રાહ્મણી સુલતાનો પ્રજાને સુખ આપતા, અને હિંદુઓને ધર્મની બાબત વગરફોગટનો ત્રાસ આપતા નહોતા. છતાં પણ હિંદુઓને દરબારમાં મોટા મોટા અધિકાર મળતા નહોતા. બ્રાહ્મણી રાજ્યમાં મુખ્યત્વે કરીને હિંદુઓની જ વસ્તી હતી, છતાં પણ હબસી, તુર્કી, ઇરાની, મોગલ વગેરે પરદેશી લોકોની જ રાજકાજમાં ભરતી થતી. એ પરદેશી લોકોને જ રાજ્યાશ્રય અને જાગીરો મળતાં. હિંદુઓને નોકરી મળતી તો તે હલકા દરજ્જાની જ—કારકુનીની જ. વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેતી, દુકાનદારી વગેરે ખાનગી ધંધા કરીને શાંતિપૂર્વક રહેતો. ધર્મનો પ્રતિબંધ નહિ હોવાથી બ્રાહ્મણી રાજ્યની પ્રજાને ઉત્તરનાં મુસલમાની રાજ્યોની સરખામણીમાં વધારે નિરાંત રહેતી. હિંદુ લોકોની 'ગ્રામસંસ્થા' અથવા 'ગ્રામપંચાયત પદ્ધતિ' આ બ્રાહ્મણી અમલમાં દિવસે દિવસે મજબૂત બનતી ગઇ.

વેપાર

બ્રાહ્મણી રાજ્યના સમયમાં પરદેશ સાથેનો વેપાર ખૂબ ખીલ્યો હોઈ, તે ઘણે ભાગે કાફલાઓના હાથમાં હતો. એ વેપારી કાફલાઓ યૂરોપનો તથા ઉત્તર અને

પશ્ચિમ એશિયાનો હરેક પ્રકારનો માલ દક્ષિણમાં લાવતા, અને દક્ષિણનો માલ તે મૂલકોમાં લઇ જતા. પશ્ચિમ કિનારા પર પોર્ટુગીઝ લોકોએ કોઠીઓ ઘાલી ધીરે ધીરે પોતાનો પગદંડો જમાવવા માંડયો હતો.

રાજ્યવ્યવસ્થા પરદેશી વેપારીઓએ લખેલી હકીકત પરથી જણાય છે કે બ્રાહ્મણી રાજ્યમાં વેપારની સગવડ માટે સારી સડકો હોઇ રસ્તા ઉપર ચોર લૂંટારાનો ભો નહોતો. તેમજ બબ્બે માઇલને છેટે ગામો વસેલાં હોઇ સર્વ મુલક આબાદ હતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે બ્રાહ્મણી સુલતાનોની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ સંગીન હતી.

વિદ્યાકળા એ રાજ્યમાં સઘળી કોમના લોકોને શિક્ષણ મળવાની સવડ જો કે નહોતી થઇ, તોપણ મુસલમાનો માટે તેવી ગોઠવણ તો દરેક ગામડામાં હતી. ફારસી અને અરબી ભાષા વગરખર્ચે શીખી શકાતી. બેદરની પાઠશાળા બહુ વખણાતી. નૃત્ય, ગાયન વગેરે રાજ્યાશ્રયથી ખીલનારી લલિત કળાઓ પણ પૂર્ણ આબાદીમાં હતી.

વિજયનગરનું હિંદુ મહારાજ્ય

૫. **ઉત્પત્તિ અને હકીકતઃ**—ફેરિસ્તાની હકીકત મુજબ વરંગુળના નાશ પછી હરિહર અને બુક્ક નામના બે રાજવંશી ભાઇઓ અનાગોંડીના રાજાને આશ્રયે આવી રહ્યા હતા. ત્યાં એકને દીવાનગીરી અને બીજાને ખજાનચીના ઓદ્ધા મળ્યાથી તેઓ થોડા જ સમયમાં નામાંકિત થયા. તે પછી અનાગોંડીના રાજાએ સુલતાન મહમદ તઘલખના એક બંડખોર ભત્રીજાને આશ્રય આપ્યાથી સુલતાને અનાગોંડી પર ચઢાઇ કરી તે રાજ્યને તોડયું, અને ત્યાં મલેક નામના સુબાને મૂકયો. એ રીતે અનાગોંડી રાજ્યનો નાશ થવાથી હરિહર અને બુક્કે માધવાચાર્ય ઉર્ફે વિદ્યારણ્ય નામના એક વિદ્વાન સાધુના ઉત્તેજનથી તુંગભદ્રા નદીને તીરે, રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી કિષ્કિંધા નગરીના ખંડિયેર પાસે એક નવીન શહેર

વસાવ્યું. અને તેનું નામ વિજયનગર પાડ્યું, ઇ. સ. ૧૩૩૫. આણી તરફ મલેકથી અનાગોંડીનો બંદોબસ્ત રખાયો નહિ. તેથી સુલતાને છેવટે હરિહરને ત્યાંનો માંડલિક રાજા બનાવી બુક્કને તેનો દીવાન નીમ્યો, ઇ. સ. ૧૩૪૪. એ રીતે વિજયનગરના રાજ્યની શરૂઆત થઇ. આગળ જતાં તે દક્ષિણાંત હિન્દુસ્તાનનું જબરદસ્ત મહારાજ્ય થઇ પડ્યું, અને એણે બસો વર્ષ લગી મુસલમાનોને કૃષ્ણા નદી ઓળંગતા ખાળ્યા. એ રાજ્યને દક્ષિણના બ્રાહ્મણી સુલતાનો સાથે સતત લડાઇઓ થયા કરતી, અને તેમાં મોટે ભાગે વિજયનગરને જ ખમવું પડતું. છતાં એ બ્રાહ્મણી સલ્તનતના ભાગલા પડ્યા પછી તો વિજયનગરની જ સરસાઇ થઇ હતી.

વિજયનગરની ગાદી પર ત્રણ રાજવંશો થયા. પહેલો વંશ હરિહર અને બુક્કનો ઇ. સ. ૧૪૯૦ સુધી ચાલ્યો. એ વંશમાં દેવરાય પહેલો નામનો રાજા પંદરમા સૈકાના પ્રારંભમાં થયો. તેણે બ્રાહ્મણી હકુમતમાં આવેલા મુદ્દગળના એક સોનીની ખુબસુરત છોકરી પર મોહ પામી તેને બળાત્કારે હરી લાવવાનો યત્ન કર્યો. તેથી બ્રાહ્મણી સુલતાને ક્રોધે ભરાઇ તેના પર ચડાઇ કરીને તેને હરાવ્યો, અને તેની રાજકુંવરીને પોતાની વેરે પરણાવવાની ફરજ પાડી. આ પહેલા વંશના રાજા નબળા પડતાં વિરૂપાક્ષરાયની કારકીર્દીમાં નરસિંહરાય નામનો સરદાર રાજગાદી પોતાના વંશમાં લઈ ગયો.

આ બીજો વંશ ‘ નરસિંહ વંશ ’ તરીકે ઓળખાય છે. એ વંશ જોકે ચાલ્યો તો ઠેઠ લગી, પણ છેલ્લા બે રાજાઓને મરાઠી રાજ્યના પેશ્વાઓની માફક તેમના પ્રધાનોએ છેક જ સત્તાહીન કરી સઘળી રાજસત્તા પોતાને હાથ કરી લીધી હતી. તેથી એ પ્રધાનોનો વંશ તે ત્રીજો વંશ કહેવાયો.

નરસિંહ વંશમાં કૃષ્ણદેવરાય નામનો રાજા બહુ પરાક્રમી થઇ ગયો. વિજયનગરના રાજાઓમાં એ જ સૌથી મહાન ગણાય છે. એણે

દખ્ખણનાં મુસલમાની રાજ્યો પર સ્હે બેસાડી બીજાપુરના આદિલ-શાહ પર મોટી ફત્તેહ મેળવી હતી. વિજયનગરની એ જીતથી મુસ-લમાની રાજ્યો હરભડી ગયાં, ત્યારે વિજયનગરવાળા ગર્વથી ફુલાઇ ગયા. ગર્વમાં ને ગર્વમાં કૃષ્ણદેવરાયે આદિલશાહનું ઘણું અપમાન કર્યું, તેથી મુસલમાનો અત્યંત ચીડવાયા.

કૃષ્ણદેવરાય ઇ. સ. ૧૫૩૦મા મરણ પામતાં તેનો ભાઇ અચ્યુત રાય ગાદીએ બેઠો પણ તે તદ્દન બીકણ હોઇ રાજ્ય ચલાવવા માટે બીલકુલ નાલાયક હતો. તેથી રંગરાય ઉર્ફે તિમ્માપા નામના પ્રધાન-ના હાથમાં સઘળી રાજસત્તા ગઇ. રંગરાય પછી તેના ત્રણ પુત્ર રામરાય, તિરૂમલ્લ અને વ્યંકટાદ્રિએ એકસંપે કારભાર કર્યો. છેલ્લો રાજા સદાશિવરાય તો લગભગ કેદીની સ્થિતિમાં હતો. આમ છતાં કાગળ પત્રોમાં તેનું નામ ચાલતું અને વર્ષમાં એક દિવસ ત્રણે પ્રધાનભાઇઓ તેને મુજરો કરી આવતા. બ્રાહ્મણી રાજ્યોના કુસંપનો લાભ લઇ રામરાયે તેમના પર પોતાનું સર્વોપરીપણું ઠોકી બેસાડ્યું હતું. પણ આખરે તેના ઉદ્ધત વર્તનથી કંટાળી જઇ દખ્ખણનાં પાંચે મુસલમાની રાજ્યોએ સંપ કર્યો, અને તાલિકોટની પ્રસિદ્ધ લડાઇમાં તેનો તથા વિજયનગરના મહારાજ્યનો નાશ કર્યો, ઇ. સ. ૧૫૬૫.

૬. માધવાચાર્ય ઉર્ફે વિદ્યારણ્ય અને સાયણાચાર્ય:- એ બંને મહાપુરુષ ભાઇઓ ઇ. સ. ના ચૌદમા સૈકામા થઇ ગયા. એમના પિતાનું નામ માયણ અને માતાનું નામ શ્રીમતિ હતું. તેઓ બંને સમર્થ વિદ્વાનો હોઇ તેમણે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે, જેમાંના કેટલાક તો આજ પણ પ્રમાણભૂત મનાય છે. માધવની ઉત્તમ વિદ્વત્તાને લીધે એને વિદ્યારણ્યનો ઇલ્કાબ મળ્યો હતો; એટલું જ નહિ પણ શૃંગેરી મઠના શંકરાચાર્ય તરીકે પણ એની ચુંટણી થઇ હતી. તેવામાં મુસલમાનોએ શૃંગેરીમઠનો નાશ કીધથી માધવનો ધર્માભિમાનનો જુસ્સો જાગૃત થયો, અને તેણે હરિહર તથા બુક્ક

નામના રાજવીરોને ઉશ્કેરી વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના કરાવી. ચંદ્રગુપ્તના ચાણાક્ય જેવા આ માધવાચાર્યે અનેક વર્ષ લગી વિજયનગરનું પ્રધાનવટું કરી એ રાજ્યની કીર્તિ અને વિસ્તાર ખૂબ વધાર્યાં. તે પછી ૬૦ વર્ષની ઉમરે તેમણે સંન્યાસ લઇ આનંદતીર્થ નામ ધારણ કર્યું, અને શ્રી રામાનુજાચાર્યના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના કેટલાક સિદ્ધાંતોમાં સુધારો વધારો કરી મધ્વસંપ્રદાય* ચલાવીને દક્ષિણમાંના જૈન ધર્મનું જોર તોડયું. ધર્મ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન. ન્યાય, વ્યાકરણ, વૈદક વગેરે અનેક વિષયો પર એમણે પુષ્કળ ગ્રંથો લખ્યા છે, જેમાંના કેટલાકમાં એમણે પોતાના નાનાભાઇ સાયણાચાર્યની મદદ લીધી હતી. એ ગ્રંથો પૈકી પારાશરમાધવ, માધવનિદાન, શંકરદિગ્વિજય, પંચદશી વગેરે તો આજ પણ પ્રસિદ્ધ છે. માધવાચાર્યે પોતાના ગ્રંથોની અનેક નકલો કરાવી તેમાંની કેટલીક જમીનમાં દટાવી હતી. તે પૈકી કેટલીક નકલો કર્નલ કૉલિન મેકેન્ઝી નામના ગૃહસ્થે ઇ. સ. ૧૮૧૧માં મજૂરો પાસે ખોદાવી કઢાવી હતી! માધવાચાર્યે ૯૦ વર્ષની ઉમરે પમ્પાક્ષેત્રમાં દેહત્યાગ કર્યો.

માધવાચાર્ય પછી સાયણાચાર્યે પણ વિજયનગરનું પ્રધાનપદ લાંબો વખત ભોગવી સારો યશ મેળવ્યો. વેદ ઉપર લખેલું સાયણાચાર્યનું ભાષ્ય આજ પણ પ્રમાણભૂત મનાય છે.

ધર્મ અને રાજ્યસત્તાને પરસ્પર સહાયભૂત બનાવવા માટે આ બે વિદ્વાન મુત્સદ્દી ભાઇઓનાં નામ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ખાસ યાદ રાખવા જેવાં છે. સત્તરમા સૈકામાં થયેલા શિવાજી મહારાજે પણ એમનું જ અનુકરણ કર્યું લાગે છે.

૭. **વિજયનગરનો વૈભવઃ**—પંદરમા સૈકામાં આવેલા ઘણા પરદેશી મુસાફરોએ વિજયનગરની જાહોજલાલીનાં વૃત્તાંત લખ્યાં

* મધ્વ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક માધવાચાર્ય ઉર્ફે મધ્વાચાર્ય અને આ માધવાચાર્ય જુદા હતા, એમ કેટલાકનું માનવું છે.

છે. તેમાં વેનિસના નિકોલાકોંટી અને ઇરાનના અબ્દુર રઝાકનાં વૃત્તાંત મુખ્ય છે. એ વૃત્તાંતો પરથી જણાય છે કે વિજયનગર શહેર એક ઉંચા ડુંગરની તળેટીમાં વસેલું હોઇ તેની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇ ૧૨ માઇલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઇ ૧૦ માઇલ હતી. શહેરને ફરતા સાત કોટ હોઈ તેમની ભીંતો પર્વતની હારો જેટલી ઉંચી હતી, અને તેની આજુબાજુ ઉંડી ખીણો આવેલી હતી. નગરમાં ભવ્ય મહેલો, સુંદર દેવાલયો, ઉત્તમ પાઠશાળાઓ અને મોટાં મોટાં હાટ ને બાગબગીચાની શોભા અવર્ણનીય હતી. નહેરો વાટે નગરજનોને પાણી પૂરૂં પાડવાની ગોઠવણ હોઇ ઠામ ઠામ હોજ ફુવારા અને નળની ટાંકીઓ જોનારને છક કરી દેતાં. વિજયનગરમાં સર્વ પ્રકારના વેપારની ભારે ધમાલ હોઇ ઝવેરાતના વેપાર માટે તેની ખાસ ખ્યાતિ હતી. વિજયનગરના રાજ્યમાં હીરાની મોટી મોટી ખાણો હતી અને તેમાંથી સઘળા જગતને હીરા પૂરા પડતા હતા. હીરાની એવી મોટી ખાણો પૃથ્વી પર તે વખતે બીજે કોઇ ઠેકાણે નહોતી. દેવાલયોમાં તેમજ સરદાર અને અન્ય ગૃહસ્થોનાં ઘરોમાં અપાર સંપત્તિ એકઠી થઇ હતી. મહાનવમીના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસગે એ સઘળી દોલત બહાર નીકળતી, જે જોઇ પરદેશી લોકો દિંડ્મૂઢ બની જતા. કોંટીના જણાવ્યા પ્રમાણે રાજાની તહેનાતમા ૧૨૦૦૦ સ્ત્રીઓ ખડેપગે તૈયાર રહેતી. તેમાંની ચાર હજાર રાજાની સ્વારી સાથે પગે ચાલતી, ચાર હજાર રસોઇખાનામાં હોઇ ઘોડા પર સ્વારી કરતી, અને બાકીની ચાર હજાર જનાનખાનાની સેવામાં રહી બહાર નીકળતી વખતે પાલખીમાં બેસતી.

ઇતિહાસકાર ફેરિસ્તો લખે છે કે "વિજયનગરના રાયની સત્તા બ્રાહ્મણી સુલતાન કરતાં ઘણી જ મોટી હતી. સઘળું દક્ષિણાંત હિંદ અને ઓઢીઆ સુદ્ધાં સઘળો પૂર્વ કિનારો તેમના તાબામાં હોઇ ગોવા વગેરે અનેક બંદરો તેમના કબજામાં હતાં. માંગલોરમાં તેમનો એક મોટો દરિયાઇ કાફલો રહેતો હતો, ને તેની ધાકે સીલોન,

તેનાસરીમ વગેરે સ્થળોના વકીલો મુલ્યવાન નજરાણાં લઇને રાયની પાસે આવતા હતા.”

અર્થાત્ કે વિજયનગર મહારાજ્યનાં વૈભવ અને કીર્તિ અનુપમ હતાં, એમાં તો જરાયે શક નહિ.

પ્રકરણ ૧૮ મું

તુર્ક–પઠાણ અમલમાં દેશની સ્થિતિ

૧. **રાજ્યવ્યવસ્થા:**—મુસલમાની અમલના આ કાળમાં રાજ્યવ્યવસ્થાનું કોઇ ચોક્કસ ધોરણ ઠરેલું નહોતું. સામાન્ય રીતે સઘળા જ સુલતાનોનો અમલ આપખુદ હતો. માત્ર પોતાનું ખૂન થવાની કિંવા બંડ થઇ રાજ્ય જતું રહેવાની ધાસ્તી સિવાય તેમની એ આપખુદી પર બીજો કોઇ જ પ્રકારનો અંકુશ નહોતો. રાજ્યકર્તાઓના સ્વભાવ અને લહેર ઉપર પ્રજાનાં સુખ-દુઃખનો સંપૂર્ણ આધાર રહેલો હોવાથી રાજ્યકારોબાર ક્ષણમાં સુખરૂપ તો બીજી ક્ષણે દુઃખરૂપ થઇ પડતો. એકાદા અમલમાં રાજ્યચક્ર આખા દેશમાં ફરી વળતું, તો બીજાની કારકીર્દિમાં તે એટલો સંકોચ પામી જતું કે તેની આગલી નિશાની મળવી મુશ્કેલ થઇ પડતી. એકંદરે એ સમયનાં મુસલમાની રાજ્યોને ટકી રહેવા માટે લશ્કરી બળ સિવાય બીજો કોઇ જાતનો આધાર નહોતો. રાજ્યકર્તાઓ લોકોની મુલાકાત લેવામાં આળસ કરતા નહિ, પોતે

ઘણું કામ કરતા, અને કુરાનના નિયમો મુજબ વર્તીને રૈયતની ખબર અંતર જોતા. ન્યાયના કામ માટે કુરાન ભણેલા કાજીઓની ગોઠવણ થતી. આરંભના મુસલમાનો ધર્મઝનૂનથી ભરેલા હોવાથી તેમણે હિંદુઓના કાયદા માન્યા નહિ. ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપયોગ બહુ બહુ તો મિલકતનો વારસ ઠરાવવા વગેરે પ્રશ્નોમાં તાણી તુસીને થતો. અમુક સુલતાન ન્યાયી હતો એમ કહેવાનો અર્થ એટલો જ કે તે સગાંસંબંધીની શરમ રાખ્યા વગર કુરાનના કાયદા મુજબ નિષ્પક્ષપાતપણે વર્તતો. રાજ્યકારભારમાં હિંદુઓનો બીલકુલ હાથ નહોતો, કારણ કે કારકુની અને એવી હલકી નોકરી સિવાય માન અને અધિકારવાળી જગાઓ તેમને મળતી જ નહિ. જજીઆ વેરો સઘળા જ સુલતાનોએ વસુલ કર્યો લાગે છે. મહેસુલ ધાન્યને બદલે નાણાંમાં લેવાનો રિવાજ મુસલમાનોએ દાખલ કર્યો. મોટાં શહેરોમાં પોલીસ અને કોટવાળોની નીમણુક થતી, પણ ગામડાંઓના રક્ષણ અને બંદોબસ્તનું કામ તો સ્થાનિક ગ્રામપંચાયતો દ્વારા જ થતું. સરકારના ઉપયોગ માટે ઘોડેસ્વાર તેમજ પેદલ ટપાલની સવડ કરવામાં આવી હતી. જાહેર કેળવણી માટે પાઠશાળાઓ સ્થપાઇ હતી, પણ તેમાં અરબી અને ફારસી ભાષા જ શીખવાતી હોવાથી સામાન્ય રૈયતને તે ઉપયોગની નહોતી. ઘણા સુલતાનો વિદ્યાના આશ્રયદાતા હતા એમ કહ્યું છે, તેનો અર્થ એટલો જ કે સિરિયા, અરબસ્તાન, ઇરાન વગેરે દેશોમાંથી આવેલા અનેક વિદ્વાનોને તે સુલતાનો તરફથી આશ્રય મળતો. પરંતુ એવા વિદ્વાનોને હાથે દેશોપયોગી કંઇ કામ થયાનું જણાતું નથી.

૨. **લોકસ્થિતિઃ**—તેરમા, ચૌદમા અને પંદરમા સૈકામાં, યુરોપની પેઠે હિન્દુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ એકંદર રીતે અણઘડ અને જુલમી હતી. ઝનૂની મુસલમાનોને હાથે દેવાલયો અને મૂર્તિઓ તૂટવાના તથા લૂંટફાટ વગેરેના અનેક નહિ ઇચ્છવા જોગ બનાવ બન્યા, છતાં કેટલીક બાબતોમાં તે પરદેશી રાજ્યકર્તાઓ તરફથી

હિંદુઓને બીલકુલ ઉપદ્રવ થયો નહોતો. હિંદુઓની પ્રાચીન 'ગ્રામ-પંચાયત પદ્ધતિ' જેમની તેમ ચાલુ રહી હતી. પ્રત્યેક ગામ પોતાની હદમાં એક નાના સરખા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જેવું હતું. રાજ્યતંત્રમાં વારંવાર થતી ઉથલપાથલોની અસર રાજધાનીને અને બહુ બહુ તો મોટાં શહેરાને પહોંચતી. ગામડાંમાં વસતી હિંદુ વસ્તીના વહેવારને ઉની આંચ આવતી નહિ. 'જજીયા વેરો અને સરકારી મહેસુલ ભર્યા એટલે આપણો સરકાર સાથેનો સંબંધ પૂરો થયો' એમ સઘળા ગામડાવાસીઓને લાગતું. પોતાનું સંરક્ષણ પોતે કરી લેવાની શક્તિ તથા પોતાની ફરિયાદોનો નિકાલ પોતાની 'ગ્રામપંચાયત' મારફત કરાવી લેવાની રીતિનીતિ લોકોમાં હતી. મુસલમાનોનો અમલ ગમે તેટલો જુલમી હશે, છતાં પણ લોકો પોતાના કામની વ્યવસ્થા પોતે જ રાખે, એમાં જે એક પ્રકારની અમૂલ્ય સ્વતંત્રતા રહેલી છે તેવી સ્વતંત્રતાની લહેજત લોકોને તે કાળમાં અખંડિત મળ્યા કરી હતી. કદાચ કોઈ જુલમી રાજા ગામનાં ગામ લૂંટી બાળી ઉજ્જડ કરતો એ ખરૂં, તથાપિ એથી આખા દેશને હાનિ પહોચતી નહિ. અર્થાત્ કે એ 'ગ્રામસંસ્થાઓ' નષ્ટ થઈ જવાથી હાલમાં દૂરનાં ગામડાના ખૂણામાં રહેનાર માણસને પણ પોતાના જાનમાલની સલામતી અને ન્યાય માટે કેવળ સરકાર પર જ આધાર રાખવાની જે બુરી ટેવ પડી છે અને તેથી જે નિર્માલ્યતા આવી છે તેવી સ્થિતિ નિદાન તે વખતમાં નહોતી.

બીજી જે એક બાબતમાં હિંદુઓની સ્વતંત્રતા કાયમ રહી હતી તે વિદ્યાશિક્ષણની બાબતમાં. ઠેકાણે ઠેકાણે હિન્દુઓની જે વિદ્યાપીઠો હતી, તેમની તરફથી પ્રજાના શિક્ષણનું કામ સારી રીતે થતું હતું. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથો રચવાનું કામ પહેલાંની પેઠે જ આ કાળમાં ચાલુ હતું. કારીગરી અને ઉદ્યોગ ધંધો પહેલાંની પેઠે જ હિંદુઓના હાથમાં હતો, ઉલટું મુસલમાનો મોજ-શોખી થતા ગયાથી કારીગરીને એક પ્રકારનું ઉત્તેજન જ મળતું ગયું. ખેતી અને તેને લગતા સર્વ ધંધા હિંદુઓ કરતા. અંદરોથી

ચાલતા વેપારની લાવલઇજા હિંદુઓના જ હાથમાં હતી, અને વહાણોનો ધંધો પણ તેમના જ હાથમાં હતો. તેમાં મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓએ સ્વાર્થદૃષ્ટિ કદી રાખેલી નથી. દેશમાં ઠેકઠેકાણે શાળો ચાલતી હોઇ તેના પર તૈયાર થતું વિવિધ તરેહનું ઉંચી જાતનું કાપડ દેશને પૂરૂં પડવા ઉપરાંત જથાબંધ દેશાવર ખાતે નિકાશ થતું અને તેની યુરોપ અને એશિયાનાં બજારોમાં હોંસે હોંસે ખપત થતી હતી. પ્રસંગોપાત્ લૂંટફાટના પ્રસંગ બનતા, પરંતુ રાજ્યકર્તાઓએ હિંદુસ્તાનમાં જ કાયમનો વસવાટ કરેલો હોવાથી એ લૂંટનો પૈસો પણ દેશમાં જ રહેતો અને દેશમાં જ ખર્ચાતો. અર્થાત્ કે ખાધાપીધાની અને પહેરવાઓઢવાની બાબતમાં તે વખતે કોઇને દુઃખ નહોતું.

૩. **ધાર્મિક ચળવળો**:—આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો જ આ સમયમાં પણ જનસમૂહના સામાન્ય ધર્મો હતા. રામ અને કૃષ્ણની ભક્તિ લાખો લોકોમાં પ્રસરી બહુ લોકપ્રિય બની હતી. ઇ. સ.ના ૧૨ થી ૧૫ મા સૈકાના અરસામાં રામાનુજાચાર્ય, માધવાચાર્ય, રામાનંદ, ચૈતન્ય અને વલ્લભાચાર્ય જેવા ધુરંધર આચાર્યોએ એક પછી એક પેદા થઈ ભક્તિમાર્ગના વિવિધ મતો સ્થાપ્યા. તેને લઈ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો દેશભરમાં પ્રચાર થયો. હિંદુ મુસલમાનોના સહવાસની પરસ્પર અસર નીપજી તે બંનેને માટે સામાન્ય ધર્મ નીપજાવવાના પ્રયત્નો પણ એ જ અરસામાં થયા. એવા પ્રયત્ન કરનારામાં કબીર, નાનક અને દાદુ મુખ્ય હતા.

૪. **શ્રીરામાનુજાચાર્ય**:—વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા આચાર્યોમાં શ્રીરામાનુજ પહેલા આચાર્ય ગણાય છે. એ મહાપુરુષનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૧૯ માં થયાનું જણાય છે. એમનું જન્મસ્થાન દ્રાવિડ દેશનું શ્રી પેનુમુતુર—ભૂતપુરી નામનું ગામ હોઇ તેમના પિતાનું નામ કેશવાચાર્ય અને માતાનું નામ કાન્તિમતી હતું. યજ્ઞોપવીત પછી પોતાના મામાને ઘેર રહી તેમણે વેદશાસ્ત્રોનો

અભ્યાસ શરૂ કર્યો, અને યોગ્ય સમયમાં તેમાં પારંગત થઇ તેઓ મહા વિદ્વાન થયા. તે પછી તેમણે પોતાના ગામમાં એક આંબલીના ઝાડ તળે આસન જમાવી કેટલોક વખત શ્રીરામચંદ્રની ઉપાસના કરી, અને અનુભવને અંતે સંસારસુખની તીવ્ર ઇચ્છાવાળા જીજ્ઞાસુ જીવોનું લક્ષ ઇશ્વરભક્તિ તરફ વાળવાને દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. તે માટે તેમણે વેદ અને ઉપનિષદ્નો કંઇક મૂળ આધાર લઇ જનપ્રિય લાગે એવી ઉપાસના તથા ભક્તિનો મનોરંજક વિશિષ્ટાદ્વૈત સંપ્રદાય ચલાવ્યો. શૈવમાર્ગની સામે માથું ઉઠાવીને તેમણે કહ્યું કે "વિષ્ણુ એ જગતનું આદિકારણ અને સરજનહાર એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે." ઘણા શૈવમાર્ગીઓ વૈષ્ણવ પંથમાં દાખલ થયા અને તેમનો સંપ્રદાય ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો. તેવામાં દક્ષિણના ચોલ રાજાના જુલમથી તેમને મ્હેસુર નાસી જવું પડ્યું. ત્યાંના રાજાની કુંવરીને ભૂત વળગ્યું હતું, તે તેમણે કાઢ્યાથી રાજાએ ખુશી થઇ તેમનો વૈષ્ણવ માર્ગ અંગીકાર કર્યો. તે પછી શ્રીરામાનુજાચાર્યે પર્યટણ કરી પોતાના સંપ્રદાયનો પ્રચાર કર્યો. પચાસ વર્ષની ઉમરે તેમણે સંન્યાસ લઇ ભજન મનનમાં બાકીનું આયુષ્ય ગાળ્યું. તેમના શિષ્યો તેમને શેષનો અવતાર માને છે. તેમની આબેહુબ ધાતુની મૂર્તિ કરીને તેમના મઠમાં રાખવામાં આવી છે. આ સંપ્રદાયના મૂળ ૭૦૦ મઠ હતા, પણ હાલ તેમાંની માત્ર ચાર જ ગાદી કાયમ છે. એક ગાદી તાદીરમાં છે તેનું નામ તિંગળ છે. બીજી ગાદી ગળતા ગામમાં છે. ત્રીજી અહોબળી મઠમાં વડગળ નામે છે, અને ચોથી ગાદી રેવાસામાં છે. રામાનુજ સંપ્રદાયને 'શ્રી' સંપ્રદાય પણ કહે છે. એ સંપ્રદાયમાં સાધુઓ તેમ જ ગૃહસ્થીઓ બંને પ્રકારના લોક હોય છે. એ મતવાળાઓ કપાળમાં 'શ્રી' આકારનું તિલક કરે છે, ને ગોપીચંદન વગેરે વાપરે છે. સાધુઓ દંડકમંડળ રાખતા નથી.

શ્રીરામાનુજાચાર્યે વ્યાસસૂત્રભાષ્ય, ગીતાભાષ્ય, વિષ્ણુસહસ્રનામ ઇત્યાદિ અનેક સારા ગ્રંથો રચ્યા છે.

૫. રામાનંદઃ—આ મહાપુરુષ ઇસ્વીસનના પંદરમા સૈકાના આરંભમાં થઇ ગયા. તેઓ શ્રીરામાનુજ સ્વામીની ગાદીના પાંચમા આચાર્ય હતા. તેમણે પુરાણ, ન્યાય, અને યોગશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે વિષ્ણુના સાતમા અવતાર શ્રીરામચંદ્રજીની પ્રતિમાપૂજા દાખલ કરી. તેમનો મુખ્ય મઠ કાશીમાં હતો. પણ તેમાં પડી ન રહેતાં તેમણે દેશેદેશ ફરીને પોતાનો પંથ ફેલાવ્યો. એમના મતનો પ્રચાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઘણો થયો. એમણે હિંદી ભાષામાં અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે, અને તેમાં રામ, સીતા, લક્ષ્મણ અને હનુમાનનો મહિમા ઘણો વર્ણવ્યો છે. રામાનંદે પોતાના મુખ્ય બાર શિષ્યો ઠરાવ્યા હતા. તે બધા બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય નહોતા, પણ નીચ વર્ણના જ્ઞાની પુરુષો હતા. તેઓમાં એક ચમાર અને બીજો હજામ જ્ઞાતિનો હતો, અને ત્રીજો જે સર્વથી વધારે પ્રખ્યાત થયો છે તે (કબીર) શાળવીનો છોકરો કહેવાતો હતો. અર્થાત્ કે રામાનંદ સ્વામીએ હિંદુ હિંદુ વચ્ચેનો ઉંચનીચનો ભેદ તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ રામાનંદી સંપ્રદાયમાં તુલસીદાસ મહા પ્રતાપી પુરુષ થયા. તેમણે રામાયણનું હિંદીમાં વર્ણન કરી કર્મ-કાંડનો મહિમા વધાર્યો. એ 'તુલસીકૃત રામાયણ' આજ પણ હજારો લોકો હોંસે વાંચે છે.

૬. શ્રીચૈતન્યસ્વામીઃ—આ મહાપુરુષનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૦૪માં બંગાળાના નવદ્વીપ અથવા નદીઆ ગામમાં બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ જગન્નાથ મિશ્ર અને માતાનું નામ શુચિ હતું. ચૈતન્ય સ્વામીનું મૂળ નામ વિશ્વંભર હોઇ લાડમાં તેમને 'નિમાઇ' પણ કહેતા. વળી તેઓ શરીરે ગૌર વર્ણના હતા, તેથી લોકો તેમને 'ગૌરાંગ' પણ કહેતા હતા. નવદ્વીપની પ્રખ્યાત વિદ્યાપીઠમાં વાસુદેવ સાર્વભૌમ નામના ગુરુની પાસે વિદ્યા-ભ્યાસ પૂરો કરીને તેમણે વિલક્ષણ બુદ્ધિ અને બહુદર્શીપણું મેળવ્યું હતું. શરૂઆતમાં તેઓ વેદાન્તી હતા. પણ પિતૃશ્રાદ્ધ માટે એકવાર

તેમને ગયાજી જવાનું થયું. ત્યાં ઇશ્વરપુરી નામના એક સાધુના સંગથી તેમનું ચિત્ત ભક્તિમાર્ગ તરફ વળ્યું, અને તેઓ હરિકીર્તન અને ઉપાસનામાં તલ્લીન બન્યા. નિત્ય ભાગવતનો પાઠ કરવાનો તેમનો નિયમ હતો. 'નાતજાત કે કોમના ભેદ વગર સર્વ કોઇ મનુષ્યને પ્રભુની ભક્તિ કરવાનો સમાન અધિકાર હોઇ સર્વ કોઇ ભક્તિથી સરખા શુદ્ધ થાય છે' એવો એમનો મત હતો. વીસ વરસની ઉમરે તેમણે સંસારનો ત્યાગ કરીને પોતાના એ ઉદાર મતનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. કાશી, જગન્નાથ, રામેશ્વર ઇત્યાદિ સર્વ ઠેકાણે ફરી તેમણે ઉપદેશ કર્યો અને અનેક શિષ્યો મેળવ્યા. કેટલાક પઠાણોને પણ એમણે દીક્ષા આપેલી હોવાથી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેઓ 'પઠાણ ગોસાંઇ' નામે પ્રસિદ્ધ થયા. શ્રીચૈતન્યસ્વામી અત્યંત માતૃભક્ત હતા. સંન્યાસ લીધા પછી પણ તેઓ માતૃસ્નેહના બંધનને તોડી શક્યા નહોતા. ચૈતન્ય પંથમાં પ્રત્યેક જાતના માણસો હોઇ બંગાળા અને ઓઢિઆમાં તેનો સારો પ્રચાર થયેલો છે. એ પંથમાં પરણેલા તથા કુંવારા માને ગૃહસ્થાશ્રમી અને ત્યાગી બેઉ દાખલ થઇ શકે છે. છેલ્લી અવસ્થામાં શ્રીચૈતન્યસ્વામી પ્રભુચિંતનમાં એવા તો આસક્ત થઇ ગયા હતા કે તેમનું મન બીજે ક્યાંય જતું નહોતું. કોઇ કોઇ વાર તો તેઓ દેહભાન છેક જ ભૂલી જઇ ગાંડાની માફક આચરણ કરતા. એવી સ્થિતિમાં એકવાર વસંત ઋતુની પૂર્ણિમાની ચાંદની સમુદ્રના શ્યામરંગી પાણી પર પથરાઇ હતી તે જોઇ તેમને 'કાલિંદીના કાળા નીરમાં શ્રીકૃષ્ણ જળક્રીડા કરી રહ્યા છે' એવો ભાવ પ્રગટ્યો, અને એ ભાવના આવેશમાં દેહભાન ભૂલી તેમણે એકદમ દરિયામાં પડતું મેલ્યું. તેમને ડૂબતા જોઇ એક માછીએ પોતાની જાળ વતી તેમને કિનારે કાઢ્યા, પણ તેમને ચેતના ન આવી તે ન આવી. એ રીતે શ્રીચૈતન્યસ્વામી પોતાની અચેતન અવસ્થામાં ૮૦ વર્ષની ઉમરે સ્વધામ સિધાવ્યા. ચૈતન્ય સ્વામી ઇશ્વરનો અવતાર મનાઇ 'ગૌરાંગ પ્રભુ' નામે પૂજાય છે.

૭. શ્રીવલ્લભાચાર્યઃ—આ મહાપુરુષનો જન્મ સંવત ૧૫૩૫ના વૈશાખ સુદ ૧૧ ને દિવસે ચંપારણ્યમાં થયો હતો. તેઓ જ્ઞાતે તૈલંગી બ્રાહ્મણ હોઇ તેમના પિતાનું નામ લક્ષ્મણભટ અને માતાનું નામ ઇલ્માગારૂ હતું. શ્રીવલ્લભાચાર્ય બચપણથી જ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના, ચંચળ અને ઉત્સાહી હતા. અગિઆર વર્ષની વયે વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી તેઓ વિજયનગરના કૃષ્ણદેવરાયના દરબારમાં ગયા. ત્યાં સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ પંથનો વિવાદ ચાલતો હતો. તેમાં શ્રી વલ્લભે સ્માર્ત મતવાળાઓને જીતી વૈષ્ણવ મતનું સમર્થન કર્યાથી કૃષ્ણદેવરાયે તેમને વિષ્ણુ સ્વામીની અસલ ગાદી જે ઘણા વખતથી ખાલી પડી રહી હતી તે સોંપી. ત્યારથી તેઓ આચાર્યપદને પામ્યા, અને ગોસ્વામી અથવા ગોસાંઇજી કહેવાયા. એમણે રામાનુજ, મધ્વાચાર્ય વગેરેના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોને ઉતારી પાડી શુદ્ધાદ્વૈત નામનો પુષ્ટિમાર્ગ ચલાવ્યો. એ માર્ગ કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં સારો ફેલાયલો હોઈ વાણીઆ, ભાટીયા, લુહાણા વગેરે નાતોનો તો એ કુળધર્મ બનવા પામ્યો છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યે વેદનું ભાષ્ય કરી વેદાંત ઉપર ટીકા વગેરેના અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે, જે બધાનું એક લાખ શ્લોકનું પૂર કહેવાય છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સંવત ૧૫૮૭ના આષાઢ સુદ ૩ ને દિવસે કાશીધામમાં હનુમાન ઘાટ ઉપર બાવન વર્ષની ઉમરે લીલા વિસ્તારી. એમના પછી એમના પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીના વખતમાં પુષ્ટિસંપ્રદાય સારો ફેલાયો. હાલ એ માર્ગની સાત ગાદી હોઈ મુખ્ય ગાદી મેવાડમાં શ્રીનાથજીની છે.

૮. કબીરઃ—આ સિદ્ધ પુરુષનો જન્મ ક્યાં, ક્યારે અને કઈ જ્ઞાતિમાં થયો હતો એ વિષે અનેક મત છે. છતાં એટલું તો નક્કી કે તેઓ વણકરને ઘેર રહી ઉછર્યા હતા અને સિકંદર લોદીના વખતમાં હયાત હતા. તેઓ શ્રીરામાનંદના શિષ્ય હોઇ તેમણે અદ્વૈત પ્રભુના ભક્તિમાર્ગમાં હિંદુમુસલમાનોને એકત્ર કરવાનો મહાન આદર્શ કલ્પ્યો. પોતાના એ ઉદાત્ત મતના સમર્થનમાં તેમણે પોતાનું

નામ જોડેલાં અનેક પદો હિંદીમાં જોડ્યાં, અને પોતાના સદાચરણ તથા અટલ વિશ્વાસથી અનેક હિંદુ મુસલમાનોનાં દિલ જીતી લઇ તેમને પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. ભગવાને નરસિંહ મહેતાનું રૂપ લઇ અનેક વાર તેમની ભીડ ભાંગ્યાની વાતો આપણા ગુજરાતમાં ચાલે છે, તેવી જ વાતો કબીરજીના સંબંધમાં પણ ચાલે છે.

કબીરજીનો ઉપદેશ છે કે "હિંદુઓનો પરમેશ્વર છે તે જ મુસલમાનોનો અલ્લા છે. તેનું સર્વમય નામ અંતર્યામી છે. પછી તેને મુસલમાનના અલી નામે ભજો કે હિંદુના રામ નામે ભજો. હિંદુના ઇશ્વરની નગરી (કાશી) પૂર્વમાં છે; મુસલમાનોના અલ્લાનું શહેર (મક્કા) પશ્ચિમમાં છે. પરંતુ તમારૂં પોતાનું હૃદય તપાસો, કેમકે મુસલમાન અને હિંદુ બંનેના પરમેશ્વર તેમાં છે." કબીરજી મોટા આત્મજ્ઞાની હતા, એવું તેમના ભજન કીર્તનો વગેરે ઉપરથી જણાય છે. કબીરજીના સર્વ ઉપદેશોનો સંગ્રહ કાશીના કબીરચોરામાં સાચવી રાખેલો છે. કબીરપંથને માનવાવાળાની સંખ્યા દખ્ખણ, મધ્ય હિંદ અને ગુજરાતમાં મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. એ કબીરપંથીઓ એક બીજાને મળે છે ત્યારે પરસ્પર 'સતનામ, સત-સાહેબ, અથવા બંદગી સાહેબ' ઇત્યાદિ કહે છે. જેમ બીજા મંદિરોમાં હાંડીઓ વગેરે લટકાવવામાં આવે છે, તેમ કબીરપંથના મઠોમાં શાહમૃગનાં ઇંડાં લટકાવેલાં હોય છે; તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે તે કબીર પંથનો મઠ છે. કબીરજી સમાધિસ્થ થતાં તેમના શબ માટે તેમના હિંદુ અને મુસલમાન શિષ્યો વચ્ચે તકરાર ઉઠી. તેવામાં તેમના શરીર પરની પિછોડી ખસેડી લેતાં તેમના અર્ધ શરીરને ઠેકાણે તુલસી અને અર્ધને ઠેકાણે મરવો દેખાયો! તુલસી ને લઇ જઇ કાશીના રાજા વીરસિંહે બાળી અને તેની રાખ ત્યાંના કબીરચૌર નામે સ્થળે દાટી. મુસલમાન શિષ્યોએ મરવાને લેઇ ગોરખપુર નજીક મગર નામે ગામમાં દાટયો અને તેના પર કબર ચણાવી. તેથી કબીરચૌર અને મગરની કબર કબીરપંથીઓનાં તીર્થ-

સ્થાન મનાય છે. ભરૂચ પાસે આવેલો કબીરવડ પણ કબીરજીની યાદગીરી તાજી રાખે છે.

૯. ગુરુ બાબા નાનકઃ—શીખ ધર્મના સ્થાપનાર આ મહા પુરુષ શ્રીરામચંદ્રજીના પુત્ર લવના વંશજ હોઇ લાહોરની દક્ષિણે ૧૦ માઇલ પર આવેલા 'કાના કુચાન' ગામમાં ઈ. સ. ૧૪૬૯માં જન્મ્યા હતા. એમના પિતાશ્રીનું નામ કાલુવેદી. નાનકે નાની ઉમરમાં ગણિત અને ફારસી ભાષાનું જ્ઞાન અલ્પ સમયમાં મેળવ્યું હતું. પણ સંસારી ખટપટમાં તેમનું મન ઝાઝું લાગતું નહોતું. એક વાર તેમના પિતાએ તેમને ૪૦ રૂપિયા આપીને મીઠાનો વેપાર કરવા સારૂ એક જાટ સાથે પરગામ મોકલ્યા. રસ્તે જતાં તેમને સાધુઓનું એક ઝુંડ મળ્યું. તેમની વાતચીત પરથી તેમના મન પર ઉંડી અસર થઇ અને પોતાની પાસેના ૪૦ રૂપિયાનું સીધું સામાન લાવીને સાધુઓને ભોજન કરાવ્યું, ને પછી પોતે ખાલી હાથે ઘેર આવ્યા. તેમના પિતાને આથી મહા ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને તેમને મારવા લીધા, પણ એક ભટ્ટી જમીનદારે વચમાં પડીને તેમને મૂકાવ્યા. જે સ્થળે નાનકે સાધુઓને જમાડયા તે સ્થળ આજ પણ 'ખરા સોદા' (એટલે કે ખરો લાભ) નામે ઓળખાય છે. નાનકની પરણુવાની પણ ઇચ્છા નહોતી, છતાં પણ સગાં સંબંધીઓના અતિશય આગ્રહથી તેમણે સુલક્ષણી નામની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેનાથી તેમને બે પુત્ર થયા બાદ તેમણે સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લીધો. બાબા નાનકે જુવાનીમાં જ હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મના સર્વ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી તેમનાં મૂળતત્ત્વો જાણી લીધાં હતાં. તેને પરિણામે ધર્મ સંબંધી તેમનો મત બહુ ઉદાર અને નિર્મળ બન્યો હતો. વ્હેમોથી ભરેલા લૌકિક ક્રિયાકાંડ ઉપર તેમને કંટાળો ઉપજ્યો હતો. સંન્યાસ લીધા પછી તેઓ ફરતા ફરતા અરબસ્તાન પહોંચ્યા હતા. ત્યાંના ફકીરોની રીત

રસમ પણ તેમને પસંદ પડી નહિ; તેમાં પણ વ્હેમનું જોર જણાયું. તેથી તેઓએ સ્વદેશ પાછા ફરતાં જ પોતાનો સંન્યાસીનો વેશ છોડી દીધો, અને ઇરાવતી નદીને કાંઠે કીર્તિપુરા નામની ધર્મશાળા બાંધી પોતાનો મત ફેલાવવા માંડયો. એ મતની સઘળી વાત ગુરુ ગોવિંદસિંહે લખેલા આદિગ્રંથોમાં વર્ણવેલી છે. બાબા નાનક કહેતા કે "મૂર્તિપૂજા અસત્ય છે, ઈશ્વર અવતાર લેતા નથી. ઇશ્વર એક છે, અનેક નથી. પ્રાણીની કાયા ગોવિંદનું મકાન છે, તેથી જીવહિંસા ન કરવી. ગુરુની આજ્ઞા એ જ ઇશ્વર આજ્ઞા. ગુરુનો લખેલો ગ્રંથ એ જ વેદ. જુદી જુદી જાતોમાં અને જુદા જુદા મતમાં જુદા થઇને રહેવું ઠીક નથી. સંસારવૈરાગ્ય અને સંન્યાસ ધર્મની ખાસ જરૂર નથી. સાધુઓ અને આત્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થો બને ઇશ્વરની આગળ સરખા છે. જેનું હૃદય ચિંતવે છે તેજ સાચો હિંદુ, અને જેનું જીવન પવિત્ર છે તે જ ખરો મુસલમાન." એ મતનો પ્રસાર પ્રથમ પંજાબના મજબૂત પણ સરળ સ્વભાવના હિંદુઓમાં થયો. પછી ધીરે ધીરે મુસલમાનો પણ એ મતમાં આવવા લાગ્યા. તેથી તે એક જુદો જ સંપ્રદાય થઇ પડયો. એ સંપ્રદાય તે જ આજનો **શીખ** ધર્મ. એને નાનકપંથ પણ કહેવામાં આવે છે. એ પંથમાં જાતિભેદ નથી. તેથી ગમે તે જાતનાને શિષ્ય (શાખ) કરવામાં હરકત નથી. એ રીતે બાબા નાનક પોતાના આત્મબળ વડે અને સ્વપરાક્રમથી પંજાબના બહાદુર લોકોને પોતાના નવા પંથમાં દાખલ કરી ૭૦ વર્ષની વયે દેવલોક પામ્યા.

શીખ સમાજનો એ દેવતા થઇ ગયાને આજે પોણાચાર સૈકાં થઇ ગયાં, છતાં હજુ સુધી તે **શીખો**ના હૃદયમાં બિરાજમાન છે. **શીખો** પોતાના એ પ્રભુનું નામ સાંભળતાં જ હર્ષઘેલા થઇ જાય છે. તેઓ તેની શ્રદ્ધાપૂર્વક ભક્તિ કરે છે. મુસલમાનો હઝરત મહંમદ પેગંબર સાહેબના પવિત્ર નામને માટે જેટલા મગરૂર છે, તેટલા જ **શીખો** પોતાના પ્રભુ બાબા નાનકના પવિત્ર નામને માટે પણ મગરૂર

છે. જગતમાં જ્યાં સુધી શીખ ધર્મ કાયમ રહેશે, ત્યાં સુધી બાબા નાનકનું નામ કદી ભુલાશે નહિ.

૧૦. દાદુ:—એમનો જન્મ અમદાવાદ શહેરમાં ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં થયો હતો. તેઓ પ્રથમ શંકર સ્વામીના શિષ્ય હતા. પછી તેમને વેદાંતનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા બાદ તેમણે યોગ, દત્તાત્રેય, નાથ, ગોસાંઇ અને કબીર વગેરેના સંપ્રદાયનાં મૂળતત્ત્વોને લઈ બ્રહ્મજ્ઞાન પર પોતાનો જુદો પંથ ચલાવ્યો. એ પંથને માનનારા દાદુપંથી કહેવાય છે. તેમનો એવો મત છે કે “ નિરાકાર જ્યોતિસ્વરૂપ પરમેશ્વરને માનવો, તથા આપણો આત્મા જ પરમેશ્વર છે, બીજો કોઇ નથી. તેની જ્યોતિનું ધ્યાન કરવાથી જન્મ મરણ ટળે છે. સત્ય, યોગાભ્યાસ, એકાંતવાસ, દેહકષ્ટ અને પવિત્રતાથી મોક્ષનો લાભ થાયછે. ” આત્માની ઓળખ સારૂ દાદુજીએ કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે.

દાદુજીને સુંદરદાસ નામના જ્ઞાની શિષ્ય હતા. તેમણે ‘સુંદર વિલાસ’ તથા ‘જ્ઞાન સાગર’ નામના પ્રખ્યાત ગ્રંથો રચ્યા છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું

ઉપસંહાર

૧. હિંદુ મુસલમાનોની એક બીજા પર થયેલી અસર:—મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન દેશ જીત્યો, છતાં હિંદુઓનો ઉંચા પ્રકારનો સુધારો તેમનાથી નાશ કરી શકાયો નહિ. બીજા દેશોમાં જેમ રાજ્યના ફેલાવા સાથે મુસલમાનો ધર્મનો ફેલાવો પણ

કરી શકયા, તેમ હિંદુસ્તાનમાં થઇ શક્યું નહિ. અલબત કેટલાકને બળાત્કારે વટાળીને મુસલમાન કરવામાં આવ્યા; અને કેટલાક ખાન પાન ને માનની લાલચથી રાજી ખુશીથી વટલ્યા; છતાં એકંદરે તો હિંદુધર્મની અભેદ્ય દીવાલ જેમની તેમ અખંડિત રહી. હિંદુઓના યજ્ઞયાગ અને જાહેરપૂજાના ઠાઠ બંધ પડયા, છતાં એથી તેમનો ધર્મ કંઇ ડૂબ્યો નહિ. મુસલમાની અમલમાં હિંદુઓ પરની અસરમાં 'પડોશીનું બળે તો છો બળે, મારૂં સલામત રહેજો' એવી પોતપોતાનું સાચવી બેસી રહેવાની સ્વાર્થી બુદ્ધિ તથા 'વાણીઆ મૂછ નીચી તો નીચી' અને 'ધોલ મારી તો કે ધૂળ ઉડી ગઈ' એમ કહી મુંગે મોઢે અત્યાચાર ખમી રહેવાની અનિષ્ટ વૃત્તિ—એ બે મુખ્ય કહેવાય. વળી, શીખ, કબીરપંથ, દાદુપંથ વગેરે મૂર્તિપૂજા અને જાતિભેદના બહિષ્કારવાળા પંથો, તેમજ રામાનંદ, ચૈતન્ય, વલ્લભ વગેરેના વૈષ્ણવ પંથોમાં પણ ઉંચનીચની ભાવનાની અવગણના— એ પણ ઇસ્લામી ધર્મની હિંદુ ધર્મ પર થયેલી અસર ગણી શકાય.

હિંદુઓની બાહ્ય શક્તિ ઉપર મુસલમાનોની સત્તાનો અમલ થયો. તથાપિ સામાજિક, નૈતિક અને વ્યાવહારિક બાબતોમાં તો હિંદુઓએ જ મુસલમાનોને દબાવી દીધા. વ્યવહારની પ્રત્યેક બાબત હિંદુઓના હાથમાં હતી. હિંદુઓની મદદ સિવાય મુસલમાનોને ચાલ્યું નહિ. ધર્મ સંબંધમાં પણ હિંદુઓની છાપ મુસલમાનો ઉપર બેઠેલી છે. અરબસ્તાનમાં મુસલમાનોના જે મૂળ ધર્મ સંસ્કાર હતા, તે પૈકી અહિં પોણો ભાગ નાશ પામીને તેમને બદલે હિંદુઓના સમારંભના ઠાઠ તેમણે સ્વીકારેલા છે. ફકીર ઓલીઆઓની પૂજા, પીરોની બાધા આખડી વગેરે અનેક બાબતો મુસલમાનોએ હિંદુઓ પાસેથી લીધી છે. મરનારની પાછળ કરવામાં આવતા ઉત્સવો અને ઉરસો બદલ શરીયતમાં ખાસ મના નથી, તોપણ તે પ્રસંગે થતી કેટલીક બાબતોમાં હિંદુ રીતરિવાજની છાયા સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. વળી મરનારની કબરો પર અતિ ખર્ચ કરી તેને મોહક બનાવવી

કિંવા મરનારનું નામ યાદગાર બનાવવા તેના પર સુંદર રોજા કે મકબરા બાંધવા, એ ઇસ્લામમાં અશરાફ (નકામોખર્ચ) મનાયેલું હોઇ નિંધ છે. ત્યારે તેથી ઉલટું આપણે અહિં તાજ-મહેલથી માંડી નાના મોટા અનેક ભભકાદાર રોજા અને મકબરા હસ્તી ધરાવે છે. સારાંશ કે મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન પર જબરા ધસારા કરીને પોતાની રાજ્યસત્તા સ્થાપી, છતાં મુસલમાની છાપ આર્યસુધારણા ઉપર બેઠી નહિ. ઉલટું મુસલમાનોને જ હિંદુ લોકોએ ઘણે અંશે પોતાના જેવા બનાવ્યા. યુરોપીઅન સુધારણા મુસલમાનોની સુધારણા કરતાં ઉતરતા પ્રકારની હોવાથી યુરોપમાં જેવી મુસલમાનોએ પોતાની છાપ બેસાડી, તેવી છાપ હિંદુસ્તાનમાં બેસાડી શકાય તેમ નહોતું.

૨. વટલેલા હિંદુઓએ ભજવેલો ભાગઃ—હિંદુસ્તાનમાંના ઘણાખરા મુસલમાનો મૂળના હિંદુ હોઇ પાછળથી વટલાઇને મુસલ-માન થયેલા છે. અફગાન અમલમાં જે ટોળાંબંધ મુસલમાનો આ દેશમાં બહારથી આવેલા, તે ઘણે ભાગે તુર્કી અને પઠાણ હોઈ તેમની સાથે ઝાઝી સ્ત્રીઓ આવેલી નહોતી. તેથી એ બહારથી આવેલાઓએ આ દેશની સ્ત્રીઓ ઘણે ભાગે મેળવી હતી. તેમનાથી જે પ્રજા થઇ તેને હિંદુ ધર્મમાં સ્થાન નહિ મળ્યાથી અનાયાસે જ મુસલમાનોની સંખ્યામાં ઉમેરો થયો. આમ આપખુશીથી વટલેલા અથવા જોરજુલમથી વટલાયેલા મુસલમાનો પરધર્મમાં ગયા પછી પોતાના પહેલાંના ધર્મનો નાશ કરવા માટે વિશેષ આગ્રહી બની હિંદુસ્તાનને વિશેષ ત્રાસકર્તા થઇ પડયા હતા. દાખલા તરીકે ગુજરાતનો મુજફ્ફરશાહ, કાશ્મીરના સુલતાન ' બુત્શિકન ' નો પ્રધાન વગેરે. વટલેલા લોકોને હિંદુ લોકોના દોષ અને રહેણી કરણીનું પૂરેપૂરૂં જ્ઞાન હોવાથી તે માહિતીનો લાભ તેમણે જીતનારા સરદારોને આપ્યો. દેવાલયોનો નાશ કરીને ત્યાંની સંપત્તિનું હરણ કરવાના કામમાં મુસલમાનોને આ વટલેલા હિંદુઓ જ

વિશેષ ઉપયોગી થયા હતા. અમુક યુક્તિ કરતાં લડાઇમાં હિંદુઓનો પરાભવ થશે, એમ મુસલમાનો વટલાયલા હિંદુઓથી જાણતા. લડાઇ ચાલતાં વચ્ચે ગાય લાવીને ઉભી કરવી; ગાયનું લોહી, માંસ નાખીને હિંદુઓના કૂવા વટલાવવા વગેરે યુક્તિઓ મુસલમાનો આ હિંદુઓ દ્વારા જ જાણતા. પરધર્મી લોકોને શુદ્ધ કરીને પોતાના ધર્મમાં લેવાની છૂટ હિંદુ ધર્મે સ્વીકારેલી નહિ હોવાથી દેશને કેટલું નુકસાન પહોચ્યું છે, તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

મુસલમાનોના રાજ્યવિસ્તારનું ઘણું ખરૂં કામ પણ આ વટલેલા લોકોથી જ થયેલું છે. ખીલજી સુલતાનોની અર્ધ ઉપરાંત જીતો મલેક કાફુર અને ખુશરૂને જ આભારી હતી. ગુજરાતનો મુજફ્ફરશાહ, તેમજ બ્રાહ્મણી રાજ્યમાંથી ઉભાં થયેલાં પાંચ મુસલમાની રાજ્યોના સ્થાપનારા બહુધા વટલેલા હિંદુઓ કે તેમના વંશજ હતા. મુસલમાનોને આ દેશમાં ઉપરાછાપરી સંપૂર્ણ જય મળતો જોઇને દેશના ઘણા કાર્યકુશળ પુરુષોને એમ લાગતું કે મુસલમાની ધર્મમાં કાંઇ જાદુ ભરેલો છે. તેમને એમ લાગવા માંડયું કે હિંદુ ધર્મ હલકો હોવાથી હિંદુ લોકોથી પરાક્રમ થતાં નથી. અને તેથી તેવાઓએ રાજીખુશીથી ઇસ્લામનો અંગીકાર કર્યો. વજીર મકબુલખાન, બંગાળાનો જીતમલ, સિંધના સુમરાવંશી જામરાજ, બરાણનો રાજા હરદત્ત અને તેના ૧૦૦૦૦ સાથીઓ વગેરે આ પ્રકારના દાખલા છે.

૩. ધાર્મિક અત્યાચારો માટે ઇસ્લામ જવાબદાર ગણાય ખરો?:–ઈસ્લામને માથે સાધારણ રીતે એવો દોષ મુકવામાં આવે છે કે તેના અનુયાયીઓ પરધર્મીઓને બળાત્કારે પોતાના ધર્મમાં લેવાના કામને ધર્મનું કાર્ય લેખેછે, અને તેમ કરતાં પરધર્મીઓ પર અનેક પ્રકારનો જુલમ ગુજારે છે. ખરૂં જોતાં કુરાને શરીફમાં તો ઠેકાણે ઠેકાણે એવાં વચન આવે છે કે "ખરા મુસલીમની ફરજ તો પર-

ધર્મીને સમજાવી સમજાવી સાચો માર્ગ બતાવવાની છે; જો તે સમજે તો ઠીક, નહિ સમજે તો અલ્લાહ તેને જોઇ લેશે. " આ ઉપરથી સમજાશે કે પોતાના ધર્મમાં વટલાવવા માટે પરધર્મીઓ પર જુલમ કરવો એવું હઝરત મહંમદ સાહેબનું ફરમાન નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમનું પોતાનું જીવન પણ એ વાતને ખોટી પાડે છે. હઝરત સાહેબે ઇશ્વરનું દર્શન મેળવીને ખદીજા બીબીની પાસે મનની વાત જાહેર કરી ત્યારે તરવાર ક્યાં હતી ? તેમના કાકા અને પિત્રાઇ ભાઇએ ઈસ્લામ સ્વીકાર્યો ત્યારે અને તે પછી મક્કામાં તેમના શિષ્યોની સંખ્યા ધીરેધીરે વધવા લાગી ત્યારે તરવાર ક્યાં હતી ? હઝરત સાહેબનો વધ કરવા આવેલા ઉમર* અને

*એ મક્કાનો વીર હતો. મહમદ સાહેબનો જાન લેવા માટે કુરેશી લોકો એ તેને ઉશ્કેરીને મોકલી આપ્યો. તે મહમદ સાહેબના મુકામ પર જતો હતો, તેવામાં રસ્તે એક જણે એને ટોક્યો કે ' કયાં જાઓ છો ?' ઉમરે કહ્યું કે ' મહમદને મારવા ' તે ઉપર પેલા શખ્સે કહ્યું કે " મહમદને મારતાં પહેલાં જરા તપાસ કરી આવો કે તમારાં બેન બનેવી કયો ધર્મ પાળે છે." તે ઉપરથી ઉમર પોતાની બેનને ઘેર આવ્યો, અને જુએછે તો તે દંપતી કુરાન વાંચતાં હતાં. આથી ક્રોધે ભરાઇને ઉમરે પોતાના બનેવી ને જમીન પર ઢોળી પાડયો અને તેના પર ચઢી બેસી તેને મારી નાખવા તરવાર ઉગામી. તે વખતે ઉમરની બેને અપૂર્વ હિંમતપૂર્વક કહ્યું કે " હા, હા, અમે એક ખુદાને માનનારાં સાચાં ઇસ્લામી છીએ. સાચાં ઇસ્લામી તરીકે એક ખુદાને સંભારતાં અમારા પ્રાણ અમે ખુશીથી અર્પીશું" ઉમરની બેનનાં આ વચનોમાં કંઇ એવો ચમત્કાર હતો કે ઉમર એકદમ હતવીર્ય બની ગયો અને તેની તરવાર છૂટી ભોંયપર પડી. તે પછી ઉમરે આજીજીપૂર્વક બેન પાસે કુરાન લીધું, અને તેમાંનો એક ફકરો વાંચતાં જ તેની આંખો ખુલી ગઈ અને તે તે જ ઘડીએ પોતાના મનથી ઇસ્લામી બન્યો. પછી તે ધીમે પગલે મહમદ સાહેબના મકાન પર આવ્યો અને મહમદ સાહેબને ચરણે નમી કલમાની દીક્ષા લીધી. એ જ ઉમર આગળ જતાં ખલિફ બન્યા.

ાદથાઓ† પોતાના ખૂની વિચારો છોડી ઇસ્લામને અંગીકાર્યો ત્યારે રવાર ક્યાં હતી ? તેમજ મદીનાના લોકોએ અરધી રાત્રે તેમની ાસે ઇસ્લામની અમોઘ દીક્ષા લીધી ત્યારે પણ તરવાર ક્યાં હતી? વળ વિશ્વાસના બળથી જ બળવાન થઇને મુસલમાન ધર્મનો વજય વાવટો સર્વત્ર ઉડ્યો છે. ખરી વાત છે કે મક્કાના લોહી-રસ્યા દુશ્મનોને વશ કરવા માટે મહંમદ સાહેબે પોતાના શિષ્યોને થિયાર સજાવ્યાં હતાં, પણ તે સ્વરક્ષણ પૂરતાં જ. ઇસ્લામ નહિ વીકારવા માટે મહંમદ સાહેબે કોઇની કતલ કરાવી નહોતી. વળી હંમદ સાહેબ પોતે જો કે લશ્કરની સરદારી લેતા હતા, છતાં ેગંબર થયા પછી તેમણે પોતે કદી હથિયાર વાપર્યું નહોતું. લડાઇ-માં હારેલા શત્રુઓ પ્રત્યે પણ તેઓ કદી નિષ્ઠુર વ્યવહાર ન ાખતાં સદા દયાભાવ અને ઉંચ વિવેક દર્શાવતા હતા. એવા ઘણાક સંગે તેમનું મહત્ત્વ જોઇને તેમના શત્રુઓ બહુ અજાયબી પામતા. બલબત તલવારના બળે તેઓ રાજ્ય જીતતા, કારણકે બુદ્ધિવાદ અને શક્તિના પરસ્પર આશરા વગર કોઇ પણ ધર્મ લૂલો જ થઇ હે છે. ધર્મપ્રચારકના હાથમાં રાજ્યસત્તા હોય, કિંવા તેને સમર્થ રાજ્યાશ્રય મળે તો જ નવા ધર્મનું રક્ષણ થઇ તેની જમાવટ થાય છે. બૌદ્ધ ધર્મ અશોકના આશ્રયથી અને ખ્રીસ્તિધર્મ રોમન બાદ-શાહીના આશ્રયથી જ ખીલ્યા હતા. આરંભના ઇસ્લામીઓ મૂલક

†એ એક કોરેશ જુવાન હતો. કોરશી લોકો અને ઇસ્લામીઓ વચ્ચેની ક લડાઇને પ્રસંગે મહંમદ સાહેબ એક ઝાડ તળે સૂતા હતા. તે ખતે આ દારથા એકાએક તરવાર તાણી તેમના અંગ પર ધસ્યો અને ાલ્યો 'મહંમદ, બોલ; હવે તને કોઇ બચાવે એમ છે?' મહંમદ સાહેબે હ્યું 'હા, ખુદા.' આ શબ્દો એવા તો અડગ વિશ્વાસથી ઉચ્ચારાયા તા કે તેના પ્રભાવથી દારથાની તરવાર ક્યાંની ક્યાં જઇ પડી. પછી હંમદ સાહેબે તે તરવાર હાથમાં લઈ દારથાને પૂછ્યું 'બોલ દારથા, હવે ને બચાવનાર કોઇ છે ?'. દારથા બિચારો ગભરાઇત થઈ ગયો, અને હંમદ સાહેબના તેજથી અંજાઇ તેમને ચરણે નમ્યો.

જીતતા, પણ તે દેશમાં વસતી પ્રજાઓ પર ધર્મની બાબતમાં જુલમ નહોતા ગુજારતા. રાજીખુશીથી મુસલમાન થનારને તેઓ પોતાન જેટલા જ અધિકાર અને હક્ક આપતા, બાકીનાઓ પાસે 'જજીયા કર લઇ તેમને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપતા. મહંમદ સાહેબ પોતે આ પ્રમાણે કરતા હતા, એટલું જ નહિ પણ તેમના પછી થયેલા ખલિફાઓએ પણ એ જ નીતિ ચાલુ રાખી હતી ખલિફા હારૂન-અલ-રશીદના દરબારમાં હિંદુ પંડિતો હતા, અને ખલિફા મામુને સર્વને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ આપી હતી એ વાત ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે.

દેશનો કારભાર જેણે હાથમાં લીધો હોય તેને લડાઇઓ તે કરવી જ પડે, પણ તેવી બધી લડાઇઓ લોકોને બળાત્કારે ઇસ્લામમ લાવવા માટે કરવામાં આવી હતી એવું માનવા કારણ નથી. અલ બત રાજ્ય અમલથી સ્વાભાવિક રીતે રાજ્યકર્તાઓના ધર્મને પ્રચાર પ્રજામાં થાય તથા સમાન બંધુભાવની ઇસ્લામની ખુબીથે ઘણા લોકો ઇસ્લામને સ્વીકારવા લલચાય, એ કંઇ બળાત્કારનુ પરિણામ કહેવાય નહિ. કેટલાક મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓએ આ બાબતમાં જુલમ કર્યો હશે, પણ તે તેમનું અંગત કાર્ય છે. ઇસ્લામ ધર્મ તેને માટે જવાબદાર ગણી શકાય નહિ. સૌથી પહેલા અને ખરા સંસ્કારી મુસલમાનો તો આરબ જ હતા, અને એ આરબો ને હાથે એવાં ધર્મઝનૂની કામ ભાગ્યે જ થયાં છે. આપણ દેશમાં આરબો રાજ્યકર્તા તરીકે આવ્યા જ નથી; તુર્ક, પઠાણ અને મોગલો જ આવ્યા છે. એ ત્રણે જાતિના લોકો આરબો પછી ઘણી લાંબી મુદતે મુસલમાન થયલા હોઈ તેમના કરતાં ઓછા સંસ્કારી હતા, એ વાત હિંદુસ્તાનનો મુસલમાની ઇતિહાસ શીખનારે ભૂલવું જોઇએ નહિ.

જજીયાવેરો:-એકાદા મૂલકની જીત પછી મુસલમાનો ત્યાંની પરધર્મી પ્રજાપર સંરક્ષણ નિમિત્તે જે કાયમનો કર બેસાડતા તે

ઇતિહાસમાં 'જજીયાવેરા'ના નામથી ઓળખાય છે. દરસાલ દરેક આસામીને સોનાનો એક દિનાર આપવો પડતો. બ્રાહ્મણો પાસેથી એ રકમ લેવામાં આવતી, ત્યારે સાધુ, નિરાશ્રિત અને ગુલામ લોકોને એ કરમાંથી સમૂળગા બાતલ કરવામાં આવતા. અમુક દેશ જીત્યા પછી મુસલમાન લોકો ત્યાંની પ્રજા આગળ બે દરખાસ્ત મેલતા (૧) કાંતો મુસલમાની ધર્મ સ્વીકારી મુસલમાનોના તમામ હક્કો મેળવો, કિંવા (૨) જજીયાવેરો આપી રૈયત તરીકેની શાંત જીંદગી ગુજારો. આ પ્રમાણે કર ભરનારને પછીથી કોઇ જાતની કનડગત કરવામાં આવતી નહિ. એ કરની ઉપજમાંથી તેમના સંરક્ષણનો અને સુલેહ સાચવવાનો બંદોબસ્ત થતો. સિરિયાના ખ્રીસ્તિઓએ જજીયાવેરો આપવાનો કબૂલ્યાથી તેમને જરાયે હેરાન ન કરતાં તેમનાં દેવળો અને તેમને લગતાં પસાયતાં જેમનાં તેમ આરબ ખલિફાઓએ ચાલવા દીધાં હતાં. સિંધનો આરબ અમલ પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. ઈરાન દેશ જીતાતાં ત્યાંના વતનીઓએ ઇસ્લામ ધર્મ કબૂલ્યાથી તેમને મુસલમાનોના સઘળા જ હક્ક પ્રાપ્ત થયા હતા.

એ 'જજીયાવેરો' પરધર્મીઓને, અલબત, દુસહ્ય લાગતો. પરંતુ જેઓ બીજા દેશો જીતે છે, તેમને જીતાયલી પ્રજા પર પોતાની સત્તા અને ધાક બેસાડવા સારૂ, દેશના સંજોગો મુજબ, કોઇ ને કોઇ યુક્તિ કામે લગાડવી પડે છે. મરાઠાઓની ચોથ અને સરદેશમુખીની યોજના એવા જ હેતુથી થઇ હતી, તેમજ અંગ્રેજ સરકારે હથિયારબંધીનો કાયદો લાગુ કર્યો છે, તે પણ એ જ હેતુથી. અર્થાત્ કે જજીયાવેરાની મૂળ કલ્પના પરધર્મીઓ પ્રત્યે દ્વેષ કે ક્રૂરતાની લાગણીથી કિંવા તેમને નાહકના દંડવાની દાનતથી અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી. કેટલાક ધર્માંધ રાજ્યકર્તાઓને હાથે એનો દુરૂપયોગ થઈ લોકો ઉપર જુલમ થયા હશે તેની ના નહિ, પણ તેનો મૂળ હેતુ તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો હતો, એ વિસરવું જોઇએ નહિ.
